

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

XII. ÉVFOLYAM 1-2. SZÁM
2010

Alapítás éve: 1998

Megjelenik a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
és a Debreceni Egyetem együttműködésének keretében.

A kiadást támogatta a TÁMOP-4.2.3-08/KMR számú, az „ELTE házhoz megy”
c. pályázat a „Tudományos eredmények disszeminációja” alprogram keretében

A szerkesztőbizottság elnöke:

SZABÓ LAURA

E-mail: szabo.laura@ppk.elte.hu

Szerkesztőbizottság:

FARAGÓ KLÁRA	KOLLÁR KATALIN
GYÖNGYÖSINÉ KISS ENIKŐ	KÓSA ÉVA
JUHÁSZ MÁRTA	KOVÁCS JUDIT
KALMÁR MAGDA	MÜNNICH ÁKOS
KATONA NÓRA	SZABÓ ÉVA
KIRÁLY ILDIKÓ	URBÁN RÓBERT

Szerkesztő:

Szabó Mónika • E-mail: szabo.monika@ppk.elte.hu

A szerkesztőség címe:

ELTE PPK Pszichológiai Intézet
1064 Budapest, Izabella u. 46.

Nyomdai előkészítés:

ELTE Eötvös Kiadó
e-mail: info@eotvoskiado.hu

**AZ ELŐÍTÉLETEK FELTÁRÁSA
ÉS CSÖKKENTÉSE**

**SZERKESZTETTE:
KOVÁCS MÓNKA**

ELŐSZÓ

Az ELTE PPK 2010 májusában Izrael Állam Nagykövetségével közös konferenciát szervezett az előítéletek megértéséről és mérsékléséről. A téma társadalmi fontosságát mutatja, hogy a konferencia megnyitóján Aliza Bin-Noun, Izrael Állam nagykövete, Pálinkás József, az MTA elnöke és Hudecz Ferenc, az ELTE rektora tartottak beszédet.

Az *Alkalmazott Pszichológia* különszáma a konferencián megkezdett szakmai párbeszéd folytatása. A válogatás első része az előítéletek és sztereotípiák megértésére koncentrál, összegzi az előítéletek és sztereotípiák keletkezésének és fennmaradásának elméleteit és a legfrissebb kutatási eredményeket. A második rész fókuszra a gyakorlat. Miként mérsékelhetők az előítéletek, miként ültethetőek át a gyakorlatba a szociálpszichológiai kutatások eredményei?

Az előítéletek és sztereotípiák témája a szociálpszichológia egyik legrégebben kutatott területe, a témával kapcsolatos felhalmozott elméleti és kutatási eredmények könyvtári irodalmából kis szeletet mutathatunk csak be. Reményeink szerint ez az összegzés nemcsak a pszichológusok, hanem az előítéletek és sztereotípiák mérséklésével foglalkozó gyakorlati szakemberek számára is hasznos.

Kovács Mónika

Kovács Mónika ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar,
Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ
kovacs.monika@ppk.elte.hu

AZ ELŐÍTÉLETEK OKAI ÉS MÉRSÉKLÉSÜK LEHETŐSÉGEI: A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI NÉZŐPONT¹

A cikk áttekinti az előítéletek motivációs és kognitív hátterét, mely tényezők magyarázzák az előítéletesség egyéni különbségeit. Az előítéletek lehetnek egyes személyiségvonások – mint a tekintélyelvűség és a szociális dominancia orientáció – kifejezői, de olyan helyzetspecifikus motivációk is szerepet játszanak az előítéletességben, mint a pozitív szociális identitásra való törekvés vagy a szorongás csökkentésére való igény. Nemcsak a személyiségkülönbségeket, de a kulturálisan elfogadott sztereotípiákat, az előítéletességre vonatkozó társadalmi normákat és uralkodó ideológiákat is figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk érteni az előítéletek kialakulását, fennmaradását és változását. A cikk második része összefoglalja az előítélet-mentesség pszichológiáját, végezetül azokat a módszereket, amelyek hatékonynak bizonyultak az előítéletek és sztereotípiák mérséklésében.

A szociálpszichológia több mint száz éves történetében az előítéletek és a sztereotípiák megértése mindig is központi helyet foglalt el. Bár fontos felismerések már az 1920–30-as években is születtek, először a holokauszt, majd az 1960-as évek polgárjogi, emberjogi és feminista mozgalmainak hatására kerültek a szociálpszichológiai elméletek és kutatások eredményei a társadalmi változások, az esélyegyenlőség és a társadalmi integráció szorgalmazóinak érvei közé. Az 1970-es évektől Kanadában, USA-ban és a nyugat-európai országokban elterjedt a multikulturalizmus, valamint a kisebbségek és nők hátrányos megkülönböztetése egyre inkább ütközött normákba és törvényekbe. A társadalmi intézmények és normák változása ellenére az előítéletek és sztereotípiák nem tűntek el, bár gyakran a korábnál burkoltabban jelennek meg. A 21. század első évtizedében legalább annyira foglalkoztatta a kutatókat megértésük, mint száz évvel ezelőtt (lásd Duckitt, 2001).

Az 1950-es évekre született meg az a két alapvető mű, amely máig meghatározza az előítéletekről (csoportok tagjai iránti érzések) és sztereotípiákról (csoportok tagjaira vonatkozó elvárások és asszociációk) alkotott képünket: Adorno és munkatársai könyve, amely a tekintélyelvű személyiség kutatását foglalta össze, és Allport *Az előítélet* című monográfiája. Míg Adorno és munkatársai az előítéletességet a – mondhatni patológikus – személyiségdinamika tünetének tartották, addig Allport – a személyiség szükségletei mellett – az olyan „normális” megismerési folyamatok szerepét is hangsúlyozta az előítéletek és sztereotípiák kialakulásában és fennmaradásában, mint a kategorizáció.

¹ A tanulmány az OTKA által támogatott (K 79143) *Tanárok interkulturális nézetei és azok hatása az osztálytermi munkára* c. kutatás keretében készült.

AZ ELŐÍTÉLETESÉG ÉS A SZEMÉLYISÉG JELLEMZŐI

Adorno és munkatársai az előítéletet egy sajátos családi konstellációban létrejövő személyiségtípus tüneteként értelmezték (Sanford, 1956, lásd még Fábíán /1999/ és Todosijevic /1999/ összefoglalóit). A család státus-szorongása vezet a gyerekekkel szemben alkalmazott szigorú nevelési módszerekhez. A szülők ugyanis mindenképpen el akarják kerülni a társadalmi pozícióvesztést, és ezt úgy próbálják biztosítani, hogy nagyon szigorúan büntetnek és tiltanak minden non-konformnak tartott viselkedést, amelyeket a külső – alacsonyabb státusú – csoportokhoz kötnek. A szülők, majd a szuperego által tiltott ösztönkésztetések a személyiségen belül okoznak – újra és újra – frusztrációt, és az így keletkezett agresszió azokra a csoportokra irányul, amelyeket az előítéletes személy non-konformitásuk miatt lenéz és megvet. Nekik éppen azokat az ösztönkésztetéseket és viselkedéseket tulajdonítja, amelyeket saját magával kapcsolatban teljesen elfogadhatatlannak tartana, és amelyek valójában saját személyiségén belül elindították a frusztráció–agresszió folyamatát.

Adornoék kutatásaiból indult ki Altemeyer (2004), de a jobboldali tekintélyelvűség elmélet (RWA) nem a frusztrációra, hanem a szorongásra vezet vissza annak a speciális személyiségtípusnak a kialakulását, amely készen áll nemcsak az etnocentrizmusra, hanem a külső csoportok elleni agresszióra is, amennyiben arra a saját csoportja tekintélye felhatalmazza. A jobboldali tekintélyelvűek a világot fenyegetésként élik meg, és szorongásuk váltja ki agressziójukat. A tekintélyben és a saját csoport normáinak kritikátlan elfogadásában és felértékelésében keresnek menedéket a szorongás ellen, magukat nemcsak jóindulatúnak, hanem erkölcsi mércének is tartják, más csoportokat és minden non-konformnak tekintett viselkedést elítélnek (Duckitt, 2005).

Etnocentrizmusuk ugyanakkor a domináns csoport státusát is fenntartja, hiszen ragaszkodásuk a saját csoport „hagyományaihoz” egyúttal a hagyományos szerepekhez és státusokhoz való ragaszkodást is jelenti. Sibley és munkatársai (2007) eredményei szerint például a jobboldali tekintélyelvűség erősebben meghatározta a jóindulatú szexizmust (a hagyományos nemi szerepek támogatását), mint az ellenséges szexizmust (a nőket alacsonyabb rendűnek tételező attitűdöt) (Glick és Fiske, 2001).

Az előítéleteséggel szoros kapcsolatban álló másik személyiségjellemző a szociális dominancia orientáció (SDO) (Sidanius és Pratto, 1993), a csoportok közötti hierarchiát támogató attitűd. A magas szociális dominancia orientáció együtt jár az emberek közötti egyenlőség elutasításával, és a mások fölötti uralkodás vágyával. A szociális dominancia orientáció inkább jellemző férfiakra, mint nőkre, és kialakulásában családi mintának és elvárásoknak lehet szerepe, összefüggés van ugyanis az apák és fiaik szociális dominanciára való törekvése között. Az előítéletek a szociális dominancia megszerzését és megtartását szolgálják, és különösen ellenszenvések lesznek a magas szociális dominanciájú személyek számára a külső csoportok azon tagjai, akik a status quo megváltoztatására törekedve nem maradnak a „helyükön”. Ennek fényében nem meglepő, hogy a már említett vizsgálatban a férfiak

magas szociális dominancia orientációja az ellenséges – és nem a jóindulatú – szexizmust határozta meg (Sibley et al. 2007).

Altemeyer (2004) kanadai egyetemista mintán összevetette a jobboldali tekintélyelvűséget és a szociális dominancia orientációt az előítéletek szempontjából. Aránylag alacsony volt a két skála közötti korreláció (.20), ami alátámasztja azt a feltételezést, hogy különböző személyiségvonások állnak a háttérükben. Mindazonáltal éppen azok az egyetemisták bizonyultak a legetnocentrikusabbnak és a legelőítéletesebbnek a külső csoportokkal szemben (nők, afro-amerikaiak, homoszexuálisok), akik mindkét skálán magas pontszámot értek el (lásd még Örkény és Váradi itt közölt tanulmányát a különböző előítéletek mögött meghúzódó azonos szociológiai–pszichológiai gyökerekről és a társadalmi beágyazottságról).

A CSOPORTOK KÖZÖTTI VERSENGÉS ÉS BŰNBAKKÉPZÉS: AZ ELŐÍTÉLETEK MOTIVÁCIÓS HÁTTERE

A sztereotípiák és előítéletek motivációi közül a legfontosabb a saját csoport – az in-group – preferenciája más csoportokkal szemben. A csoport-hovatartozás meghatározza az egyén szociális identitását és annak társadalmi értékét, az egyén részeseül saját csoportja szimbolikus és materiális nyereségeiből, valamint társadalmi státusából, ezért érdekelt a saját csoportja sikereiben és minden más csoporthoz képest elfogult a saját csoportjával. A versengés vezet a csoportok közötti konfliktushoz, valós materiális javakért éppúgy, mint státusért vagy éppen ideológiai és értékdominanciáért (Sherif és Sherif, 1969; Tajfel, 1973, 1974; Esses et al., 2005). A másik csoportot leértékelő sztereotípiák és előítéletek, valamint a diszkrimináció és a kirekesztés a többségi csoport részéről a saját csoport dominanciájának fenntartására alkalmazott eszközök.

A pozitív társas identitást nagyrészt a pozitív eredményű összehasonlítások biztosítják, amelyeket a saját csoport és a külső csoportok között tesz az ember, ez gyakran vezet a saját csoport felértékeléséhez más csoportokkal szemben (Brewer, 1999), különösen akkor, ha valaki erősen azonosul az adott csoporttal (Ellemers et. al., 2002). Kutatások szerint a magas fokú nemzeti identifikáció erős bejósolója a xenofób attitűdöknek (lásd Brown, 2000).

Amennyiben létrejött a saját és külső csoportok megkülönböztetése, a többi csoport a saját csoport szempontjából kerül a szövetséges vagy ellenfél szerepbe, és ez – a másik csoport státusa mellett – meghatározza a róla kialakított sztereotípiák tartalmát. Míg a versenytársaknak tekintett csoportokat vagy irigylik (ha magas státusuk miatt kompetensek tartják őket) vagy megvetik (ha alacsony státusuk miatt lenézik őket), addig a szövetségesekre vagy csodálat (ha magas státusúak), vagy paternalista gyámolítás (ha alacsony státusúak) irányul. A státus és/vagy a csoportok közötti viszony változásával változnak a sztereotípiák is, így kerülhetnek korábban megvetett csoport sikeresen érvényesülő tagjai az irigyelt kategóriába (például a si-

keres feketék az USA-ban), vagy így válhatnak szövetségesből – háziasszony – versenytárssá a sikeres karrierrel rendelkező nők (Fiske et al., 2002).

A csoportközi versengés mellett a csoportszintű – szisztematikus – frusztráció, valamint a csoport fenyegetettségének percepciója az előítéletek felerősödéséhez, bűnbakképzéshez és külső csoportokkal szembeni agresszióhoz vezethet. Szisztematikus frusztrációról (lásd Feierabend et al., 1972) akkor beszélünk, ha nagyobb társadalmi csoportok élnek át a társadalmi teljesítmény és a társadalmi elvárások között hirtelen keletkezett nagy különbségből fakadó frusztrációt. Doty és munkatársai (2004) összehasonlították azokat az időszakokat, amikor magas volt az amerikai társadalomban a szisztematikus frusztráció a válságmentes időszakokkal. A magasabb szisztematikus frusztráció idején több volt a jogvédő szervezetek által nyilvántartott antiszemita incidens, a tudósítások a Ku Klux Klan nagyobb fokú aktivitásáról számoltak be, és az érettségiző fiatalok körében végzett közvélemény-kutatások magasabb fokú előítéletességet mértek.

A terrormenedzsment elmélet szerint is (lásd Esses et al., 2005) a szorongás elhárítása a saját csoport világnézetéhez való ragaszkodás egyik legfontosabb motívációja. Azt feltételezi, hogy a halálfélelemmel szembesülve csak úgy tudunk védekezni saját jelentéktelenségünk tudatával szemben, ha olyan eszmerendszerekbe kapaszkodunk, amelyek érvényességét örökérvényűnek véljük. A más – ezekkel versengő – világnézetekkel való szembesülés azonban kétségeket ébreszt bennünk, és fenyegeti a halálfélelemmel való megküzdés stratégiáját. A másik csoport világszemléletének leértékelése és a csoporttal kapcsolatos előítéletek a saját csoport világnézetében való bizonyosság védelmét szolgálják.

A terrormenedzsment iránti igény összefüggésben áll a személyiség dinamikájával és szituációs jellemzőkkel is. Amerikai vizsgálatok szerint a konzervatív politikai önmeghatározás együtt jár a halállal kapcsolatos nagyobb fokú szorongással (lásd Jost et al., 2009), míg a szituációs egzisztenciális fenyegetettség konzervatív irányba mozdítja el a politikai választásokat. A szeptember 11-i, illetve a madridi merényletekre való emlékeztetés után például egyetemi hallgatók konzervatívabb politikai állásfoglalásokkal értettek egyet, mint a kontroll csoport (lásd Jost et al., 2008 és Jost et al., 2009 összefoglalóit).

Glick (2002; 2005) modellje szerint akkor jön létre a bűnbakként kiválasztott csoport iránti agresszió, amikor társadalmi válság idején olyan politikai ideológia üti fel a fejét, amely igyekszik elhithetni az emberekkel, hogy az adott csoport az oka a krízisnek. A bűnbakképző ideológiák – és a konspirációs elméletek (lásd Kofta és Sedek, 2005) – azért válhatnak vonzóakká, mert könnyen érthető magyarázatot és megoldást kínálnak komplex helyzetekben. A bűnbakképző ideológiák ezen felül megoldást is javasolnak a válságra: a csoporttal szembeni jogfosztó vagy akár ennél súlyosabb lépéseket is.

A modell szerint elsősorban az aránylag magas státusú kisebbségi csoportokat szemelik ki a bűnbak szerepre, hiszen őket státusukból következően kompetensként sztereotipizálják – elhithető róluk, hogy képesek voltak ártani a saját csoport-

nak –, ugyanakkor versengő ellenfélként tartják számon, ezért elhiszik rólok, hogy rossz szándékúak. Ha egy bűnbakképző ideológia széles körben elfogadottá válik, és politikai hatalomra kerül, akkor szélsőséges személyes előítéletek nélkül is elegendő motivációt jelent a kisebbségi csoporttal szembeni – akár népirtásba torukolló – agresszióra is (lásd még Baumeister, 2002).

AZ ELŐÍTÉLETEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK ÉS A KOGNITÍV FOLYAMATOK

A látható fizikai különbözőségeken alapuló társadalmi kategóriákat (például a bőrszín szerinti megkülönböztetés vagy a nemi különbségek), az ún. természetes kategóriákhoz (pl. halak, madarak stb.) hasonlóan alkalmazzuk, bár valójában ezek a kategóriák mesterséges kategóriák. Bizonyos – a társadalom által kiemelt – különbségek mentén kategorizáljuk az embereket, például a bőrszín, nem vagy életkor szerint, míg más különbségeket figyelmen kívül hagyunk vagy jelentéktelennek tartunk, például a szemszínt vagy hajszínt. A természetes kategóriákról azt feltételezzük, hogy a megfigyelt különbségek lényegi belső különbség kifejeződésai, és ezért ezekkel kapcsolatban hajlunk a „pszichológiai esszencializmus”-ra (Rothbart és Taylor, 1992). Az objektíven létező különbségek, így a férfiak és nők fizikai különbségei, vagy az emberek bőrszínének különbözősége, jelentőségüket messze meghaladó jelentésre tesznek szert azáltal, hogy társadalmi kategorizálás alapjává válnak (az előítéletek és sztereotípiák kialakulásáról gyermekkorban lásd Kende itt közölt tanulmányát).

A kategorizáció automatikus folyamat, amely a közelség, hasonlóság és a közös sors alapján sorol együvé embereket, és ez meghatározza az információfeldolgozás további menetét. Az észlelők hajlamosak összekeverni az azonos kategóriába tartozókat, és egymáshoz hasonlóbbnak érzélik őket, mint a másik kategóriába tartozókat (Tajfel, 1973). Ezáltal automatikusan létrejön az a téves hiedelem, hogy az egy kategóriába tartozók „mind egyformák”. Nemcsak az észlelési folyamatok, hanem az emlékezeti folyamatok is szerepet játszanak az előítéletek és sztereotípiák fennmaradásában, hiszen jobban emlékszünk a sztereotípiának megfelelő információra, mint az annak ellentmondóra.

A kategóriába nem tartozókra – a szóló helyzetűekre – kitüntetett figyelem irányul, amelynek következtében a szóló helyzetű embert abban a dimenzióban kategorizáljuk, amelyben eltér a többségtől (például nőként, ha a többiek férfiak, vagy feketeként, ha a többiek fehérek), és ennek megfelelően sztereotipizáljuk. A kisebbségi helyzet mindenképpen kiugró inger az észlelés számára, ez a magyarázata annak, hogy miként jönnek létre a negatív sztereotípiák – azaz a negatív viselkedés és kisebbségi csoport-hovatartozás illuzórikus korrelációja – még olyan kísérleti helyzetben is, ahol szigorúan ugyanolyan arányban mutattak be a többségi és

kisebbségi csoport által tanúsított negatív és pozitív cselekedetek (Hamilton és Gifford, 1976).

Az Implicit Asszociációs Tesztel (IAT) végzett kutatások (lásd Nosek et al., 2002) szerint az emberek gyorsabban kapcsolják össze a pozitív tulajdonságokat a magas státusú csoportok tagjaival, míg a negatív tulajdonságok szorosabban kapcsolódnak az alacsonyabb státusú csoportok tagjaihoz. Az IAT által kimutatott asszociációk teljesen automatikusan, tudattalanul, a másodperc tört része alatt aktiválódnak, és megalapozzák az észlelés sztereotípiának megfelelő torzulását.

A magas státusú csoportok meghatározó szerepet töltenek be a társadalmi valóság értelmezésében, ezért a saját státusukat igazoló nézetek mélyen beépülnek a kultúrába. A sztereotípiák és előítéletek a kulturális rendszer építőkövei, a társadalmi valóság kulturális mintái. Stabil társadalmi rendszerekben, különösen, ha interdependencia van az alacsony és magas státusú csoportok tagjai között, akkor konszenzus uralkodik a csoportokra vonatkozó sztereotípiák tartalmát illetően, és ezek a hiedelmek generációról generációra akadálytalanul átadódnak a szocializáció során, kialakulnak azok a szoros asszociációk, amelyek az Implicit Asszociációs Tesztel oly meggyőzően tetten érhetők.

AZ ELŐÍTÉLET-MENTESEGG SZOCIÁLPSZICHOLÓGIÁJA

Áttekintve az előítéletek és sztereotípiák kognitív és motivációs okait, könnyen azt gondolhatjuk, hogy az elfogult attitűdök elkerülhetetlenek, azonban jelentős különbségek is kimutathatóak az előítéletesség mértékében. Mi több, az előítéletes attitűd még nem feltétlenül jelent diszkriminatív viselkedést, hiszen rajtunk múlik, hogy hagyjuk-e, hogy elfogultságaink uralkodjanak viselkedésünkön, vagy éppen igyekszünk korlátozni azok hatását. Az előítéletek kontrollja vagy megváltoztatása függ attól, hogy milyen pszichológiai funkciója van az adott attitűdnek a személy számára, illetve attól, hogy milyen társas normák elfogadottak az előítéletességgel és diszkriminatív viselkedéssel kapcsolatban.

Az előítélet funkciója Katz (1960) kategorizációja alapján lehet (1) instrumentális, (2) énvédő, (3) érték kifejező és (4) ismereti. Az *instrumentális* funkcióval rendelkező előítéletek a legkönnyebben megváltoztatóak, hiszen az ilyen attitűdök kialakulását és fennmaradását elsősorban a külvilág jutalmi és büntetési szabályozzák. Az *énvédő* funkciójú attitűdök megváltoztatása a legnehezebb, hiszen ebben az esetben sokszor tudattalan konfliktusok vezetnek az adott előítélethez, és ezek éppen a belső konfliktusok elhárítását szolgálják, az attitűdöt nem a célpont, hanem az egyén belső konfliktusai hozzák létre. Az *érték kifejező* attitűdök az egyén centrális értékeinek kifejezésére szolgálnak, kifejezésükkel az egyén megerősíti csoport-hovatartozását és identitását. Ezen attitűdök megváltoztatása sem könnyű, hiszen vagy az értékek megváltoztatását igénylik – például, ha az egyén vonatkoztatási csoportot vált –, vagy az értékek és adott attitűd kapcsolatának megváltozását, ha maga

a csoport változtatja meg egy adott célponttal kapcsolatos normáját, például politikai rendszerváltás hatására. Az attitűdöknek szerepük van a világhoz való viszonyulásunkban is, az *ismereti* funkciót betöltő attitűdök ezt a célt szolgálják. Ellenkező motiváció hiányában gyakran ragaszkodunk hamis vélekedéseinkhez, mégis, a más csoportokról szóló felvilágosításnak és új információknak elsősorban ezen attitűdök megváltoztatásában lehet szerepük.

Bár a kutatások nagy része az előítéletes személyek jellemzőit és az előítéleteket meghatározó pszichológiai és szociológiai változókat igyekeztek meghatározni, ezek alapján felvázolhatóak az előítéletmentes – vagy legalábbis alacsony fokú előítélettel rendelkező – személyek jellemzői is. Az előítéletes és előítéletmentes személyek különböznek abban, hogy általában hogyan viszonyulnak a világhoz. Az előítéletmentes személy kevésbé korlátozó családban nőtt fel, ezért kiegyensúlyozottabb személyiségstruktúrával rendelkezik, kevésbé lesz agresszív, és a projekció nem válik személyisége jellemzőjévé. Nem látja fenyegetőnek a világot, ezért kevésbé lesz szüksége a konformitásra és a tekintélynek való alárendelődésre, esetében a felettes én, az én és az ösztön én kiegyensúlyozzák egymást (őket nevezi Adorno /1950/ *valódi liberálisoknak*).

Rokeach is a világról alkotott elsődleges nézetek különbségét tartja a nyílt és zárt gondolkodás kialakulásában a legfontosabbnak. A nyílt gondolkodású személyek, akik kevésbé ragaszkodnak a saját csoport tekintélyeihez, és akik képesek igazságtartalmuk alapján mérlegelni a nézeteket, a világot alapvetően barátságos helynek tartják, míg a zárt gondolkodásúak – saját csoport tekintélyeihez és azok nézeteihez kritikátlanul viszonyulók – alapvetően szorongatónak érzik (Rokeach és Restle, 1960).

Hogy a világhoz való viszony alapvetően pozitív és bizakodó – avagy negatív és bizalmatlan – lesz-e, egyrészt az egészen korai kötődésektől függ, hogy a kisgyerek milyen pozitív vagy negatív sémákat alakít ki saját magáról és másokról (lásd a gyermekkori kötődési stílusok felnőttkori hatásáról Collins és Read, 1990), másrészt a családi és kulturális üzenetektől. Adorno (1969) hangsúlyozta az empátia fontosságát saját magunkkal szemben is. Szerinte a szigorú nevelés következménye a hatalom és keménység tisztelete, és az így felnőtt emberek nemcsak mások, de saját maguk fájdalmára is érzéketlenné válnak.

Az alacsonyabb fokú szociális dominancia orientáció szintén elősegíti az előítéletmentességet, hiszen az ilyen emberek kevésbé lesznek hajlamosak arra, hogy saját státusuk és saját csoportjuk dominanciájának érdekében diszkriminálják és terrorizálják más csoportok tagjait. Pratto és munkatársai (1997) szerint az alacsony szociális dominancia orientációval rendelkező emberek hajlamosak segítő foglalkozásokat választani (például tanári pályát), amelyeknek a célja éppen a hierarchia gyengítése, a hatalommal nem rendelkezők magasabb státusba való segítése (*empowerment*). A szociális dominancia orientáció gyengébb vagy erősebb fokát egyrészt biológiai okok – nem – másrészt szocializációs okok magyarázzák. A szerzők szerint a magasabb szociális dominancia orientáció az apai mintából és a verseny-

ben való győzelmet mindenk fölé helyező szülői elvárásokból fakadnak, feltételezhetjük tehát, hogy az alacsony szociális dominancia orientációnak is szocializációs gyökerei vannak.

A sztereotípiák és előítéletek megváltoztatásának vagy kontrollálásának lehetősége attól is függ, hogy maga az előítéletesség mennyire elfogadott az adott társadalomban. Az előítélet vagy sztereotípiák más személyes normák hiányában is konfliktust okozhat a személy számára, amennyiben az egyenlőségelvű gondolkodás és viselkedés erősen normatív a társadalomban vagy vonatkoztatási csoportjában. Adornoék mintájában az etnocentrizmus és antiszemitizmus skálákon alacsony pontszámot elért személyek közé például olyanok is bekerültek – a szerzők a *merov* típusba sorolják őket –, akiknek személyiség és gondolkodási jellemzői megegyeztek a magasan előítéletesekkel, a különbséget az előítéletekhez való viszony okozta: ők egyenlőségelvű vonatkoztatási személy vagy csoport-normáikhoz ragaszkodtak me-reven (Adorno, 1950).

Hosszan tartó csoportközi konfliktusok felerősítik a saját csoporttal való identifikációt, ez pszichológiai értelemben segít is a konfliktussal járó nehézségek elviselésében, ugyanakkor hozzájárul a konfliktus eszkalálódásához, a másik csoport dehumanizálásához és a csoportközi előítéletek normává válásához (Muldoon, 2003, a konfliktust növelő, illetve csökkentő csoportközi kommunikációról lásd Senesh itt közölt tanulmányát).

Ha egy társadalomban a kisebbségi csoportok iránti negatív attitűd normatívnak számít, éppen a kisebbséget segítő viselkedés lesz non-konform. Például a holokauszt idején az üldözött zsidóknak nyújtott segítség ilyen nem-normatív viselkedés volt az uralkodó társadalmi normákhoz képest. Az embermentők saját humanisztikus – gyakran vallási meggyőződésükben gyökeredző – vagy antifasiszta meggyőződése erősebb volt, mint az uralkodó társadalmi normákhoz való alkalmazkodás igénye, ezért vállalkoztak az üldözöttek segítésére. Más esetekben magának a kisebb közösségnek sikerült életben tartania saját humanisztikus értékeit a nagyobb társadalom anti-humánus normáival szemben. Például Le Chambon francia faluban a pap irányításával az egész közösség részt vett a zsidók bujtatásában (az embermentők indítékaival kapcsolatban lásd Fogelman, 2002). Az emberek többségének azonban valószínűleg nem volt szüksége magyarázatra a zsidók sorsa iránti közönyükre, hiszen úgy érzékelték, hogy az összhangban volt a társadalmi normával.

EGYÉNI KÜLÖNBBSÉGEK A SAJÁT ELŐÍTÉLETEKHEZ ÉS SZTEREOTÍPIÁKHOZ VALÓ VISZONYBAN

Saját előítéletességükhöz való viszonyuk alapján négy típust különböztethetünk meg az előítéletesség kontinuumán: (1) az előítélet-mentesek, (2) az ambivalensek, (3) az átlagos előítéletesek, és (4) a szélsőségesen előítéletesek csoportjait (*1. táblázat*).

1. táblázat: Az előítéletek típusai

(1) előítélet-mentesek	(2) ambivalensek	(3) átlagos előítéletesek	(4) szélsőségesen előítéletesek
előítéletek hiánya vagy tudatos kontrollja	averzív és modern előítéletek	sztereotipizálás, előítéletek	szélsőséges etnocentrizmus, bűnbakképzés

Az első típusba – az előítélet-mentesek csoportjába – azok tartoznak, akik tudatában vannak saját sztereotípiáiknak és előítéleteiknek, és minden igyekezetükkel azon vannak, hogy ne ezeknek alapján ítéljenek meg más embereket, ne diszkrimináljanak más csoportokhoz tartozókat. Devine különböztette meg a kulturális sztereotípiákat és a személyes meggyőződést, amelyek az előítéletmentes személyeknél ellenkező hatással vannak a viselkedésre. Szerinte mindenki rendelkezik kulturális sztereotípiákkal, de az egalitáriánus meggyőződésük tudatosan igyekeznek leküzdeni azok hatását a viselkedésükre (Devine, 1989; az automatikus sztereotípiák gátlásáról lásd Síklaki összefoglalóját, 2010, 265–287.). Amennyiben az egalitáriánus viselkedés személyes céllá válik, ez a tudatos kontroll hosszú távon akár előítéletmentességhez is vezethet, azáltal, hogy az egalitáriánus meggyőződés tudattalanul is állandóan hozzáférhetővé válik, és blokkolja a nem-tudatos sztereotípiák aktivációját (Moskowitz et al., 1999).

A második típusba azok tartoznak, akik már elutasítják a hagyományos előítéleteket, ám mégis ambivalensek a kisebbségek iránt. Az averzív előítéletek abból a konfliktusból keletkeznek, hogy a viselkedésre egyszerre hat az egyenlőség és igazságosság normája, valamint a régi előítéletekből fakadó ellenszenv. Ennek a konfliktusnak az eredményeként az averzív előítélet a kisebbségi csoportok tagjaival való érintkezés minimalizálására sarkall, de, ha nem lehet elkerülni a találkozást, akkor az ilyen emberek igyekeznek előítélet-mentesnek mutatkozni. Zavaruk és az interakcióval kapcsolatos kényelmetlenség érzetük azonban a nem-verbális viselkedésben megjelenik, amit interakciós partnereik észre is vesznek (lásd Gaertner és Dovidio, 2005).

Az ambivalensek másik csoportja sem vallja már a hagyományos előítéleteket, de a meritokrációra hivatkozva ellenez minden olyan kezdeményezést, amely az esélyegyenlőség elősegítését célozzák. Ők azáltal tartják fenn a kisebbségek hátrányos megkülönböztetését, hogy ragaszkodnak a status quo-hoz és tagadják, hogy egyáltalán létezik a probléma (lásd Swim et al., 1995).

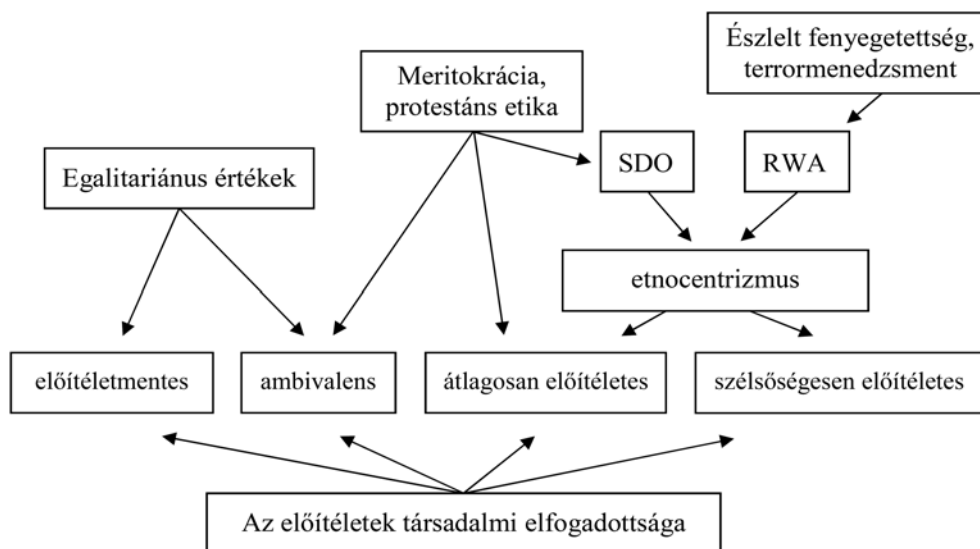
A harmadik csoportba az átlagos előítéletesek tartoznak, ők kritika nélkül elfogultak a saját csoport iránt, és éles határt jelölnek ki a többség és kisebbség között: a társadalmat élesen kettéválasztják „mi”-re és „ők”-re. Más csoportok tagjaihoz a versenytárs–szövetséges dimenzió szerint viszonyulnak, igyekeznek fenntartani a saját csoport kedvező helyzetét, készek szimbolikusan versengeni az ellenfélnek tekintett külső csoportokkal, és a diszkriminációra elsősorban a saját csoport tagjainak preferenciája miatt hajlanak.

A negyedik – szélsőségesen előítéletesek – csoportjába azok tartoznak, akiknek a saját csoport dominanciájának elérése vagy fenntartása központi motivációjuk, és ennek háttérben olyan személyiségvonások állnak, mint a jobboldali tekintélyelvűség és/vagy a szociális dominancia orientáció. Emellett jellemző rájuk az igény a bűnbakképzésre és fogékonyak a kirekesztő politikai ideológiákra.

Az egyéni különbségek háttérben a világnézet és az értékek különbözősége áll (lásd *I. ábra*), de minden esetben figyelembe kell vennünk a társadalom általános vélekedését az előítéletek elfogadhatóságáról, ami a különböző előítéletek esetében más és más lehet ugyanabban a társadalomban is. Az előítélet-mentesség oka az egyenlőség elvű meggyőződés, a „mi” és „ők” gondolkodásmód elutasítása. Ez az értékrend olyan fontos az egyén számára, hogy elég erős motivációt ad a sztereotípiák hatásának blokkolására.

Ha egy társadalomban nagyon erős norma bélyegzi meg az előítéleteket és a diszkriminatív viselkedést, akkor még azok is hajlamosak lesznek viselkedésüket ehhez a normához igazítani, akik személyesen nem elkötelezettek iránta. Az ő esetükben az előítéletek éppen az elfojtás miatt rövidtávon még fel is erősödhetnek (lásd Monteith et al., 2010). Az ambivalens csoport ugyan – külső elvárások hatására vagy saját meggyőződésből – egalitáriánus elveket vall, ezek azonban nem elég erősek ahhoz, hogy valóban legyőzzék előítéleteit és sztereotípiáit, ezért helyzetről helyzetre változik, hogy előítéletesen vagy egalitáriánus viselkedik. Az egalitáriánus normákat elsősorban a meritokrácia ideológiája gyengíti, amely erős motivációt jelent a fennálló helyzet igazolására, és a sikertelenség belső oknak való tulajdonítására, azaz a rendszerigazolásra (lásd Jost és Banaji, 1994, és Hadarics itt közölt összehasonlító tanulmányát a különböző nézetrendszerek és az előítéletek összefüggéséről Kelet- és Nyugat-Európában).

Az átlagos előítéletes a szélsőségesen előítéletesekhez hasonlóan etnocentrikus, ám egyéb értékei – például a mindenkori középosztályi értékek iránti konformitása vagy vallásossága – mérsékelheti készségét a diszkriminációra vagy bűnbakképző ideológiák elfogadására, amennyiben az adott társadalomban az előítéleteket megbélyegző normák az elfogadottak. A politikai és kulturális elitnek éppen ezért lehet nagy szerepe nemcsak az előítéletek mozgósításában, hanem csökkentésében, hiszen ők határozzák meg azokat a kulturális, morális vagy akár törvényi kereteket, amelyekhez az egyes személyek saját előítéleteségüket mérik (lásd Krekó itt közölt tanulmányát a jobboldali extremizmusra való társadalmi igényről és ideológia kínálatról).

1. ábra: Egyéni különbségek a saját előítéletekhez való viszonyban, az előítéletek társadalmi elfogadottságának függvényében

AZ ELŐÍTÉLETEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK CSÖKKENTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

Mint láttuk, az előítéletek és sztereotípiák kialakulásának és fennmaradásának számos oka lehet, és ugyanaz az előítélet különböző funkciókat tölthet be az egyes embereknél. Ezen felül különböző emberek nagyon különbözőképpen viszonyulnak saját előítéleteikhez, vannak olyanok, akiknek komoly konfliktust jelent a felismerés, hogy egyenlőségpárti meggyőződésük ellenére rendelkeznek a külső csoportokkal szembeni kulturális előítéletekkel és sztereotípiákkal, míg mások saját csoportjuk felértékelését és más csoportok iránti ellenszenvüket teljesen elfogadhatónak és vállalhatónak tartják: a saját csoport iránti extrém elfogultság fontos szerepet tölt be politikai identifikációjukban is.

Sherif, Adorno és Allport nemcsak az előítéletek okait keresték, hanem a csoportközi konfliktusok csökkentésére is megfogalmaztak javaslatokat. A „főlérendelt cél”, mint a konfliktus csökkentésének eszköze (Sherif és Sherif, 1969), a kontaktus hipotézis (Allport, 1954), valamint a kritikai gondolkodásra és az autonómiára nevelés szorgalmazása (Adorno, 1969) olyan javaslatok, amelyeket a mai szociálpszichológia is alapvetőeknek tart. Míg az utóbbi évtizedekben a szociálpszichológiában a legnagyobb figyelmet a kategorizációs folyamatok változtatásából következő attitűdváltoztatás kapta, addig az oktatásban megjelentek a multikulturális, emberi jogi és holokausztoktatási tananyagok (lásd Heyl, 2001), amelyek inkább Adorno javaslataihoz állnak közelebb.

A kontaktus hipotézis kiindulópontja az, hogy maga a csoportok közötti megkülönböztetés – azaz a kategorizáció – hozza létre nemcsak a csoportokkal kapcsolatos perceptuális torzításokat, hanem a saját csoport iránti elfogultságnak az alapját is képezi. A kategorizációs folyamatok és a csoporthatárokon átnyúló személyes interakciók – azaz a kontaktus – tehát alkalmasak az előítéletek csökkentésére.

Önmagában a csoportközi kontaktus nem feltétlenül csökkenti az előítéleteket, hiszen a különböző csoporttagságokhoz különböző státusok és szerepek kapcsolódnak, a sztereotípiának megfelelő státusban és szerepben való találkozás az előítéletek megerősödéséhez vezet. Különösen így van ez akkor, ha valamilyen explicit érdekkonfliktus is van a két csoport között, például területi konfliktus két etnikai csoport között. Ebben az esetben először a konfliktus kezelésére van szükség, ennek sikere után képzelhető csak el az attitűdök változtatása.

Cross és Rosenthal (1999) izraeli és palesztin diákok attitűdjeit vizsgálta különböző típusú konfliktusmegoldási stratégiákat alkalmazó tárgyalások után. Eredményeik szerint azoknak a diákpároknak lettek pozitívabbak a csoportközi attitűdjei, amelyek az *interaktív problémamegoldó stratégiát* alkalmazták (szemben a másik két tárgyalási stratégiával, amikor vagy zéró-összegű volt a helyzet, vagy mindkét álláspont megismerése után egy, mindkét fél számára elfogadható, nem zéró-összegű megoldást kellett keresni). Az *interaktív megoldó stratégiát* alkalmazók a probléma megoldását azzal kezdték, hogy nemcsak egymás szempontjait ismerték meg, hanem egymásnak az adott konfliktussal kapcsolatos félelmeit és szükségleteit is. Így a résztvevők többé nem úgy érzékelték a konfliktust, mint egy játszmát, amelyet valamelyik fél megnyerhet, hanem mint egy problémát, amelyre közös megoldást kell találniuk. A szerzők szerint azért volt ez a legsikeresebb stratégia az attitűdváltoztatás szempontjából, mert optimistábbá tette a résztvevőket a jövővel kapcsolatban, a közös megoldáskeresés után jobban bíztak a konfliktus megoldhatóságában.

Bár a különböző csoportok tagjai közötti személyes kontaktus kétségtelenül gyakran a viszony javulásához vezet, mert a dekategorizáció révén a résztvevők csoport-tagságaikat mintegy hátrahagyva ismerik meg egymás személyes tulajdonságait, és így érvényüket veszítik a korábbi csoportalapú sztereotípiák (Gaertner et al., 2010). Azonban nem minden előítélet esetében egyformán hatékony a kontaktus, és gyakran az így szerzett tapasztalatot az emberek nem általánosítják az egész külső csoportra, ezért a sztereotípiák és előítéletek nem is változnak meg (a kontaktus hipotézisről részletesebben lásd Kovács és Balassa itt közölt tanulmányát).

A kontaktus azért lehet hatékony az előítéletek csökkentésében, mert az ismerősség növekedésével gyengíti a másik csoport tagjaival kapcsolatos szorongást: több információjuk lesz a másik csoportról, megváltoznak a másik csoportról alkotott kognitív reprezentációk, és csökken a szorongásuk, hogy megfelelően viselkednek-e a másik csoport tagjaival. Ezen felül, a kontaktus növeli az empátiát a másik csoport helyzetével és a bizalmat a másik csoport tagjai iránt (lásd Tausch és Hewstone, 2010). Pettigrew és Tropp (2005) metaanalitikus kutatása szerint a kontaktus a homoszexuálisokkal szembeni előítéletek csökkentésében volt a leghatékonyabb, amit

az etnikai és idősekkel szembeni előítéletek követtek, míg a testi vagy mentális fogyatékkal élőkkel, valamint a mentális betegségekben szenvedőkkel való személyes találkozás kevésbé volt hatékony.

Allport hangsúlyozta, hogy a kontaktus sikeréhez szükséges a résztvevők egyenlő státusának biztosítása, az interakció kooperatív jellege, a közös cél kijelölése, valamint az intézményes támogatás (a saját csoport tekintélyei részéről, valamint törvények és szokások révén). Ezeket a feltételeket a kooperatív tanulási módszereket alkalmazó iskolákban valósították meg a legsikeresebben, és a hatástanulmányok szerint ezekben a tanulócsoportokban tényleg pozitívabbak lettek a csoportközi attitűdök, és több barátság alakult ki a különböző etnikai csoportokhoz tartozó gyerekek között, mint a hagyományos versengő osztályokban (Slavin és Cooper, 1999; Stephan és Stephan, 2005, a kooperatív tanulási program magyar bevezetéséről és tapasztalatairól lásd B. Nagy itt közölt tanulmányát).

Ezek a programok abból a felismerésből indultak ki, hogy önmagában az integráció azért nem vezet az előítéletek csökkenéséhez, mert az iskolai osztályokban óriási státuselőnnyel rendelkeznek a középosztálybeli többségek a kisebbségekkel szemben, és beavatkozás nélkül ez az előny csak erősödik az iskolai versengő légkör hatására. Azonban, ha a tanárok úgy strukturálják az iskolai feladatokat, hogy a feladat megoldása során mindenki egyenlő státussal rendelkezzen – a megoldáshoz szükséges információt a tanár teljesen egyformán osztja el a gyerekek között, és a megoldáshoz mindenki részvételére szükség van –, és verseny helyett kölcsönös függést hoz létre, akkor valóban csökkennek a kisebbségi gyerekeket sújtó előítéletek (lásd Aronson, 1972). A mozaik módszerrel tanított osztályokban például nőtt az empátia más csoportok tagjai iránt, és ez lehetett az oka az előítéletek mérséklődésének (Aronson et al., 1978, idézi Stephan és Finlay, 1999).

A személyes kapcsolatokat elősegítő dekatégorizáció alternatívája, hogy egy olyan közös identitást hangsúlyozunk, amelynek alkategóriáit képezi az eredeti két csoport-hovatartozás, de nem törekszünk arra, hogy az eredeti csoportkategóriák eltűnjenek (lásd a kölcsönös csoportközi megkülönböztetés modellről Gaertner és Dovidio, 2005b). Ezzel a stratégiával eltérő eredményekre jutottak a kutatók, mert az eredeti csoporttal való erős identifikáció esetén a közös csoportba való kategorizáció inkább fenyegetést jelent a szociális identitásra, és növeli a másik csoport iránti előítéleteket. Alacsony identifikáció esetén viszont csökkentek az előítéletek a közös csoport létrehozása után, különösen akkor, ha a két alcsoport kooperatív és egymást kiegészítő viszonyba került egymással (pl. egy feladat megoldása során eltérő szerepeket kaptak, amelyek egymást kiegészítve járultak hozzá a közös sikerhez) (Gaertner et al., 2010).

A közös csoportidentitás létrehozása úgy is történhet (Gaertner és Dovidio, 2005b), hogy csökken a jelentősége a korábbi saját–másik csoport megkülönböztetésnek azáltal, hogy mindkét csoport ugyanannak a közös csoportnak az alcsoportjává válik. Közös csoportidentitás kialakítása nélkül sem a politikai, sem a multikulturális integráció nem valósítható meg, hiszen amíg valaki vagy kisebbségi vagy

többségi lehet csak, mert nincs egy kisebbséget is magába foglaló integratív kategória, addig akkulturalizációs stratégiaként csak az asszimiláció vagy a szeparáció választható, az integrációra nincs lehetőség (Berry et al., 1992, 271–292., lásd Vidra és Feischmidt itt közölt tanulmányát az integrációs, illetve „színvak” stratégiákról magyar iskolákban, és ezek hatásáról az előítéletekre és a kisebbségi gyerekek identitására).

A kettős – és többszörös – identitások elfogadása révén csökkennek a csoportok közötti előítéletek azáltal, hogy egy-egy csoport-hovatartozás veszít a jelentőségéből, illetve, mert a keresztkategORIZÁCIÓ miatt ugyanazok az emberek külső csoporttagból saját csoporttaggá válnak. Például amikor az eredeti férfi/nő kategorizáció mellett bevezették a piros/kék kategorizációt is (kísérleti helyzetben piros és kék tollakat osztottak szét a résztvevők között) eltűnt az első – férfi/nő – helyzetben tapasztalt saját csoport iránti elfogultság (Deschamps és Doise /1978/ idézi Crisp /2010/). Brewer szerint a szociális identitás komplexitása – mennyire érzékeli úgy az egyén, hogy a különböző csoportok között átfedés van annak alapján, hogy ő maga több csoporthoz is tartozik – együtt jár külső csoportok iránti nagyobb fokú toleranciával (idézi Crisp 2010).

A kultúrának és társadalomnak nemcsak abban van szerepe, hogy mely kategóriákat használjuk az emberek kategorizálására, hanem abban is, hogy az egyes kategóriák tagjaihoz milyen asszociációkat társítunk. Ezeket az asszociációkat a kultúra „feszíti elő” számunkra, azért válnak állandóan „hozzáférhetőkké”. Ebből következik, hogy a kultúra változásával más asszociációk is kialakulhatnak, illetve a régiéek gyengülhetnek. Az Implicit Asszociációs Tesztel végzett újabb kutatások azt mutatják, hogy még az amúgy nagyon ellenálló implicit asszociációk is aránylag könnyen megváltoztathatóak. Ha az IAT felvétele előtt a kísérleti személyeknek előzetesen nemcsak köztiszteletnek örvendő feketék, hanem ezek mellett ellenszenves fehérek képeit is mutatták, akkor mérséklődött a fehérek iránti preferencia (Dasgupta, Greenwald, 2001; Joy-Gaba, Nosek, 2010). Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy nemcsak a negatív képzetek vezetnek előítéletekhez, hanem a pozitív képzetek hiánya is (lásd még Banaji és Greenwald /1995/ kutatását a férfi nem és a hírnév implicit kapcsolatáról). Ezek az eredmények alátámasztják azoknak a véleményét, akik a média kulcsszerepét hangsúlyozzák a sztereotípiák és előítéletek kialakításában, fenntartásában és mérséklésében (lásd Síklaki itt közölt tanulmányát az integrált reklámokról).

Az előítéletekre vonatkozó társas normák befolyásolják, hogyan viszonyulnak az emberek saját előítéleteikhez és sztereotípiáikhoz. Stangor és munkatársai (2001) azt vizsgálták, miként hat a diákok attitűdjére, ha olyan visszajelzést kapnak, hogy diáktársaik náluk negatívabb vagy pozitívabb etnikai attitűdökkel rendelkeznek. Eredményeik szerint – az állítólagos – visszajelzés a diáktársak attitűdjéről szignifikánsan befolyásolta a diákok attitűdjeit: saját attitűdjeiket a konszenzushoz igazították, és ez az attitűdváltozás tartósnak és ellenállónak is bizonyult.

Altemeyer (idézi Duckitt, 2001) eredményei szerint pedig a magasan tekintélyelvűek – akik érzékenyebbek a társas normákra, mint a kevésbé tekintélyelvűek – voltak a leginkább fogékonyak a tekintélytől érkező előítélet-csökkentő üzenetre. Ők még akkor is engedelmeskednek a saját csoportnormáiknak, ha személyesen nem értenek azokkal egyet, az ő esetükben tehát különösen nagy befolyása lehet az előítéletekre a tekintélyszemélyek kommunikációjának.

Személyes szinten elsősorban a világnézetnek – beleértve a világról alkotott egészen általános képzeteket – és az értékeknek van szerepük abban, hogy az emberek hogyan viszonyulnak saját sztereotípiáikhoz és előítéleteikhez. Ezt a viszonyt a „klasszikus” előítélet-csökkentő eljárások – pl. a csoportközi kontaktus – általában nem veszik figyelembe, azonosként kezelik a többségi csoportok tagjait, és az esetleges kudarcért általában a körülményeket – az Allport által felsorolt feltételek hiányát – okolják és nem a kontaktusban részt vevők eltérő személyiségét, kognitív jellemzőit, világnézetét vagy motivációját (lásd Levy, 1999).

Adorno (1969) szerint az előítélet-mentesség kulcsa egyrészt a kisgyermekkori nevelésben, másrészt az általános felvilágosításban és a kritikai gondolkodás elterjedésében van: „Az Auschwitzhoz vezető elvek ellen az autonómia lenne az egyetlen valódi erő – ha élhetek a kanti kifejezéssel – a reflexió, az önrendelkezés, a részvétel megtagadásának képessége” (1969/2001, 33.). Adorno elsősorban az autoritások iránti kritikátlan attitűdben és a kollektívumban való feloldódásban látta a fő veszélyforrásokat. Megemlítette még a félelem és szorongás bevallásának szükségességét, hogy azok elveszítsék tudattalan befolyásukat, valamint az empátia – saját magunkkal és másokkal – képességének tanítását és gyakorlását. Adorno abban látta a nevelés jelentőségét, hogy, ha „nem is szünteti meg azonnal a tudattalan mechanizmusokat, legalábbis megszilárdít a tudatelőttében bizonyos ellenerőket, és segít megteremteni egy olyan légkört, amely nem kedvez a szélsőségeknek” (1969/2001, 40.). Ez a gondolata összhangban van azzal, amit az előítélet-mentesség pszichológiájáról korábban elmondtunk.

A multikulturális programok arra tesznek kísérletet, hogy a saját kultúrával kapcsolatban hozzák létre az Adorno által szorgalmazott autonómiát (a különböző típusú multikulturális programok céljairól és módszereiről lásd Banks, 1992). Annak megértése, hogy a különböző kultúrák és világnézetek ugyanazokra az emberi és társadalmi szükségletekre kialakított válaszok, szükségképpen csökkenti a saját csoport világnézetével és szokásaival kapcsolatos etnocentrizmust. A multikulturális programok a kulturális szenzitivitás kialakítása mellett arra is törekcsenek, hogy kritikus szemléletet alakítsanak ki a fennálló társadalmi hierarchia-viszonyokkal szemben. Ezért tárgyalják a többségi helyzetből származó társadalmi privilégiumokat (McIntosh, 2003; Schacht, 2003) és elemzik, hogyan és miért jönnek létre a társadalomban a csoportok közötti megkülönböztetések, előítéletek és sztereotípiák. Céljuk annak bemutatása is, hogy mit tehetnek az egyének ezeknek a különbségeknek a csökkentése érdekében (részletesebben az így létrejövő „pozitív fehér identitásról” lásd Tatum, 1997, 93–130.).

Az emberi jogi programok az egyes előítéleteknél általánosabb szinten foglalkoznak a társadalmi egyenlőség problémájával, legnagyobb erősségük az egyenlőségelvű társadalmi norma kialakítása és megerősítése (lásd például az Európa Tanács által legtöbb európai nyelven kiadott és képzésekkel is támogatott *Kompasz* gyakorlat gyűjteményét, 2000). A programok középpontjában az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatában deklarált elvek megismertetése és azok hétköznapi helyzetekre való alkalmazása áll, a más kultúrákkal és szokásokkal kapcsolatos tolerancia kérdései, vagy a kisebbségi helyzetből fakadó hátrányok emberi jogi kontextusban vetődnek fel, és leginkább a békés egymás mellett élés normáinak kialakítására alkalmasak.

Egyre inkább az emberi jogi oktatás kontextusába helyezik el a holokauszt-oktatást is, de megközelítése annál sokkal inkább érzelmközpontú: a tanulási folyamat motivációja az áldozatok sorsa iránti empátia (lásd például *Excursion to the past – teaching for the future*, 2010). Ezek a programok a holokauszt társadalm-történetének és az egyes emberek – áldozatok, elkövetők, be nem avatkozók és embermentők – történetének megismerésén keresztül nem csak az emberi jogok, de általában a humánus értékrend megerősítésére törekednek (a holokausztoktatásról lásd Vago és Baruch itt közölt tanulmányait). A holokausztot negatív vonatkoztatási pontként használják fel az emberi jogok tiszteletben tartása, a szolidaritás és az egyenlőségelvűség megerősítésére (lásd Kovács, 2003, 2005).

A multikulturális programokban legfontosabb pszichológiai tényező a másik csoport tagjainak helyzete és tapasztalata iránti empátia és szenzitivitás. Ez jelentheti a perspektívaváltás (kognitív empátia) és/vagy az együttérzés képességének kialakítását és gyakorlását. Míg az előítéleteket a másik csoporttól való pszichológiai – és gyakran fizikai – távolság, a szorongás és az idegentől való félelem táplálja, addig az empátia révén felismerhetővé válnak a hasonlóságok, és érthetőbbé válik az ismeretlen. A hátrányos helyzetű csoportok tagjai iránti empátia aláássa a világ igazságos mivoltába vetett hitet, csökkenti a rendszerigazoló tendenciák hatását és létrehozza az egyenlőségelv mellett elköteleződést (lásd Stephan és Finlay, 1999).

Az előítéletesség fokának egyéni különbségei – és az őszinte előítélet-mentesség ritka esetei – arra mutatnak, hogy a személyiségnek, a széles értelemben vett világnézetnek, az antidiszkriminációs elkötelezettségnek meghatározó szerepük van abban, hogyan viselkedik az egyén egy adott társas helyzetben. Mégis, a szociálpszichológia eddig sokkal kevesebbet foglalkozott azzal, hogy ezek az elkötelezettségek miként alakíthatóak ki vagy erősíthetők meg, mint az előítéletek okaival. Az eddigi eredményekből azonban úgy tűnik, hogy eljött az idő az előítélet-mentesség szociálpszichológiájának művelésére.

IRODALOM

- ADORNO, TH. W. (1950/1980): Típusok és tünetegyüttesek. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 237–295.
- ADORNO, TH. W. (1969/2001): Nevelés Auschwitz után. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, 29–43.
- ALLPORT, G. W. (1954/1977): *Az előítélet*. Gondolat, Budapest
- ALTEMEYER, B. (2004): The Other „Authoritarian Personality” In: Jost, J. T., Sidanius, J. (eds.) *Political Psychology*. Psychology Press, 85–106.
- ARONSON, E. (1972/1987): *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, (3. kiadás)
- BANAJI, R. M., GREENWALD, A. G. (1995/2003): Implicit nemi sztereotipizálás a hírnévítéletekben. In: Banaji, R. M.: *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris, Budapest, 91–136.
- BANKS, J. A. (1992/1998): Multikulturális oktatás: megközelítések, fejlesztések és dimenziók. In: Cs. Czachesz, E. (szerk.): *Multikulturális nevelés. Szöveggyűjtemény tanító- és tanárszakos hallgatók számára*. Mozaik, 65–77.
- BAUMEISTER, R. F. (2002/2005) A holokauszt és a gonoszság négy gyökere. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 2005, 217–233.
- BERRY, J. W., POORTINGA, Y. H., SEGALL, M. H., DASEN, P. R. (1992): *Cross-cultural psychology: research and application*. Cambridge University Press
- BREWER, M. B. (1999): The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate? In: *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 429–444.
- BROWN, R. (2000): Social Identity Theory: past achievements, current problems and future challenges. In: *European Journal of Social Psychology*, Vol. 30., 745–778.
- COLLINS, N. L., READ, S. J. (1990): Adult Attachment, Working Models, and Relationship Quality in Dating Couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58., No. 4., 644–663.
- CRISP, R. (2010): Prejudice and Perceiving Multiple Identities. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 508–526.
- CROSS, S., ROSENTHAL, R. (1999): Three Models of Conflict Resolution: Effects on Intergroup Expectancies and Attitudes. In: *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 561–580.
- DASGUPTA, N., GREENWALD, A. G. (2001): On the Malleability of Automatic Attitudes: Combating Automatic Attitudes With Images of Admired and Disliked Individuals. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 81., 800–814.
- DEVINE, P. G. (1989/1999): Sztereotípiák és előítélet: automatikus és kontrollált komponensek. In: Hunyady, Gy. és mtsai (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémia Kiadó, Budapest, 379–407.

- DOTY, R. M., PETERSON, B. E., WINTER, D. G. (2004): Threat and Authoritarianism in the United States, 1978–1987. In: Jost, J. T., Sidanius, J. (eds.) *Political Psychology*. Psychology Press, 73–82.
- DUCKITT, J. (2001): Reducing Prejudice: An Historical and Multi-Level Approach. In: Augoustinos, M., Reynolds, K. J. (eds.): *Understanding Prejudice, Racism and Social Conflict*. SAGE, 253–273.
- DUCKITT, J. (2005): Personality and Prejudice. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 395–413.
- ELLEMERS, N., SPEARS, R., DOOSJE, B. (2002): Self and Social Identity. In: *Annual Review of Social Psychology*, Vol. 53., 161–186.
- ESSES, V. M., JACKSON, L. M., DOVIDIO, J. F., HODSON, G. (2005): Instrumental Relations Among Groups: Group Competition, Conflict, and Prejudice. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 227–244.
- Excursion to the past – teaching for the future: Handbook for teachers (2010): FRA – European Agency for Fundamental Rights, Wien
http://www.fra.europa.eu/fraWebsite/attachments/Handbook-teachers-holocaust-education_EN.pdf
- FÁBIÁN Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest
- FEIERABEND, R., FEIERABEND, R. L., NESVOLD, B. A. (1972/1998): Társadalmi változás és politikai erőszak: nemzetközi minták. In: Hunyady, Gy. (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Osiris, 116–129.
- FISKE, S. T., CUDDY, A. C., GLICK, P., XU, J. (2002/2006): A (gyakran kevert) sztereotípiatartalom modellje: A kompetencia az észlelt státusból, a melegszívűség pedig a versengésből ered. In: Hamilton, D. L., Fiske, S. T., Bargh, J. A.: *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris, 315–389.
- FOGELMAN, E. (2002/2005): Az embermentő self. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 2005, 259–273.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F. (2005): Understanding and Addressing Contemporary Racism: From Aversive Racism to the Common Ingroup Identity Model. In: *Journal of Social Issues*, Vol. 61., 615–639.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F. (2005b): Categorization, Recategorization, and Intergroup Bias. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 71–89.
- GAERTNER, S. L., DOVIDIO, J. F., HOULETTE, M. A. (2010): Social Categorization. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 526–544.
- GLICK, P., FISKE, S. T. (2001/2006): Ambivalens szövetség. Az ellenséges és a jóindulatú szexizmus mint a nemi egyenlőség kiegészítő igazolása. In: Hamilton, D. L., Fiske, S. T., Bargh J. A.: *A társak és a társadalom megismerése*. Osiris, 389–414.

- GLICK, P. (2002/2005): Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bünbakok. In: Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 175–203.
- GLICK, P. (2005): Choice of Scapegoats. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 244–262.
- HAMILTON, D. L., GIFFORD, R. K. (1976/1999): Illuzórikus korreláció a személyközi észlelésben: a sztereotip ítéletek kognitív alapjai. In: Hunyady, Gy. et al.: *A csoportok percepciója*. Akadémiai Kiadó, 73–88.
- HEYL, M. (2001): Nevelés Auschwitzról, Auschwitz után. Az oktatás változzék szociológiává. In: Kovács, M. (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*. Hannah Arendt Egyesület, 43–63.
- JOST, J. T., BANAJI, M. R. (1994/1999): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady, Gy. et al. (szerk.): *A csoportok percepciója*. Akadémia Kiadó, 489–518.
- JOST, J. T., NOSEK, B. A., GOSLING, S. D. (2008): Ideology. Its Resurgence in Social, Personality, and Political Psychology. In: *Perspectives on Psychological Science*, 3., 126–136.
- JOST, J. T., FEDERICO, CH. M., NAPIER, J. L. (2009): Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities. In: *Annual Review of Psychology*, 60., 307–337.
- JOY-GABA, J. A., NOSEK, B. A. (2010): The surprisingly limited malleability of implicit racial evaluations. *Social Psychology*, Vol. 41., 137–146.
- KATZ, D. (1960/1979): Az attitűdök tanulmányozásának funkcionális megközelítése. In: Halász, L., Hunyady, Gy., Marton, L. M.: *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Akadémia Kiadó, Budapest, 105–122.
- KOFTA, M., SEDEK, M. (2005): Conspiracy Stereotypes of Jews during Systemic Transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, Vol. 35., No. 1., 40–64.
- KOMPASZ. KÉZIKÖNYV A FIATALOK EMBERI JOGI KÉPZÉSÉHEZ (2000): Mobilitás, Budapest. <http://kompsz.balzac.zpok.hu/kompsz>
- KOVÁCS M. (2003): Holokauszt oktatás Magyarországon. *Regio*, 2., 88–106.
- KOVÁCS M. (2005): Holokausztoktatás és emlékezés. In: Molnár, J. (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, 721–737.
- LEVY, SH. R. (1999): Reducing Prejudice: Lessons From Social-Cognitive Factors Underlying Perceiver Differences in Prejudice. *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 745–765.
- MCINTOSH, P. (2003): White Privilege and Male Privilege. In: Kimmel, M. S., Ferber, A. L. (eds.): *Privilege. A Reader*. Westview Press, 147–161.
- MONTEITH, M. J., ARTHUR, S. A., MCQUEARY FLYNN, S. (2010): Self-Regulation and Bias. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*. SAGE, 493–508.

- MOSKOWITZ, G. B., GOLLWITZER, P. M., WASEL, W., SCHAAL, B. (1999): Preconscious control of stereotypes activation through chronic egalitarian goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77., 167–184.
- MULDOON, O. (2003): The Psychological Impact of Protracted Campaigns of Political Violence on Societies. In: Silke, A. (ed.): *Terrorists, Victims and Society. Psychological Perspectives on Terrorism and its Consequences*. Wiley, 161–175.
- NOSEK, B. A., BANAJI, M. R., GREENWALD, A. G. (2002/2003): Implicit csoportattitűdök és sztereotípiák gyűjtése egy demonstrációs weblapról. In: Banaji, M. R. (szerk.): *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák*. Osiris Kiadó, Budapest, 336–359.
- PETTIGREW, TH. F., TROPP, L. R. (2005): Allport's Intergroup Contact Hypothesis: Its History and Influence. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 262–278.
- PRATTO, F., STALLWORTH, L. M., SIDANIUS, J., SIERS, B. (1997): The Gender Gap in Occupational Role Attainment: A Social Dominance Approach. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 72., 37–53.
- ROKEACH, M., RESTLE, F. (1960/1980): A nyílt és zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségtevés. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 295–317.
- ROTHBART, M., TAYLOR, M. (1992): Category Labels and Social Reality: Do We View Social Categories as Natural Kinds? In: Sermin, G. R.; Fiedler, K. (eds): *Language, interaction and social cognition*. Sage, Newbury Park, CA. 11–36.
- SANFORD, N. (1956/1973): Az autoriter személyiség, In: Hunyady, Gy. (szerk.) *Szociálpszichológia*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 384–406.
- SCHACHT, S. P. (2003): Teaching about Being an Oppressor. In: Kimmel, M. S., Ferber, A. L. (eds): *Privilege. A Reader*. Westview Press, 161–173.
- SHERIF, M., SHERIF, C. (1969/1980): Csoporton belüli és csoportközi viszonyok: kísérleti kutatás. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 347–392.
- SIBLEY, CH. G., WILSON, M. S., DUCKITT, J. (2007): Antecedents of Men's Hostile and Benevolent Sexism: The Dual Roles of Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33., 160–172.
- SIDANIUS, J., PRATTO, F. (1993/1998): Az elnyomás elkerülhetetlensége és a szociális dominancia dinamikája. In: Hunyady, Gy. (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*, Osiris, 130–164.
- SÍKLAKI I. (2010): *Előítélet is tolerancia*. Akadémiai Kiadó
- SLAVIN, R. E., COOPER, R. (1999): Improving Intergroup Relations: Lessons Learned From Cooperative Learning Programs. *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 647–663.
- STANGOR, CH., SECHRIST, G. B., JOST, J. T. (2001/2003): Faji nézetek megváltoztatása a konszenzusra vonatkozó információ nyújtásával. In: Jost, J. T. (szerk.): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris Kiadó, 250–272.

- STEPHAN, W. G., FINLAY, K. (1999): The Role of Empathy in Improving Intergroup Relations. *Journal of Social Issues*, Vol. 55., 729–743.
- STEPHAN, W. G., STEPHAN, C. W. (2005): Intergroup Relations Program Evaluation. In: Dovidio, J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (eds): *On the Nature of Prejudice. Fifty Years after Allport*. Blackwell, 431–447.
- SWIM, J. K., AIKIN, K. J., HALL, W. S., HUNTER, B. A. (1995/2001): Szexizmus és rasszizmus: régi típusú és modern előítéletek. In: Hunyady, Gy.; Nguyen Luu, L. A. (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, 326–360.
- TAJFEL, H. (1973/1980): Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In: Csepeli, Gy. (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 40–70.*
- TAJFEL, H. (1974/1980): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli, Gy. (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 25–39.
- TATUM, B. D. (1997): *Why Are All the Black Kids Sitting Together in the Cafeteria? And Other Conversations About Race*. Basic Books
- TAUSCH, N., HEWSTONE, M. (2010): Intergroup Contact. In: Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., Esses, V. M. (eds.): *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination*, SAGE, 544–561.
- TODOSIJEVIC, B. (1999): A tekintélyelvű személyiség: az előítéletesség pszichológiai vizsgálata. In: Kovács, A. (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Budapest, 242–272.

THE ROOTS OF PREJUDICE AND THE PROSPECTS
FOR PREJUDICE REDUCTION:
THE SOCIAL PSYCHOLOGICAL APPROACH

(SUMMARY)

In this article I first review the cognitive and motivational roots of prejudice and the factors determining individual differences. Prejudice has been linked with personality – authoritarianism and social dominance orientation –, and context specific motivations, like the aspiration for positive social identity or the need for anxiety reduction. Not only differences in personality but also cultural stereotypes, social norms regarding expression of bias, and dominant ideologies must be taken into account to understand the formation, the perseverance as well as the change of prejudices. In the second part of the article I summarise the psychology of anti-biased attitudes, and at the end I discuss methods which have been proved to be successful in prejudice reduction.

Örkény Antal

ELTE Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete
Kisebbségsszociológiai Tanszék
orkeny@tatk.elte.hu

Váradi Luca

Humboldt Universität zu Berlin,
Berlin Graduate School of Social Sciences
doktorandusz
varadiluca@gmail.com

AZ ELŐÍTÉLETES GONDOLKODÁS TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁGA, NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

Európa különböző történelmi régióit és modernizációs, illetve ideológiai sokszínűségét megjelenítő hét országban lefolytatott empirikus attitűdvizsgálat alapján írásunkban egyrészt arra keressük a választ, hogy az előítéletesség intenzitásában, tudástartalmában és társadalomlélektani meghatározottságában vajon ország-specifikus sajátosságok vagy globális tendenciák játszó-e a meghatározóbb szerepet. Továbbá azt is fel szeretnénk támi, hogy az egyéni vagy éppen ellenkezőleg, össztársadalmi modernizációs-strukturális mozzanatok azok, amelyek kihatnak az előítéletes gondolkodás előfordulására, illetve, hogy milyen szerepet játszanak az ideológiai és kulturális megosztottságok a napjainkban megfigyelhető tendenciákban. Az előítéletességet az elutasított társadalmi csoportok sokdimenziós terében komplex módon operacionálizáljuk, míg magyarázó változóknak országspecifikus kontextuális jellemzőket, illetve egyéni szintű szociológiai, kognitív és affektív sajátosságokat veszünk figyelembe.

Hipotézisünk szerint az előítéletes gondolkodás előfordulását és intenzitását legalább annyira befolyásolják az egyéni szintű személyes jellemzők és vonatkozások (gazdasági dezintegráció, depriváció, anómia, frusztráció, érzelmi bizonytalanság, tekintélyelvűség), mint össztársadalmi ideológiai és kulturális sajátosságok (politikai elidegenedés, kulturális dominancia, felerősödő vallásosság, szociális előnyök, populizmus), amelyek kapcsolódhatnak az európai szintű új modernizációs töréspontokhoz és értékmintázatokhoz.

ELMÉLETI KERET:

A CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ ELUTASÍTÁS SZINDRÓMÁJA

2002-ben a bielefeldi egyetemen működő *Institute for Interdisciplinary Research on Conflict and Violence* elnevezésű kutatóműhely vezetésével empirikus szociológiai kutatás indult az előítéletes gondolkodásmód szociológiai és társadalomlélektani hátterének bemutatására és az ezzel kapcsolatos összefüggések feltárására. A kutatássorozat középpontjában a csoportokra irányuló elutasítás szindrómája áll (*group focused enmity syndrome*, GFE). A vizsgálatok az előítéletes és rasszista megnyilvánulások előfordulását széles körben kutatják, beleértve az etnikai kisebbségek, a bevándorlók, a vallási és szociális kisebbségek (munkanélküliek, szegények, hajléktalanok, gyereküket egyedül nevelő szülők), illetve a szexuális kisebbségek ellen irányuló előítéleteket.

A kutatás abból indul ki, hogy az előítéletes és rasszista jellegű gondolkodás, illetve az egyes kisebbségekkel szembeni diszkriminatív magatartás összetett társadalmi probléma tünetei: a társadalom, illetve a többségi csoport képtelen integrálni

a kulturális-szociális-gazdasági szempontból másnak bélyegzett személyeket és társadalmi csoportokat. A Wilhelm Heitmeyer és kollégái által kidolgozott elmélet szerint (Heitmeyer, 2003; Zick et al., 2008) a más csoportokkal szembeni ellenséges attitűd primer szinten a konkrét csoportok kapcsolatát meghatározó kulturális különbségekből és elutasításból, illetve a személyek személyiséglélektani vonásai- ból fakadnak. Általános szindrómává azért válik az előítéletesség, mert mögötte egy általános mechanizmus áll, nevezetesen az, hogy a gyengébb vagy kiszolgáltatottabb helyzetben lévő csoportokat az erősebb csoportok leértékelik, és hátrányosan megkülönböztetik. A GFE szindrómának ez az általános vonása pedig – bármely országról is van szó – a hagyományosan gazdasági, napjainkban pedig egyre inkább kulturális egyenlőtlenségek ideológiájából fakad. Ez az ideológia, mint egyfajta rendszerigazolás, az egyenlőtlenségek jogosságát hangsúlyozza, amely a többségi társadalom természeti, kulturális vagy társadalmi okokkal magyarázott fölényéből fakad más, kisebbségi csoportokkal szemben. Ezen ideológia értelmében egyes társadalmi csoportok az eltérő kulturális értékeik, továbbá gazdasági hiábavalóságuk és vélt alacsonyabb szintű civilizációs állapotuk miatt veszélyeztetik a fennálló társadalmi és kulturális berendezkedést. Az egyik csoport biztonságának vélt kockázatai és ezek minimalizálása igazolja tehát azt, hogy a másik, alacsonyabb státusú csoport helyzete nem változik, és megítélésük elutasító és negatív értéktartalmakkal töltődik fel.

Mindezek alapján a kutatók azt feltételezik, hogy az előítéletes megnyilvánulásoknak egy jelentős része éppen ezt az alá- és fölérendeltséget hivatott fenntartani és lélektani mechanizmusokkal megerősíteni. Ha pedig ez így van, akkor a megkülönböztető és a gyengébbeket (akár egyénekről, akár csoportokról van szó) hátrányos helyzetbe hozó nézetek nem nevezhetők partikuláris, az egyéni természetben vagy a társadalmi devianciában gyökerező beállítódásoknak, hanem olyan rendszerszintű tudások és ideológiák, amelyek akár a rendszerintegráció szintjén befolyásolhatják a társadalom kulturális sajátosságait.

Érdeemes kitérnünk a szindróma szó kapcsán arra, hogy a kifejezés mit jelent témánk szempontjából. A kifejezés a gyógyászatból és a lélektanból került át a társadalomtudományok területére, és azt jelenti, hogy a különféle jelenségek vagy tünetek egy egységes állapotra, a mi esetünkben egy egységes gondolkodási sémára és attitűdre utalnak. Ennek megfelelően a különböző külső csoportokkal (outgroup) szembeni előítéletek egymással összefüggésben állnak. Feltételezhetjük tehát, hogy egy bizonyos csoport elutasítása további csoportok elutasításával jár együtt. Másképpen fogalmazva a GFE szindróma jelentését úgy határozhatnánk meg, hogy bár az előítéletesség konkrét megnyilvánulásainak forrása meghatározott csoportokkal szembeni elutasító attitűdökben gyökerezik, mögöttük mégis feltételezhetünk egy olyan általános beállítódást, amely egyrészt a személyiségben, másrészt a társadalom strukturális és kulturális szerkezetében formálódik.

ELEMZÉSI KÉRDÉSEK

A fent bemutatott kutatássorozat első hat évében németországi adatokon tesztelték a csoportokra irányuló elutasítás szindrómájával kapcsolatos hipotéziseket. 2008-ban az értelmezési keretet kibővítve Európa nyolc országában folytatták le a kutatást, lehetőséget teremtve arra, hogy a „szindrómát” immár tágabb, nemzetközi keretben is vizsgálni lehessen. Jelen elemzésünk elsősorban az előítéletesség univerzalitásának kérdéseivel foglalkozik. Beszélhetünk-e európai előítéletességről, vagy az attitűd kulturális meghatározottságának értelmében az csak egy-egy ország kontextusában értelmezhető? Vajon az előítéletes megnyilvánulások napjainkban csupán az egyes emberek vagy társadalmi csoportok (esetleg országok) sajátos helyzetéből következő és ennek a kontextusnak a fényében értelmezhető megnyilvánulásai, vagy ezekben a különféle megnyilvánulásokban és gondolkodási sémákban egy olyan általános mozzanat is van, ami célcsoporttól, társadalmi helyzettől és kulturális beágyazottságtól függetlenül mindenütt tetten érhető, még ha különböző intenzitással is?

A fenti kérdésekből kiindulva elemzésünk négy célt tűzött ki maga elé. Egyrészt mérni kívánjuk a különféle csoportokkal szembeni előítéletesség és megkülönböztetés mértékét Európa hét országában. Másrészt fel kívánjuk tárni ezeknek a gondolkodási sémáknak a szociológiai és társadalomlélektani hátterét, Harmadrészt keressük a lehetséges hasonlóságokat és különbségeket az egyes csoportokkal szembeni megnyilvánulásokban. Végül pedig arra is választ kívánunk adni, hogy vajon a különböző európai országokban megfigyelhető tendenciák között mik a közös elemek, illetve az egyedi sajátosságok.

A MINTA

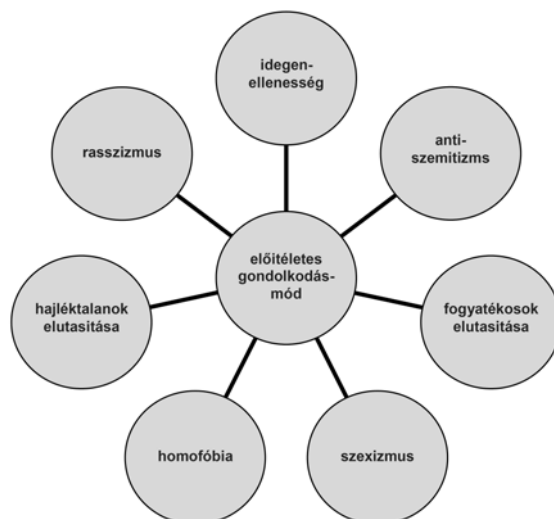
Elemzésünkbe hét¹ európai országot vontunk be. Nagy-Britannia, Németország, Hollandia, Olaszország, Portugália, Magyarország és Lengyelország jól reprezentálják Európa legfontosabb történeti-politikai régióit, és megjelenítik a kontinens kulturális sokszínűségét és modernizációs sikereit, illetve deficitjeit. A kérdéses 2008-ban zajlott telefonos interjúk segítségével, és minden országban 1000 fős felnőtt minták reprezentálták a népességet. Az interjúk középpontjában a válaszadóknak a különféle célcsoportokkal szembeni hozzáállása állt, kiegészítve általános értékkérdésekkel, a bevándorlókkal szembeni attitűdjeivel, a hátrányos megkülönböztetésre vonatkozó véleményeivel, és a mássággal szembeni személyes érzelmek-

¹ A kutatásban részt vevő nyolcadik országot, Franciaországot végül legnagyobb sajnálatunkra ki kellett hagyni az elemzésünkben. Ennek csupán az az oka, hogy a kérdéses során éppen a mi témánkba vágó fontos kérdéseket a francia kutatók nem kérdezhették le, mivel ezek a szakma és a közmegegyezés szerint ebben a formában nem kutathatóak, és ütköznek a francia jogfelfogással.

kel. Ezen túlmenően a válaszadók jelenlegi gazdasági és szociális helyzete és ennek jövőben várható változásai, illetve demográfiai adatokat rögzítettünk².

A CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ ELUTASÍTÁS SZINDRÓMÁJÁNAK SÉMÁJA

A GFE szindróma különböző elemeit – az előítéletek típusait – az elméleti modell alapján teszteltük (Zick et al., 2008). Ennek sémáját az 1. ábrán mutatjuk be. A modell persze ad hoc, és bármikor tovább bővíthető újabb csoportokkal. A kutatók leginkább azért választották ki ezeket a megnyilvánulásokat, mivel napjainkban – és az elmúlt évszázadokban – ezek voltak talán a legjellegzetesebb és leginkább konfliktusba torkolló diskurzusok Európában. Másfelől bármelyik társadalmi viszonylatrendszer és csoportközi relációt (vagy feszültségócot) nézünk is, mindegyikre igaz az, hogy ezek a modern társadalmi együttélés velejárói, és bárhol járunk a világban vagy Európában, mindenütt súlyos egyenlőtlenségek, feszültségek és konfliktusok kísérik őket.

1. ábra: A GFE szindróma jellegzetes struktúrája (lásd Zick et al., 2008)

² Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet néhány olyan körülményre, amely (nemzetközi) összehasonlító kutatások esetében az eredmények érvényességét befolyásolhatják. Az összehasonlíthatóság alapvető feltétele, hogy az egyes itemeket a válaszadók minden esetben azonos módon értelmezzék. Különösen fontos ez abban az esetben, amikor nem azonos nyelven, eltérő kulturális kontextusban készülnek az adatfelvételek. Ennek a problémának a kiküszöbölésére jelen vizsgálatban többlépcsős fordítási folyamatot, továbbá statisztikai előtesztelést végeztek a kutatók. A különböző országokban felvett adatok összehasonlíthatóságának további fontos biztosítéka az azonos skálába tartozó itemek illeszkedésének országonkénti statisztikai tesztelése, illetve ennek összehasonlítása a teljes mintán mérhető illeszkedési mutatókkal (Cronbach-alpha). Elemzésünk során minden esetben teszteltük az összehasonlíthatóságot, és azokban az esetekben, ahol eltéréseket tapasztaltunk, jelöltük ezt.

Elemzésünkben a fenti sémából négy attitűdtípus rekonstrukciójára teszünk kísérletet. Előfeltevésünk szerint ezek a nézetek összességükben sikeresen mintázzák az előítéletes gondolkodás tudástartalmát. Minden esetben a kérdőív két vagy több kérdése szolgált az adott index létrehozására. Érdemes megemlítenünk, hogy az indexek létrehozása során ellenőriztük, hogy a kiválasztott itemek között szoros kapcsolat álljon fent, amiből arra következtethettünk, hogy jogosan feltételeztük az egyes állítások összetartozását. Az eredeti négyfokú Likert-skálákból egyszerű aggregációval hoztuk létre a látens attitűdváltozóinkat. Az egyes nézettípusokhoz tartozó kérdések a következők voltak:

Az antiszemitizmus esetében:

- A zsidóknak túl nagy a befolyásuk [ebben az országban].
- A zsidók manapság előnyt próbálnak kovácsolni abból, hogy egykor a nácizmus áldozatai voltak.
- A zsidók általában senkivel és semmivel nem törődnek csak a saját fajtájukkal.

Az idegenellenesség esetében:

- Manapság túl sok a bevándorló [ebben az országban].
- Ha nincs elegendő munkahely, [ennek az országnak az állampolgárai számára] előnyököt kellene biztosítani a bevándorlókkal szemben.
- A bevándorlók gazdagítják a kultúránkat. (Az eredeti itemet az elemzés során megfordítottuk.)

A rasszizmus esetében:

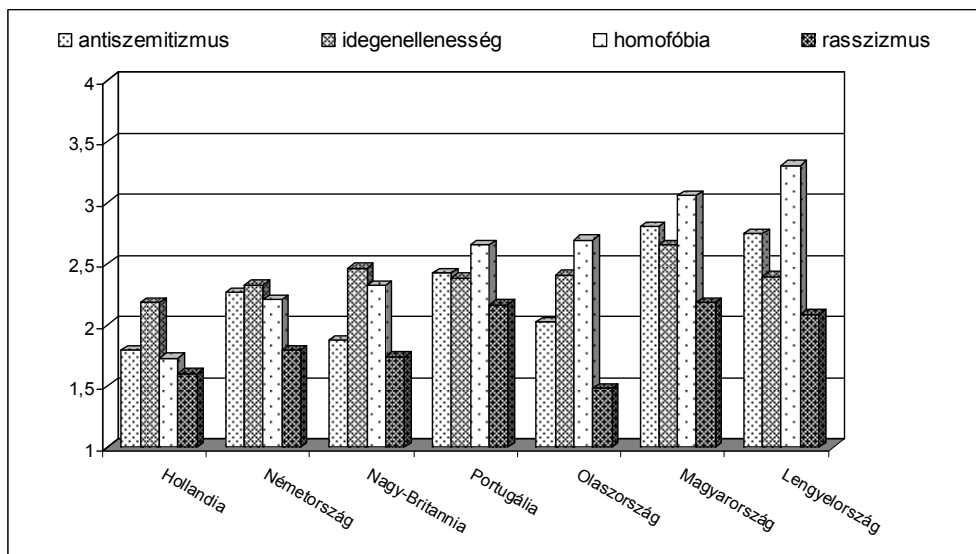
- Természetes hierarchia áll fenn a fekete és fehér emberek között.
- A fehéreknek és a feketéknek nem kellene összeházasodniuk.

A homofóbia esetében:

- Engedélyezni kellene a két férfi vagy két nő közötti házasságkötést. (Az eredeti itemet az elemzés során megfordítottuk.)
- Nincs semmi erkölcstelen a homoszexualitásban. (Az eredeti itemet az elemzés során megfordítottuk.)

AZ ELŐÍTÉLETES NÉZETEK SZERVEZŐDÉSE EURÓPA KÜLÖNBÖZŐ ORSZÁGAIBAN

A következőkben érdemes megnéznünk, hogy a fenti eljárással létrehozott négy általános attitűdtípus milyen hasonlóságokat és eltéréseket mutat előfordulásuk gyakorisága szerint a különböző országokban (lásd 2. ábra).

2. ábra: A különféle célcsoportok szerint mért előítéletesség mértéke országok szerint, négyfokú skála-átlag

Általánosságban az látszik, hogy Európa bármely általunk vizsgált országáról is legyen szó, nem találunk ma olyat, amely teljesen mentes lenne az előítéletesség valamelyik formájától. Természetesen az attitűdök gyakorisága és erőssége tekintetében az országok jelentősen különböznek egymástól³, de mindegyikben jelen van az a jelenség, amit GFE szindrómának nevezünk. Másfelől az is egy fontos eredmény, hogy a négy nézetípus egymástól eltérő módon hat, ami részben ellentmond azon elméleti előfeltevésnek, amely szerint szoros kapcsolat áll fenn a különböző csoportokkal szembeni előítéletek között. Ez igaz minden országra, mégpedig abból a szempontból is, hogy nem találunk egységes formációkat, és nincs olyan hely ma Európában, ahol minden célcsoport egyforma mértékben lenne kitéve a társadalom megkülönböztető negatív nézeteinek.

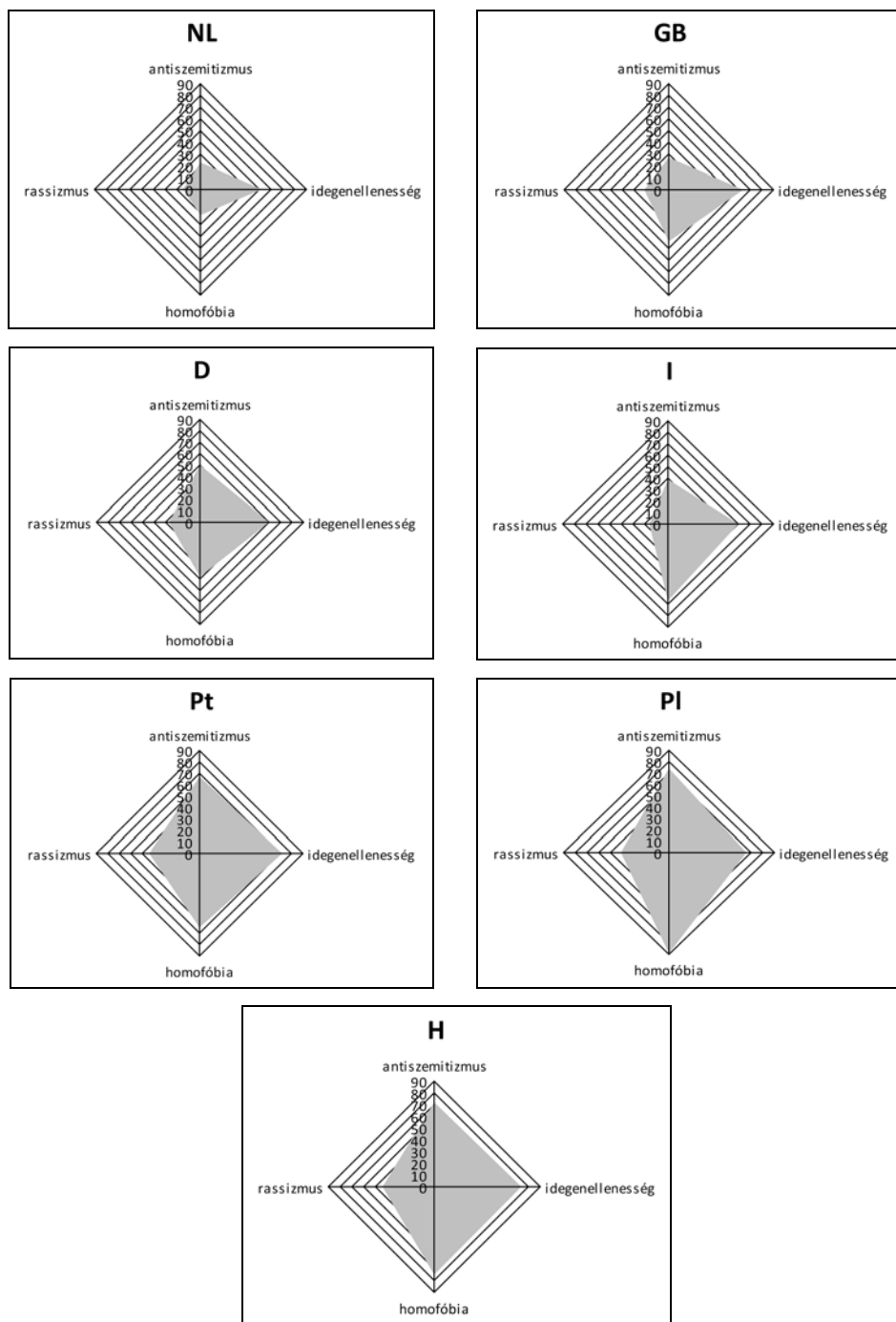
Ugyanakkor felállíthatunk egyfajta relatív országsorrendet a tekintetben, hogy mennyire hatják át az embereket a különféle megkülönböztető és elutasító nézetek. Ebből a szempontból vannak olyan országok, mint például Magyarország, Lengyelország vagy Portugália, ahol viszonylag egységesen magas a negatív vélemények előfordulásának gyakorisága, más országokban viszont, és ide tartozik legfőképpen Hollandia, illetve Németország és Nagy-Britannia, ahol az előítéletek különféle típusai jelentősen szórnak (és relatíve gyengébbek) a társadalmi elfogadottságuk tekintetében.

³ Az országátlagok mind a négy előítéletípus esetében egymástól szignifikánsan eltérőek (N=6702–7006; sig(F)=0.000)

A vizsgált országokban legkevésbé a rasszista jellegű nézetek találnak elfogadást (bár három országban, Magyarországon, Lengyelországban és Portugáliában ez a fajta elutasítás nem tűnik annyira egységesnek). Úgy tűnik, hogy ebből a szempontból Európa bizonyos mértékben egységes.⁴ Ugyanez már nem mondható el sem az antiszemitizmusról, sem az idegenellenességről, sem pedig a meleg elutasításáról. Érdekes eset Németország, ahol mindhárom nézettípus nagyjából hasonló megítélés alá esik, és közelít a skála középső értéke felé. Hollandiában az idegenellenesség, Nagy-Britanniában pedig az idegenellenesség és a homofóbia azok az attitűdök, amelyek részleges elfogadásra találnak a társadalomban, vagy legalábbis a társadalom bizonyos részében. Talán meglepőnek tűnik az az eredmény is, hogy négy országban (Portugáliában, Olaszországban, Magyarországon és Lengyelországban) a homofóbia az előítéletesség legerősebb megnyilvánulása. Végül az is igencsak elgondolkodó, hogy éppen Magyarországon és Lengyelországban tapasztaltuk a legnagyobb mértékű antiszemitizmust Európa vizsgált országaiban. Bergman (2008) szerint az adott társadalmakban jelenlévő zsidók arányától függetlenül a társadalmi emlékezet határozza meg az attitűdöket. Részint ezzel magyarázható a Kelet-Európában mutatkozó nagymértékű antiszemitizmus is, illetve a Németországban talált sajátos eredmények.

Jól szemlélteti az országok közötti különbségeket, ha annak a „négydimenziós térnek” a nagyságát és formáját hasonlítjuk össze, amelyet a különböző csoportokkal szembeni előítéletes állítások elfogadásának országonkénti arányai rajzolnak ki (lásd 3. ábra). A terület Magyarország és Lengyelország esetében a legnagyobb, míg Hollandia estében a legkisebb. Magyarországon, Lengyelországban és Portugáliában látható, hogy a lakosság túlnyomó többsége ért egyet az előítéletes állításokkal. A terek jellegzetes formája (jobb oldalon csúcsosodó négyszögek) utal arra, hogy – főként a nyugat-európai országokban – a bevándorlókkal szemben mutatkoznak a legerősebb előítéletek. Érdekes azonban, hogy összehasonlítva azokban az országokban értenek egyet a legtöbben a bevándorlókkal szembeni állításokkal, ahol a legkisebb arányban vannak jelen bevándorlók. Ez az eredmény cáfolja azt a felvetést, amely szerint elsősorban a bevándorló csoport nagysága határozza meg a bevándorlókkal szembeni ellenérzéseket (Schneider, 2008), és inkább a kontaktushipotézisnek felel meg, hiszen azokban az országokban, ahol nagyobb arányban vannak jelen a bevándorlók, nagyobb az esély a pozitív személyközi kapcsolatokra is (McLaren, 2003).

⁴ A rasszizmussal kapcsolatosan fontos azonban megjegyeznünk, hogy kizárólag a feketékkel szembeni ellenérzésekre irányultak a kérdések, amely csoport a vizsgált országok többségében nincs vagy csak nagyon kis mértékben van jelen. Felmerülhet, hogy amennyiben például a romák szerepeltek volna a kérdésben, Magyarországon, Lengyelországban, Portugáliában és Olaszországban – ahol más kutatások alapján ismert a cigányellenesség erőteljes mértéke – más eredményeket kaphattunk volna.

3. ábra: Az előítéletesség négydimenziós tere, országok szerint, az inkább előítéletes választ adók aránya százalékában

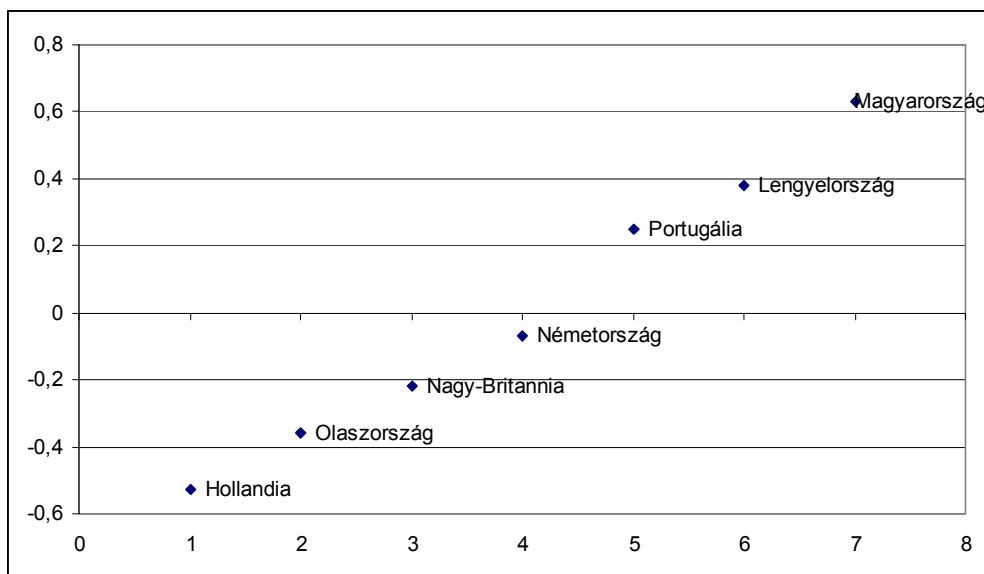
Az antiszemitizmus tekintetében érdekes, hogy – ahogyan az már a skálaátlagok összehasonlításából is kirajzolódott – a nyugat-európai országok közül Németországban kiugróan magas (50%) azok aránya, akik egyetértenek különböző antiszemita állításokkal. Nagy-Britanniában és Hollandiában ez kevesebb mint az emberek egyharmadáról mondható el, míg a vizsgálatban szereplő kelet-európai országokban a válaszadók mintegy háromnegyed része értett egyet antiszemita állításokkal. A homofóbia mértékét tekintve Olaszország inkább a kelet-európai országokhoz hasonló mintázatot mutat, azok aránya, akik egyetértenek a homofób állításokkal itt közel 70%. Lengyelországban pedig a homofóbia olyan mértékű (89%), hogy az akár általános normának is tűnhet.

A feketékkel szembeni rasszizmus jellemző arányaiban a legkevesebb emberre minden ország esetében. Azonban e tekintetben is lényegesek a különbségek. Nem mondhatjuk tehát azt, hogy a rasszizmus ne jelenne meg a vizsgált országokban, azonban a többi előítélettípushoz képest mindenképpen enyhébbnek tűnik, illetve kisebb azok aránya, akik egyetértenek ilyen kijelentésekkel.

CSOPORTOKRA IRÁNYULÓ ELUTASÍTÁS EURÓPÁBAN

Összességében, első látásra az a benyomásunk alakulhat ki, hogy amikor az előítéletesség különféle megnyilvánulásait hasonlítjuk össze, inkább a különbségek, az országspecifikus és kulturális meghatározottságok tűnnek erősebbnek, és kevésbé látható egy egységes szindrómának a nyoma. Ez utóbbi tesztelésére érdemes megvizsgálnunk, hogy a sokszínűség ellenére felfedezhető-e egy olyan közös rész, amely országtól és nézettypustól függetlenül mindenhol és mindenben tetten érhető. Illetve találunk-e összefüggést az egyes csoportokkal szembeni elutasítás mértéke között. Ehhez a lineáris transzformáció segítségével történő adataredukciós eljárást alkalmaztunk. A négy előítélettypust magában foglaló főkomponens alkalmas ennek a „közös résznek” a megragadására. A kapott főkomponensben a négy nézettypus viszonylag jól és kiegyensúlyozottan (a kummunalitások 0,43 és 0,53 értékek között mozognak) illeszkedik egymáshoz, megőrizve az eredeti változók információtartalmának a felét (49,7 százalék). Ez az eredmény a korábbiakkal ellentétben viszont a GFE szindróma jelenlétét sejteti, és így ezt nevezhetjük általános előítéletességnek.

Ha pedig ez igaz, akkor érdemes megnéznünk, hogy miként alakul az általános előítéletesség mértéke a különböző vizsgált országokban (lásd 4. ábra).

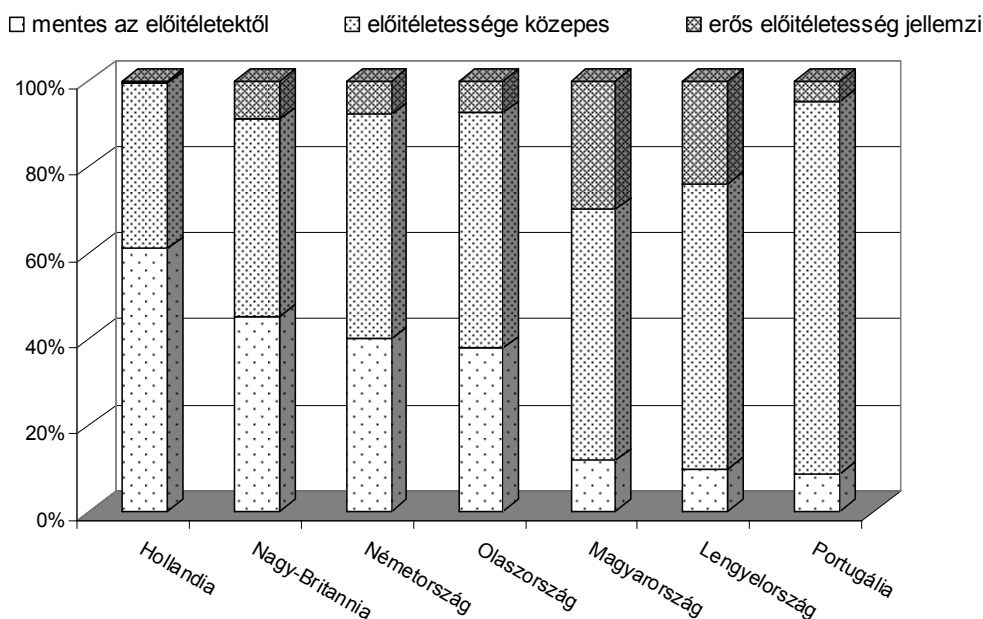
4. ábra: Az általános előítéletesség mértéke Európa különböző országaiban, főkomponens átlagok

Az általános előítéletek mértéke alapján kialakuló országrangsor sok szempontból hasonlít arra, amit az egyes nézet típusok elemzése során már bemutattunk és elemeztünk. A skála egyik végén található Hollandia, mint egy olyan ország, amelyet relatíve legkevésbé hatnak át az előítéletes nézetek, a másik oldalon pedig Magyarország és Lengyelország. Ugyanakkor viszonylag meglepetésnek számít Olaszország előkelő helyezése az előítéletmentes térfélen, illetve Nagy-Britannia és Németország közepes pozíciója.

Az országok sorrendje által leképzett egyenes, az általános előítéletesség társadalmi megjelenésének és beágyazottságának egyfajta trendvonalává áll össze. Könnyen gondolhatjuk, hogy ez a trendvonal összefügghet sok más tényezővel, amelyek mentén a vizsgált országok hasonló trendvonalakra illeszkednek. Ilyen lehet például a modernizációs lejtő, amely a gazdasági fejlettség szerint rangsorolja az országokat, az egyik oldalon a fejlett nyugati posztindusztriális társadalmakat, míg a másikon a fejletlenebb, a felzárkózás kihívásaival küzdő országok. Politikai szempontból is megrajzolhatjuk az országok sorrendjét: egyrészt a nyitott, demokratikus, szabadságelvű jogállamok csoportját, szemben a demokratikus deficittel küzdő, autoriter és etatista beágyazottságú, antiliberalis múlttal rendelkező tradicionális országok. Különbségek vannak és határvonalak húzhatók aszerint is, hogy mennyire jellemzi az országokat a kulturális nyitottság, a másság elfogadása, a szekularizáció, vagy a multikulturalizmus, szemben a zártság, a kulturális dominancia és az intolerancia által jellemezhető tradicionális társadalmakkal.

Mindezek a szempontok feltehetően szerepet játszanak abban, hogy mennyire különböznek az emberek az egyes országokban az előítéletes gondolkodásra való fogékonyság tekintetében, illetve, hogy mennyire képesek ellenállni a GFE szindrómának. Ugyanakkor eredményeink azt is jelzik, hogy ez a kép korántsem egyértelmű: az általános előítéletesség mértéke szerinti országpozíciók sokszor ellentmondani látszanak más jellemzőknek (például Olaszország esetében).

Ez utóbbi eredményünk alátámasztásának is tűnik, sőt még a korábbi eredmények is módosulnak némileg, az összkép pedig markánsabbá válik, ha nem az általános előítéletesség látens dimenziója mentén rangsoroljuk az országokat, hanem az előítélet-skála háromosztatú változója szerint⁵, amely megkülönbözteti a teljes előítélet-mentességet a közepesen erős, illetve az erős előítéletes beállítódástól (lásd 5. ábra).

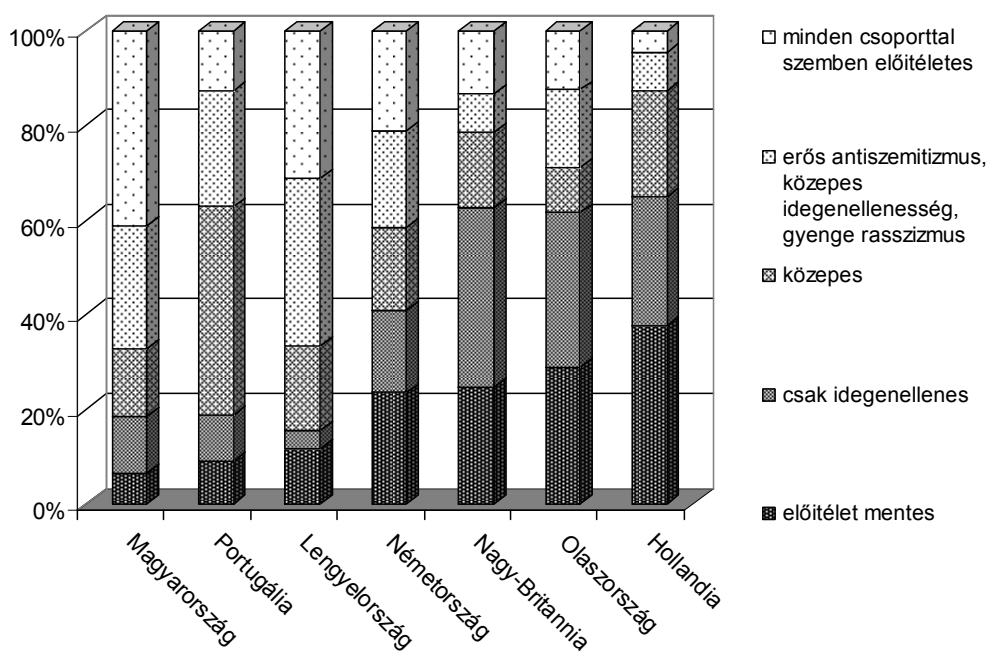
5. ábra: Az általános előítéletesség tipológiája országspecifikus különbségek szerint, százalék

Ez a felosztás már markánsabb, sőt bizonyos szempontból drámai különbségekre mutat rá. Az egyik végpontot Hollandia jelenti, ahol még Nagy-Britanniához és Németországhoz képest is nagymértékű (közel 60 százalék) azoknak az aránya, aki teljesen mentesnek tűnik az előítéletes nézetektől. A másik végpont Magyarország és Lengyelország, amely országokban szinte nem is mérhető az előítéletektől

⁵ Az általános előítéletesség látens dimenziójának összevont változójában a 2-es alatti értékeket tekintettük előítélet-mentesnek, a 3 feletti értékeket erős előítéletes beállítódásnak, a kettő közötti értékeket pedig közepes előítéletességnek.

mentesek aránya, míg 30 százaléka a megkérdezetteknek kifejezetten előítéletes sémákban gondolkodik a másságról és a különböző kisebbségekről. Portugália ugyan a sorrendünkben sereghajtó, de ez legfőképpen az előítélet-mentesek alacsony arányának tulajdonítható. Amúgy Portugáliát inkább az jellemzi, hogy egyik szélsőség sem jelenik meg igazán a közgondolkodásban.

Tovább finomíthatjuk a képet, ha nem az általános előítéleteség alapján elemezzük és hasonlítjuk össze a különböző országokat, hanem komplex nézettypusokat keresünk, és ennek nyomán értelmezzük az országok közötti különbségeket. Ezt mutatjuk be a következő, 6. ábrán, ahol a négy fajta előítéleteség mentén, klasztereljárással kapott típusokat⁶ hasonlítjuk össze országok szerint.

6. ábra: Az előítéletes gondolkodás típusai országok szerint, százalék

Az általános előítéleteség mértéke (vagy az előítéletes gondolkodás teljes hiánya) lényegében megegyezik azzal az országrangsorral, amit az általános előítéleteség trendvonala kapcsán bemutatunk. A köztes kategóriák azonban sok szempontból finomítják ezt a képet. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy az ál-

⁶ A nem hierarchikus K-mean klasztereljárás segítségével kapott struktúra az ötosztatú tipológia esetében bizonyult stabilnak és jól értelmezhetőnek. A markánsan, négy vonatkozásban is előítéletes, illetve előítélet-mentes csoportok mellett megjelent egy minden témában közepes előítéleteséget mutató csoport, illetve két további csoport, ahol a különféle attitűdök nem egyforma erősséggel, sajátos kombinációkban mutatkoztak meg.

talános előítélet mértékében különösen Nagy-Britanniában, de Olaszországban is a legnagyobb súllyal egy olyan attitűd játssza a meghatározó szerepet, amely kizárólag a bevándorlás jelentős mértékének következtében, a bevándorlókkal szemben mutat elutasító magatartást és negatív attitűdöt. Ezekben az országokban (és ide sorolhatjuk még Hollandiát is) a megkérdezettek közel kétharmada vagy nem előítéletes, vagy csak a bevándorlókkal szemben az. Hollandia és a másik két ország között csak abban van (nem elhanyagolható) különbség, hogy Hollandiában az előbbieket vannak többségben, míg Nagy-Britanniában és Olaszországban az utóbbiak. Feltehetően nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy ezekben az országokban egyfajta strukturális előítéletelességgel találkozunk: a társadalom hagyományosan működő társadalmi és kulturális kohézióját vélik az emberek veszélyeztetni a nagymértékű bevándorlás által, ami erős idegenellenességet és ezzel összefüggő előítéletelességet gerjeszt (Schneider, 2008; Pettigrew et al., 2008; McLaren, 2003).

Németország ettől eltérő profilt mutat. Itt a nagymértékű bevándorlás ellenére a megkülönböztetett idegenellenesség típusa, ami nem kapcsolódik más előítéletes nézetekhez, relatíve ritkább. Másfelől tipológiánk minden eleme megjelenik Németországban, és lényegében egyforma súllyal hatja át a közgondolkodást. Mivel nem feltételezhetjük, hogy az idegenellenesség, az antiszemitizmus, a homofóbia vagy a rasszizmus egyformán gerjeszt társadalmi konfliktusokat az országban, arra gyanakodhatunk, hogy itt nem annyira a strukturális rasszizmus jelenségét, mintsem egyfajta értékvezérelt, ideológiai indíttatású jelenséget mértünk. (Heitmeyer, 2002; Wagner et al., 2008)

A másik térfélen is tisztul a kép, ha nézettypusok szerint vizsgáljuk a különbségeket. Magyarország és Lengyelország mintája szinte megegyező profillal rendelkezik. Ezekben az országokban az idegenellenesség önmagában szinte alig jelenti az előítéletelesség forrását, ami talán nem meglepő, hiszen a bevándorlás ezekben az országokban elhanyagolható mértékű. A bevándorlókkal szemben megnyilvánuló negatív nézetek viszont szorosan kapcsolódnak más csoportokhoz fűződő előítéletekhez és az általános rasszizmushoz. Úgy tűnik, hogy ezekben az országokban az előítéletelesség rasszizmustól sem mentes általános beállítódás, amely mindenféle másságot elutasít és leértékel. Ezt a nézetprofilt ideologikus-kulturális előítéletelességnek nevezhetjük, ami a népesség 40–50 százalékát is áthatja, mérsékeltén vagy kifejezetten erősen. Ezzel szemben Portugáliában a legjellemzőbb előítélettípus egy közepes intenzitású negatív attitűdegyüttes. Itt is integrációs feszültségekre gyanakodhatunk a háttérben, de ez nem feltétlenül veszélyezteti a társadalom kohézióját (Vala et al., 2008).

AZ ELŐÍTÉLETES NÉZETEK TÁRSADALMI BEÁGYAZÓDÁSA

Összességében azt mondhatjuk, hogy az eredményeink alátámasztani látszanak a GFE szindróma koncepciójának általános elméleti előfeltevéseit (Heitmeyer, 2002), azzal a módosítással, hogy az országhelyi különbségek és az országspecifikus történeti, gazdasági, politikai és kulturális hatások nem elhanyagolható mértékben okoznak komoly különbségeket az előítéletesség előfordulásában. Továbbra is megválaszolásra vár azonban az a kérdés, hogy az egyéni mikroszint hogyan hat az előítéletesség terjedésére, és vajon ebből a szempontból vannak-e országspecifikus vagy regionális hasonlóságok és különbségek. Ezt a kérdést országonként végzett lineáris regressziós modellekkel teszteltük (lásd *1. táblázat*). A modellekben egységesen az általános előítéletesség mértéke szerepelt, mint megmagyarázandó függő változó, a független változók között pedig olyan szociodemográfiai és attitűdváltozókat szerepeltettünk, mint a nemi hovatartozás, az életkor, az iskolázottság, a munkaerőpiaci helyzet és munkanélküliség, az egy főre eső családi jövedelem, illetve a vallásosság mértéke és a politikai beállítódás. A következő táblázatban ennek eredményeit mutatjuk be. A cellákban szereplő értékek a szignifikáns béta együtthatók, és vastagon szedtük közülük azokat, amelyek a legjobban hatnak az előítéletesség erősségére.

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy Magyarország kivételével magyarázó modelljeink jól működnek, amelyet a magas illesztett R^2 értékek jeleznek. Ebből az gondolhatjuk, hogy a konstruált szociológiai magyarázó tér, beleértve az emberek demográfiai jellemzőit, státushelyzetét és néhány személyiségbeli jellemzőjüket, jól magyarázzák az előítéletes nézetek elfogadását vagy elutasítását a személyes szinten. Ha azonban ország szinten szociológiai profilt akarunk adni az „előítéletes személyiségnek”, már jelentős különbségek mutatkoznak a különböző országokban.

Hollandiában például, ahol a legkisebb mértékű előítéletességet tapasztaltuk, különösen az alacsonyabb iskolázottságú társadalmi szegmensben érhető tetten a kisebbségekkel szembeni előítéletesség. Ugyancsak felerősíti az ilyen nézetek elfogadottságát a jobboldali politikai orientáció, illetve az erős vallásosság. Németországban hasonló szociológiai háttérrel mutat az előítéletesség társadalmi beágyazottsága: az iskolai végzettség alacsony volta játsza a legfontosabb szerepet, de népszerűek az előítéletes nézetek az idősebb és inaktív férfiak között is. A vallásosság szerepe viszont eltűnik.

Nagy-Britanniában az előítéletesség társadalmi bázisát az idősebb, inaktív, alacsony iskolázottságú és keresetű társadalmi csoportok között kereshetjük, amit felerősít a jobboldaliság és a vallásosság. Olaszországban az iskolázatlan, vallásos emberek hajlamosabbak az előítéletességre, és a jobboldali politikai orientáció itt is növeli az elutasító nézetek gyakoriságát. Portugáliában, ahol a társadalom nagy részét áthatja egy közepes erősségű előítéletes orientáció, főképp az alacsonyabb iskolázottság, a munkanélküliség, a politikai orientáció és a vallásosság állnak a jelenség társadalmi háttérében.

1. táblázat: Az általános előítéletesség lineáris regressziós modellje, regressziós béták (vastaggal szedve a különösen erős összefüggések)

	Hollandia**	Nagy-Britannia	Németország	Olaszország	Portugália	Lengyelország	Magyarország*
neme 1 férfi 2 nő			-.088				.048
kora		.238	.120			.248	
legmagasabb iskolai végzettség	-.330	-.211	-.269	-.256	-.434	-.323	-.245
munkaerőpiaci helyzet 1 aktív		-.072	-.152				-.126
Munkanélküliség 1 igen					.105	.172	
Egy főre eső háztartási jövedelem		-.115		.204			
politikai nézetei: bal versus jobb	.244	.179	.290	.244	.105		.115
Vallásos elköteleződés erőssége	.141	.158		.131	.147		
Illesztett R négyzet	.26	.23	.29	.26	.29	.25	.11

Függő változó: országok szerint mért előítéletesség (főkomponens)

* A homofóbia nem illeszkedett az előítéletesség mérő főkomponensre, ezért ezt a változót itt kihagytuk

** Az antiszemizmus nem illeszkedett az előítéletesség mérő főkomponensre, ezért ezt a változót itt kihagytuk

A régiókat képviselő két országban a nagymértékű előítéletességben a közös magyarzó faktor az alacsony iskolai végzettség. E mellett Magyarországon az inaktivitást és a jobboldaliságot, Lengyelországban pedig az idősebb életkort és a munkanélküliséget kell még megemlítenünk.

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben kísérletet tettünk arra, hogy megvizsgáljuk egyfajta európai előítéletesség hátterét, illetve feltárjuk azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek az előítéletesség mértékében és struktúrájában a különböző országok között kirajzolódnak. Eredményeink alapján a csoportokra irányuló elutasítás (GFE) nemzetközi szinten is létező attitűdegyüttes, kijelenthetjük tehát, hogy létezik olyan gondolati struktúra, amely Európa számos országában hasonló módon van jelen, és hat az európai társadalmak belső kohéziójára.

Az országokénti tipológiák és regressziós modellek tanulsága szerint azonban az előítéletesség struktúrája és társadalmi beágyazottsága jelentős eltéréseket mutat országok szerint. A legfontosabb eredményt abban látjuk, hogy a társadalmi helyzet, és ezen belül az alacsonyabb iskolai végzettség szinte minden országban felerősíti az előítéletes nézetek népszerűségét. Így tehát nem csak az attitűdöket, hanem azok okait is lehetséges európai szinten értelmezni, illetve kezelni. Mivel a munkaerőpiaci pozíció és az anyagi körülmények (az egy főre eső családi jövedelem) szerepe sokkal gyengébb, arra következtetünk, hogy az iskolázottság mögött kevésbé a státushatás, mint a szocializációs és értékformáló szerep az, ami pozitív értelemben csökkentheti az előítéletes nézetek penetrációját.

Egy másik fontos eredménynek azt látjuk, hogy igazolást nyert a politikai mobilizáció közvetlen hatása az előítéletek szerveződésére. Országtól függetlenül igaznak tűnik, hogy az emberek politikai hovatartozása, különösen a jobboldali, illetve szélsőjobboldali önmeghatározása jelentős mértékben összefügg az előítéletesség erősségével. Ugyancsak ide tartozik a vallásosság és az előítéletesség szorosnak tűnő kapcsolata. Mindez azt jelzi, hogy az ideológiai fundamentalizmus és a benne szunnyadó doktrinárság, a kulturális dominancia, az intolerancia és a radikalizmus fontos melegágya lehet az előítéletek kialakulásának és terjedésének. Fontos eredmény az is, hogy demográfiai vonatkozásaik is lehetnek az előítéletes nézeteknek. Főképp az idősebb korosztályok nyitottabbak az ilyen attitűdökre, és a férfiak körében tapasztaltunk gyakrabban előítéletes beállítódást.

Mindez azonban nem csökkenti az országghatás meghatározó szerepét az előítéletesség elterjedésében és intenzitásában. Az országok eltérő történeti, politikai, gazdasági és kulturális beágyazottsága, a demokratikus hagyományok szerepe, a toleráns viselkedési kultúra, a jóléti társadalom eszméje, a kulturális pluralizmus elfogadottsága mind-mind olyan társadalmi környezetet teremtenek, amelyek jelentősen csökkenthetik, vagy éppen növelhetik a fogadókészséget az előítéletekre.

IRODALOM

- BERGMANN, W. (2008): Anti-Semitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 343–362.
- COENDERS, M., LUBBERS, M., SCHEEPERS, P., VERKUYTEN, M. (2008): More than Two Decades of Changing Ethnic Attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 269–285.
- HEITMEYER, W. (2002): *Deutsche Zustände* (Orig.-Ausg., 1. Aufl.). Edition Suhrkamp: Vol. 2290., Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MCLAREN, L. M. (2003): Anti-Immigrant Prejudice in Europe: Contact, Threat Perception, and Preferences for the Exclusion of Migrants. *Social Forces*, 81. (3)., 909–936.
- PETTIGREW, T. F., CHRIST, O., WAGNER, U., MEERTENS, R. W., VAN DICK, R., ZICK, A. (2008): Relative Deprivation and Intergroup Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 385–401.
- SCHNEIDER, S. L. (2008): Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat. *European Sociological Review*, 24. (1)., 53–67.
- STEPHAN, W. G. (2008). Viewing Intergroup Relations in Europe through Allport's Lens Model of Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 417–429.
- VALA, J., LOPES, D., LIMA, M. (2008): Black Immigrants in Portugal: Luso-Tropicalism and Prejudice. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 287–302.
- WAGNER, U., CHRIST, O., PETTIGREW, T. F. (2008): Prejudice and Group-Related Behavior in Germany. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 403–416.
- ZICK, A., PETTIGREW, T. F., WAGNER, U. (2008): Ethnic Prejudice and Discrimination in Europe. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 233–251.
- ZICK, A., WOLF, C., KÜPPER, B., DAVIDOV, E., SCHMIDT, P., HEITMEYER, W. (2008): The Syndrome of Group-Focused Enmity: The Interrelation of Prejudices Tested with Multiple Cross-Sectional and Panel Data. *Journal of Social Issues*, 64. (2)., 363–383.

SOCIAL EMBEDDEDNESS OF PREJUDICIAL THINKING –
AN INTERNATIONAL COMPARISON

(SUMMARY)

The present analysis attempts to answer the following three questions: To what extent do country-specific or global tendencies affect prejudicial thinking in Europe? Do the individual or rather the country-level structural differences play a greater role in the intergroup attitudes? And how does the ideological and cultural division affect these attitudes? The analysis is based on empirical data collected in seven countries representing the historical, political and ideological diversity of Europe. The phenomenon of prejudice is complexly operationalised taking negativity against various out-groups

into consideration. The explanatory models are based on country specific macro variables and individual level socio-demographic and social psychological factors.

It is hypothesised that the rate and intensity of prejudicial thinking is affected by both individual characteristics (as the feelings of financial exclusion, deprivation, anomie, frustration, emotional insecurity, authoritarianism) and country-level ideological and cultural specificities (as political alienation, cultural dominance, increasing religiosity, social benefits and populism). The results are linked to the new value structure of Europe.

Hadarics Márton

ELTE Pedagógiai és Pszichológia Kar, Pszichológia Doktori Iskola
doktorandusz

marton.hadarics@gmail.com

A TÁRSADALMI EGYENLŐSÉG MEGÍTÉLÉSÉNEK PSZICHOLÓGIAI ALAPJAI ÉS IDEOLÓGIAI BEÁGYAZOTTSÁGA MAGYARORSZÁGON ÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN

Vizsgálatunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy az empátia és a társas konformitásra való hajlam terén feltárható egyéni különbségek hogyan befolyásolják a gazdasági, illetve kulturális-csoportalapú társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedéseket Nyugat-Európában és Magyarországon. Emellett azt is megvizsgáltuk, hogy a társadalmi egyenlőség e két vetületén hozott ítéletek milyen összefüggésben állnak a vizsgálati személyek bal-jobb ideológiai preferenciáival. Az eredmények szerint az empátia mindkét minta esetében egalitáriánus vélekedésekkel járt együtt mind gazdasági, mind kulturális téren, míg a konformitás a nem-konvencionális csoportok nagyobb fokú leértékelését vonta maga után. A konformitás a gazdasági egyenlőséggel kapcsolatos vélekedésekre kettős hatást gyakorolt a nyugat-európai minta esetében, míg a magyar minta esetében a gazdasági egalitarianizmussal mutatott összefüggést. Nyugat-európai vizsgálati személyeinknél mind a gazdasági, mind a kulturális-csoportalapú egalitarianizmus negatív összefüggést mutatott a bal-jobb skálán való önelhelyezéssel, míg a magyar minta esetén a gazdasági egalitarianizmus pozitív, a kulturális-csoportalapú egalitarianizmus pedig negatív összefüggést mutatott ezzel az ideológiai dimenzióval.

Régóta foglalkoztatja a társadalomtudományokat, hogy társadalmi-politikai attitűdjeinket, ideológiai preferenciáinkat vissza lehet-e vezetni egyéni szintű pszichológiai diszpozíciókra. A témához tartozó elméletek általános elképzelése szerint bizonyos pszichológiai tulajdonságaink előrevetítik egy sor társadalmi és politikai kérdésben elfoglalt álláspontunkat, és ezeken keresztül hozzájárulnak absztraktabb szintű ideológiai preferenciáink meghatározásához. Ennek alapja az a feltételezés, hogy olyan politikai-ideológiai irányzatokkal vagyunk hajlamosak egyetérteni, amelyek a leginkább hozzá tudnak járulni pszichológiai jellemzőinkből fakadó szükségleteink kielégítéséhez (áttekintésként lásd Jost et al., 2003). Ebben az összefüggésben kiemelt jelentőséggel bírnak a társadalmi egyenlőség egyes vonatkozásaival kapcsolatos attitűdjeink és vélekedéseink.

POLITIKAI IDEOLÓGIA ÉS TÁRSADALMI EGYENLŐSÉG

A politikai ideológiák klasszifikációjának bevett gyakorlata a két dimenzió mentén történő csoportosítás, amelyek közül az egyik társadalmi-kulturális kérdéseken alapul, a másik pedig kimondottan gazdasági relevanciájú (pl. Christie és Meltzer, 1970; Nolan, 1971; Slomp, 2000, Körösenyi, Tóth és Török, 2007). Mindkét dimenzió szorosan összefügg a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedésekkel. A kulturális dimenzióra alapozva beszélhetünk kulturális-csoportalapú egyen-

lőség értelmezésről, amelynek lényeges vonatkozása a kulturális konvencióknak, normáknak eleget nem tevő csoportok megítélésében tapasztalható különbségek. A kulturális dimenzió konzervatív oldala elsődleges jelentőséget tulajdonít a tradíciók, konvenciók, valamint az ezeken alapuló tekintély szabályozó erejének, ezért a magukat ide sorolók hajlamosabbak negatívabban megítélni az ezeknek valamilyen szempontból ellentmondó csoportokat (Adorno et al., 1950; Lipset, 1959; Wilson, 1973; Altemeyer, 1996; Sidanius és Pratto, 1999; Jost, Federico és Napier, 2009; Duckitt és Sibley, 2009).

Ugyanakkor az ideológiai klasszifikáció gazdasági dimenziójára alapozva beszélhetünk kimondottan gazdasági típusú társadalmi egyenlőségről is, amelynek központi témája a jövedelmi egyenlőség, illetve a különböző jóléti szolgáltatásokhoz, gazdasági erőforrásokhoz való hozzáférés egyenlősége. A gazdasági ideológiai dimenzió konzervatív, vagy jobboldali oldalának hívei, a baloldal követőihez képest hagyományosan, kevésbé preferálják a gazdaság állami eszközökkel történő szabályozását és az állam által irányított és garantált nagyarányú jövedelmi újraelosztást, az univerzális jóléti szolgáltatásokat, és ezzel párhuzamosan inkább tolerálják a nagy jövedelmi különbségeket (pl. Bean és Papadakis, 1998; Arts és Gelissen, 2001; Jæger, 2008; van Orschoot, 2008).

A politikai ideológiák hagyományos *bal-jobb* felosztása a nyugati demokráciák esetében ezt a két dimenziót metszi keresztbe, ezért a jobboldali orientációhoz szokás kötni a társadalmi egyenlőtlenségek nagyobb mértékű elfogadását, azok szükségszerű elismerését szemben a baloldal egalitarianizmusával mind kulturális, mind gazdasági téren (Bayer, 1998; Bobbio és Cameron, 1996; Jost et al., 2003, 2009).

Széles körben elterjedt nézet, hogy a bal-jobb ideológiai dimenzió kommunikációs kódként működik, egyfajta heurisztikus eszköz, amelynek segítségével a választók leegyszerűsítik a maguk számára a politika bonyolult világát (Knutsen, 1995). Ez azzal is jár, hogy a 'bal' és 'jobb' címkék tartalmát mindig az adott társadalmi viszonyok és politikai kultúra határozza meg, így az időtől és tértől függően nagymértékű változatosságot mutathat (Zechmeister, 2006; Jou, 2010), ami különösen fontos jellemző olyan fiatal demokráciák esetében, mint a közép-európai volt szocialista országok.

AZ IDEOLÓGIAI PREFERENCIÁK ÉS A TÁRSADALMI EGYENLŐSÉGGEL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK PSZICHOLÓGIAI MEGALAPOZOTTSÁGA

Amennyiben azt a kérdést tesszük fel, hogy a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedések mögött milyen egyéni szintű pszichológiai diszpozíciók ragadhatók meg motivációs bázisként, akkor az eddigi kutatások alapján a változók két csoportja tűnik kiemelkedő jelentőségűnek. Egyrészt a normakövetésre és a társas konformitásra hajlamosító egyéni vonások, másrészt olyan diszpozíciók, amelyek

fogékonyra tesznek minket a mások jólétével való törődésre, mások érdekeinek, érzéseinek és nézőpontjának figyelembevételére. A *társas konformitás* és *empátia* vonások olykor együttesen, olykor külön-külön, de folyamatosan felbukkannak a tárgyhoz kapcsolódó elméletekben és empirikus kutatásokban.

A *mentális rigiditással* kapcsolatos elméletek például egymással szoros összefüggésben tárgyalják a társas konformitással és az empátiával rokonítható diszpozíciók hatását a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos attitűdökre és ideológiai preferenciákra. Az ide sorolható elképzelések közös pontja, hogy a személy vélekedésrendszerében feltárható túlságosan merev kognitív struktúra és/vagy dinamika azt eredményezi, hogy képtelen lesz elvonatkoztatni központi jelentőséggel bíró vélekedéseitől. Ebből kifolyólag nem lesz képes a rugalmas és kritikus gondolkodásra, ami egyszerre teremt alapot a konform szabálykövetéshez (társas konformitás) és mások eltérő érdekeinek, nézőpontjának figyelmen kívül hagyásához (alacsony empátia).

Az olyan mentális rigiditást megragadó változókkal végzett vizsgálatok, mint a tekintélyelvűség (Adorno et al., 1950; Altemeyer, 1988), dogmatizmus (Rokeach, 1960), struktúra iránti igény (Allport, 1954; Schaller et al., 1995), kognitív és integratív komplexitás (Kelly, 1955; Hunyady, 1981, 1996; Tetlock, 1983), vagy a lezárás iránti igény (Webster és Kruglanski, 1994; Kruglanski, 2004) rendre azt mutatják, hogy a merev kognitív struktúra és működés együtt jár a normakövetéssel és konvencionálisitással (Vidulich és Kaiman, 1961; Fu et al., 2007). Ezen felül kapcsolatban áll a nem konvencionális csoportokkal szembeni előítéletességgel (Strickland és Weddell, 1972; Streufert és Nogami, 1989; Van Hiel, Pandelaere és Duriez, 2004), az empátia alacsony szintjével (Wright, 1975; Carozzi et al., 1995; Nelson, 2009), valamint régóta fennálló politikai-ideológiai pluralizmussal jellemezhető országokban a jobboldali-konzervatív politikai orientációval (Scott, 1963; DiRenzo, 1967; Tetlock, 1983, 1984; Kruglanski, 2004; Van Hiel, Duriez és Kossowska, 2006; Jost et al., 2007).

Számos elmélet egymástól függetlenül, két vagy több különálló személyiségvonásként vizsgálja a két tényező hatását. A személyiség „nagy ötök” faktorai közül például három szerepe tűnik relevánsnak a társadalmi attitűdök és az ideológiai preferenciák magyarázatában. A *tapasztalatokra való nyitottság* alacsony szintje és a *lelkiismeretesség* magas szintje, mint a normakövetés és konformitás személyiségbeli megalapozói összefüggést mutat olyan ideológiai attitűdklaszterek elfogadásával, mint a *jobboldali tekintélyelvűség*, valamint a *szociális dominancia orientáció* (Pratto et al., 1994; Peterson és Lance 2001; Sibley és Duckitt, 2008). Előbbinek szerves része a társadalmi konvencionálisitás és a nem konvencionális csoportok leértékelése (Altemeyer, 1988, 1996), utóbbi pedig azt mutatja meg, hogy az egyének milyen mértékben támogatják a csoportok közötti hierarchiát és törekednek a felsőbbrendű csoportpozíció kivívására (Sidanius és Pratto, 1999). Mivel a nyitottság alacsony és a lelkiismeretesség magas szintje fogékonyra tesz a társadalmi konvencionálisitásra és a fennálló egyenlőtlenségek elfogadására, ezek a vonások

demokratikus társadalmakban inkább hajlamosítanak a jobboldali politikai orientációra (Caprara et al., 2006; Carney et al., 2008; Rentfrow et al., 2009).

Hasonló eredményeket találtak a *barátságosság* dimenzió esetén is. Mivel a barátságosság magas fokával jellemezhető emberek törekednek a másokkal fenntartott harmonikus viszonyra, mások segítésére és megértésére, empatikusabbak, ezért kevésbé fogadják el a társadalmi egyenlőtlenségeket, egalitáriánusabbak (Sibley és Duckitt, 2008, 2010, Hirsh et al., 2010), és ezzel összefüggésben politikai orientációjukat tekintve inkább baloldaliak, liberálisak (Caprara et al., 2006; Chirumbolo és Leone, 2010). Ezzel párhuzamosan számos kutatás azt mutatja, hogy a magasabb empátia az általános előítéletesség, tekintélyelvűség és szociális dominancia orientáció alacsonyabb fokával jár együtt (McFarland, 2010; Backström és Björklund, 2007; Pettigrew és Tropp, 2008).

Az empátia és a társas konformitás egymástól független hatása legtisztábban az ideológiák és előítéletesség *kettős folyamat elméletében* jelenik meg (Duckitt, 2001, 2005; Duckitt és Sibley, 2009). Az elmélet Altemeyer (1998) elképzelése alapján azt feltételezi, hogy a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos attitűdöket elsődlegesen két független attitűdklaszter határozza meg: a jobboldali tekintélyelvűség, valamint a szociális dominancia orientáció. A két attitűdklaszter mögött két jól megkülönböztethető személyiségvonás-konstelláció ragadható meg. A tekintélyelvűség mögött a *társas konformitás*, amely magával vonja a konvencionálisitást, szabálykövetést, engedelmességet, kiszámíthatóságot, a szociális dominancia orientáció mögött, pedig a *durvalelkűség*, amely az empátia inverz dimenziójaként értelmezhető, mivel főbb jellemzői a kíméletlenség, részvétlenség, engesztelhetetlenség és keménység.

A kettős folyamat elmélet szerint a két személyiségvonás-konstelláció az említett attitűdklasztereken keresztül más-más csoportokkal szemben fejtheti ki az előítéletességre, diszkriminációra hajlamosító hatását. A társas konformitás a tekintélyelvűség attitűdklaszterén keresztül azokkal a csoportokkal szemben hajlamosít előítéletességre, amelyek fenyegetést jelentenek a fennálló társadalmi struktúrára, kulturális konvenciókra és normákra, ezzel szemben a durvalelkűség esetében a szociális dominancia orientáció alapú előítéletesség célpontjai azok a csoportok, amelyek versenyben állnak a személy csoportjával a magasabb státuszért, több erőforrásért folytatott küzdelemben. A fentiekből következően a tekintélyelvűség inkább a kulturális egyenlőséggel kapcsolatos attitűdöket jelzi előre, míg a szociális dominancia orientáció a gazdasági egyenlőséggel kapcsolatosakat. Azt, hogy a társadalmi egyenlőség e két dimenziója között mekkora az összefüggés, milyen mértékben fedik át egymást, mindig az adott társadalom kulturális és politikai sajátosságai szabják meg (Mirisola et al., 2007).

A TÁRSADALMI SAJÁTOSságOK BEFOLYÁSOLó SZEREPE

A kettős folyamat elmélet azzal, hogy nagy hangsúlyt fektet a kulturális és társadalmi sajátosságokra, szembehelyezkedik olyan meghatározó kortárs társadalom-pszichológiai elméletekkel, mint például a *rendszerigazolási elmélet* (Jost és Banaji, 1994; Jost, 2003), a *szociális dominancia elmélet* (Sidanius és Pratto, 1999), vagy a *konzervativizmus motivált megismerési elmélete* (Jost et al., 2003, 2009). Utóbbi elképzelések szoros összefüggést feltételeznek a társadalmi egyenlőség kulturális és gazdasági dimenziója között, és az egyenlőtlenségek elfogadását egységesen kötik a politikai-ideológiai jobboldali orientációhoz. Az említett elméletek minden társadalmat, mint egy csoportalapú hierarchia rendszert írnak le, ahol stabil hierarchikus viszonyok esetén társadalmi szinten normatívnak számíthatnak olyan *legitimáló ideológiák*, amelyek elfogadásával az egyes csoportok konzerválják a kialakult társadalmi rétegződést. A piaci alapú demokráciákban ilyen ideológiáknak számít például a protestáns munkaetika, a meritokráciába és a piac igazságos működésébe vetett hit (Jost és Hunyady, 2005). Mivel régóta fennálló szabadpiaci körülmények között ezeknek az elveknek nagyon erős normatív jellegük van, a társas konformitás ezeknek az ideológiáknak az elfogadásán keresztül hajlamosít a gazdasági egyenlőtlenségek elfogadására, valamint gazdasági kérdésekben a jobboldali ideológiai orientációra.

Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy milyen viszony áll fenn a társas konformitás és a gazdasági egyenlőséggel kapcsolatos attitűdök között olyan országok esetében, ahol azok történelmi és kulturális sajátosságainál fogva az említett legitimáló ideológiák társadalmi elfogadottsága sokkal gyengébb. Ez különösen releváns kérdés Közép-Kelet-Európa fiatal demokráciái, köztük Magyarország esetében, ahol a rendszerváltást megelőző évtizedekben a szocialista állam központosított diktatórikus eszközökkel próbálta megvalósítani az elsősorban gazdasági értelemben vett társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását. A hazánkban végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a rendszerváltást követően a társadalmi különbségek növekedésével párhuzamosan rohamosan nőni kezdett a piaci működéssel és versengéssel szembeni szkepticizmus (Angelusz és Tardos, 1996, Csepeli et al., 2004; Fülöp et al., 2001), valamint nagymértékben erősödött a jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésének és a szociális biztonság fokozásának igénye (Tóth, 2008).

Ebből következőleg feltételezhető, hogy hazánkban nem túl magas azoknak az ideológiai elemeknek a társadalmi elfogadottsága, amelyek nyugati demokráciákban normatív erejükénél fogva legitimálják a gazdasági-jövedelmi egyenlőtlenségeket. Ezt a feltételezést alátámasztják Hunyady (2009, 2010) társadalmi közérzettel kapcsolatos vizsgálatait, valamint Berkics (2008, 2009) társadalmi igazságossággal foglalkozó kutatásai, amelyek eredményeiből kitűnik, hogy a magyar társadalom többsége rendkívül rendszerkritikus, és úgy gondolja, hogy morálisan elfogadható

eszközök révén nem lehet érvényesülni a mai hazai viszonyok között, amelyek alapvetően kontraszelektívek és igazságtalanok.

Ha tehát azt a kérdést tesszük fel, hogy a társas konformitás milyen viszonyban áll a gazdasági egyenlőséggel kapcsolatos attitűdökkel az olyan volt szocialista országok esetén mint Magyarország, arra számíthatunk, hogy az merőben el fog térni a nyugat-európai és az egyesült államokbeli mintától. A Kelet-Európában, például Lengyelországban és Szerbiában végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a diszpozicionális társas konformitáshoz köthető pszichológiai változók – pl. a tekintélyelvűség és a lezárás iránti igény – együtt járnak a kulturális konzervativizmussal. Ezzel szemben gazdasági kérdésekben az állami paternalista attitűdök elfogadásának kedveznek, amelyek ezekben az országokban a jobboldali ideológiai önmeghatározással állnak összefüggésben (pl. Kossowska és Van Hiel 2003; Duriez et al., 2005; Korzeniowski 2006; Todosievic, 2008).

A rendszerváltást követő hazai vizsgálatok azt mutatják, hogy a társas konformitással összefüggő változók a kulturális-csoportalapú egyenlőség kérdésében a nyugati és más kelet-európai tapasztalatoknak megfelelően bejósolják a különböző társadalmi csoportok értékelésében tapasztalható éles különbségtételt és előítéletességet, ami kimutatható volt mind a kognitív komplexitás alacsony foka (Hunyady, 1996), mind a tekintélyelvűség magas értéke esetében (Fábián, 1999; Erős, Enyedi és Fábián, 2001).

A gazdasági egyenlőség és az ezt elősegítő állami jóléti szolgáltatások megítélésével kapcsolatban kevésbé egyértelmű a kép. A tekintélyelvűséggel kapcsolatos vizsgálatok alapján úgy tűnik ugyanis, hogy a kilencvenes évek folyamán mind az ideológiai baloldalon, mind az ideológiai jobboldalon megfigyelhető volt a tekintélyelvűség, és bár ez a kapcsolat némileg hangsúlyosabb volt a jobboldal tekintetében (Fábián, 1999; Todosievic és Enyedi, 2008), ez a diszpozicionális tényező kimutathatóan kapcsolatban volt az egyenlően hozzáférhető állami jóléti szolgáltatások iránti igénnyel és ezen keresztül a baloldali önmeghatározással. Ugyanakkor a tekintélyelvűség egy olyan tradicionális jobboldali-antiszocialista attitűdklaszterhez is kapcsolódott, amelynek olyan jobboldali gazdasági vonatkozásai is voltak, mint például a privatizáció támogatása (Todosievic, 2008). Utóbbi eredménnyel összhangban van Hunyady (1996) megállapítása, miszerint a rendszerváltást követően a kognitív komplexitás alacsonyabb szintjén állók a korábbiakhoz és a komplex csoporthoz képest jobban értékelték a magas presztízzsel járó társas kategóriákat (pl. munkahelyi vezető, politikus), társadalomképükben a presztízs és tekintély nagyobb szerepet kezdett játszani. Másképpen: a társadalmi egyenlőségre nagy hangsúlyt fektető szocialista rendszer bukását követően a rigidebb mentális tulajdonságokkal rendelkezők inkább elkezdtek csodálni a gazdasági egyenlőtlenségek fokozódásával kialakuló új társadalmi berendezkedés nyerteseit, mint kevésbé rigid társaik.

Mint látható, a rendszerváltást követő magyarországi viszonyok között több ponton is kérdéses, hogy az egyéni szintű pszichológiai változók hogyan befolyá-

solják a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos attitűdöket, vélekedéseket, és ezen keresztül hogyan is hatnak tágabb ideológiai preferenciáinkra. Az alábbi vizsgálat keretében erre próbáltunk fényt deríteni.

A VIZSGÁLAT CÉLJAI

Vizsgálatunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a mai magyar viszonyok között a társas konformitás és az empátia milyen úton határozzák meg a kulturális-csoport-alapú egyenlőséggel és a gazdasági egyenlőséggel kapcsolatos vélekedéseket, és e két dimenzió keresztül az emberek ideológiai önmeghatározását. Emellett kíváncsiak voltunk arra is, hogy a Magyarországon feltárható hatásmechanizmus két évtizeddel a rendszerváltást követően miben tér el a nyugat-európai mintától.

HIPOTÉZISEK

Azt feltételeztük, hogy az empátia magasabb szintje társadalmi környezettől függetlenül egalitáriánusabb nézetekkel jár együtt mind kulturális, mind gazdasági téren. A társas konformitás szintén az adott társadalmi környezettől függetlenül nagy valószínűséggel együtt jár a nem konvencionális csoportokkal szembeni negatívabb nézetekkel. Ugyanakkor a társas konformitás Nyugat-Európában a nagyobb piaci hagyományokkal rendelkező országok esetén inkább hajlamosíthat az egyéni érdemeket hangsúlyozó meritokratikus ideológia elfogadására, és ezen keresztül hozzájárulhat a gazdasági-jövedelmi egyenlőtlenségek nagyobb fokú toleranciájához. Emellett feltételeztük, hogy Nyugat-Európában a kulturális-csoport-alapú és a gazdasági egyenlőségek elfogadása a jobboldali ideológiai preferenciákkal fog együtt járni.

A magyar összefüggésekkel kapcsolatban az volt a feltételezésünk, hogy a gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti igényt egymástól függetlenül határozza meg a meritokratikus ideológia elfogadása, illetve a társas konformitás, mégpedig ellenkező előjellel. Ennek oka, hogy hazánkban a meritokratikus ideológia elfogadottsága nem bír normatív erővel, míg a jövedelmi egyenlőség és a jóléti állami szolgáltatások iránti igény önmagukban legitimáló ideológiaként funkcionálhatnak, akár a személy racionális önérdékével szemben is. Emellett úgy gondoltuk, hogy más volt szocialista országokban feltárt mintának megfelelően a gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti fokozott igény, illetve a kulturális-csoport-alapú egyenlőtlenségek nagyobb fokú elfogadása inkább a jobboldali ideológiai preferenciákkal jár együtt.

MINTA

Vizsgálatunkat az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (*European Social Survey, ESS*) 2008/2009-es adatfelvételi körének adatbázisára alapoztuk. Az adatbázisból elkülönítettük a reprezentatív magyar minta adatait (N=1544), emellett létrehoztunk egy nagyságrendileg azonos létszámú véletlenszerű nyugat-európai mintát (N=1685).¹ Ez utóbbi minta 12 olyan európai ország adatait tartalmazta, amelyek egyike sem tartozott a szocialista országok közösségébe a második világháborút követő évtizedekben.²

MÉRT VÁLTOZÓK

Társas konformitás

A társas konformitás mérésére egy 4 itemből álló indexet hoztunk létre. Ezek az itemek arra próbáltak fényt deríteni, hogy mennyire fontos a személy számára, hogy a társas-társadalmi normáknak megfelelően viselkedjen, azok tartalmától függetlenül.³ A válaszadóknak egy hatfokú skálán kellett megjelölniük, hogy mennyire érzik igaznak magukra az állításokat ($\alpha_{\text{magyar}} = ,62$; $\alpha_{\text{Ny-Eu.}} = ,63$; magyar: $4,18 \pm 0,86$; Ny-Eu.: $4,17 \pm 0,86$).⁴

Empátia

Az empátia mérésére egy 3 itemből álló indexet hoztunk létre, amely azt mérte, hogy a válaszadó számára mekkora jelentőséggel bír mások jóléte, mennyire nyitott mások nézőpontjára, igényeire.⁵ A válaszadóknak ebben az esetben is egy hat-

¹ A nagyságrendileg azonos létszámú random minta összeállítására – amihez az SPSS 17.0 random minta összeállítási funkcióját használtuk – azért volt szükség, mert a későbbiekben alkalmazott strukturális elemzések segítségével feltárt hatáserekségek érzékenyek a minta elemszámára.

² A nyugat-európai minta a következő országokból származó adatokat tartalmazott: Belgium, Hollandia, Egyesült Királyság, Svájc, Dánia, Finnország, Svédország, Norvégia, Spanyolország, Franciaország, Görögország, Portugália.

³ A társas konformitás index itemei: 1. „*Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket.*” 2. „*Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.*” 3. „*Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét.*” 4. „*A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.*”

⁴ Az ESS számos iteme fordított pontozású, ilyen itemek esetén megfordítottuk a pontozást oly módon, hogy a nagyobb pontérték jelölje az adott item tartalmával való nagyobb mértékű egyetértést.

⁵ Az empátia index itemei: 1. „*Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben.*” 2. „*Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másnyelvenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket.*” 3. „*Nagyon fontos számára, hogy segítsen a körülötte élő embereknek. Törődik mások jólétével.*”

fokú skálán kellett megjelölniük, hogy mennyire érzik igaznak magukra az állításokat ($\alpha_{\text{magyar}}=.58$; $\alpha_{\text{Ny-Eu.}}=.62$; magyar: $4,63\pm 0,80$; Ny-Eu.: $4,82\pm 0,74$).

Kulturális-csoportalapú egyenlőség

A kulturális-csoportalapú egyenlőséggel kapcsolatos attitűdöket három, a fennálló társadalmi konvencióknak és normáknak valamilyen szempontból eleget nem tevő csoport megítélésén keresztül ragadtuk meg: *a bevándorlók, a homoszexuálisok, valamint a tradicionális női szerepeknek való megfelelés* megítélésén keresztül.

Bevándorlók megítélése

A bevándorlók megítélésének mérésére egy 3 itemből álló indexet hoztunk létre ($\alpha_{\text{magyar}}=.83$; $\alpha_{\text{Ny-Eu.}}=.85$; magyar: $4,11\pm 1,96$; Ny-Eu.: $5,17\pm 2,01$). Mindhárom itemet 11 fokú skálán kellett megítélni a válaszadóknak, ahol a magasabb pontszámok jelezték a bevándorlók kedvezőbb megítélését.⁶

Homoszexualitás megítélése

A homoszexuálisokkal szembeni diszkriminációra való hajlandóság mérésére a következő item szolgált: „*Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a lesbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják.*”, mellyel kapcsolatban a válaszadóknak egy 5 fokú skálán kellett kifejezniük egyetértésük mértékét (magyar: $3,14\pm 1,25$; Ny-Eu.: $4,02\pm 1,00$).

Tradicionális női szerepek

Ebben az esetben azt kellett megítélni, hogy a nőknek mennyire szükséges tartaniuk magukat a tradicionális nemi szerepekhez, még ha ez diszkriminációval is jár. Egy, két itemből álló index szolgált a tradicionális női szerepekhez való ragaszkodás megítélésére ($\alpha_{\text{magyar}}=.62$; $\alpha_{\text{Ny-Eu.}}=.60$; magyar: $3,06\pm 1,03$; Ny-Eu.: $2,50\pm 0,97$). A két itemet egy 5 fokú skálán kellett megítélni, ebben az esetben a magasabb pontszámok az egyenlőtlenségek nagyobb mértékű elfogadását jelentették.⁷

Gazdasági egyenlőség

A gazdasági-jövedelmi egyenlőséggel kapcsolatos attitűdöket két változón keresztül ragadtuk meg, egyrészt a *jövedelmi egyenlőtlenségek* csökkentésének igényén keresztül, másrészt az olyan univerzális módon hozzáférhető *állami jóléti szolgál-*

⁶ A három item: 1. „Általában véve árt, vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek?” 2. „Mit mondana, Magyarország kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni?” 3. „Rosszabb, vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni?”

⁷ Az index két iteme: 1. „A nőknek késznek kell lenniük arra, hogy a családjuk kedvéért kevesebb fizetett munkát végezzenek.” 2. „Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásnál.”

tatások iránti igényen keresztül, amelyek szükség esetén mindenki számára egyenlő mértékben elérhetők.

A jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentésének igényét az alábbi item mérte, ahol a válaszadóknak egy 5 fokú skálán kellett kifejezniük egyetértésük mértékét: „A kormánynak lépéseket kellene tennie a jövedelemkülönbségek csökkentése érdekében.” (magyar: $4,29 \pm 0,86$; Ny-Eu.: $3,81 \pm 1,02$)

Az általános jóléti szolgáltatások iránti igényt egy 5 itemből álló index segítségével mértük, amelyek arra kérdeztek rá, hogy az államnak mekkora felelősséget kell vállalni bizonyos feladatok ellátásában.⁸ A válaszadók egy 11 fokú skálán fejezték ki egyetértésük fokát a fenti állításokkal, ahol a 0-s érték az „egyáltalán nem az állam, felelőssége”, a 10-es érték pedig a „teljes mértékben az állam felelőssége” válaszlehetőségekre vonatkozott ($\alpha_{\text{magyar}} = ,79$; $\alpha_{\text{Ny-Eu.}} = ,82$; magyar: $8,23 \pm 1,48$; Ny-Eu.: $7,57 \pm 1,47$).

Meritokratikus ideológia elfogadása

A meritokratikus ideológia elfogadásának mértékét a következő itemen keresztül ragadtuk meg: „Az emberek jövedelmében mutatkozó nagy különbségek azért elfogadhatók, hogy megfelelően tükrözzék a tehetség- és szorgalombeli különbségeket.” A válaszadók egy 5 fokú skálán jelölték be, hogy mennyire értenek egyet a fenti állítással (magyar: $3,44 \pm 1,17$; Ny-Eu.: $3,35 \pm 1,07$).

Ideológiai preferencia

A válaszadók ideológiai preferenciáját a hagyományos bal-jobb skálán való önelhelyezésen keresztül ragadtuk meg, amely a következő instrukción keresztül kérdezett rá a politikai-ideológiai preferenciákra: „A politikában az emberek gyakran beszélnek „bal-” és „jobboldalról”. Hol helyezné el önmagát ezen a skálán, ahol a „0” a baloldalt, a „10” a jobboldalt jelenti?” (magyar: $5,58 \pm 2,18$; Ny-Eu.: $5,10 \pm 1,99$)

Demográfiai változók

Az elemzésekben további demográfiai változók hatását is vizsgáltuk, amelyek korábbi kutatások szerint kapcsolatban állnak a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos attitűdökkel.

⁸ Ezek: 1. „Biztosítani, hogy mindenkinek legyen munkája, aki dolgozni szeretne” 2. „Megfelelő egészségügyi ellátást biztosítani a betegeknek” 3. „Elfogadható életszínvonalat biztosítani az időseknek” 4. „Elfogadható életszínvonalat biztosítani a munkanélkülieknek” 5. „Elfogadható gyermekfelügyeletet biztosítani a dolgozó szülőknek”.

Nem

A rendelkezésre álló bizonyítékok szerint a nők egalitáriánusabb nézeteket vallanak mind kulturális, mind gazdasági-jövedelmi kérdésekben. Ez önérdükükből is fakad, hisz mindkét területen korlátozottabb lehetőségekkel rendelkeznek a férfiaknál, valamint a hagyományos nemi szerepekből kifolyólag jobban rá vannak utalva az állami jóléti szolgáltatásokra (Sidanius et al., 2000; Blekesaune és Quadagno, 2003; Tóth, 2008). Az önérdék mellett a nők magasabb empátia szintje is fontos tényező lehet (Baron-Cohen, 2003). (magyar: 702 férfi, 842 nő; Ny-Eu.: 811 férfi, 874 nő)

Életkor

Az életkor szerepe azért lehet fontos, mert a kutatási eredmények szerint a magasabb életkor együtt jár a társadalmi konvencionális magasabb fokával és a társas normákhoz való nagyobb fokú ragaszkodással (McCrae et al., 1999; Donnellan és Lucas, 2008). (magyar: $47,78 \pm 19,07$; Ny-Eu.: $49,21 \pm 19,05$)

Iskolázottság

Az iskolázottságnak kettős hatása lehet, hiszen a korábbi eredmények szerint együtt jár a nem konvencionális csoportokkal szembeni toleranciával, valamint a társadalmi konvencionális alacsonyabb szintjével (van Oorschot és Uunk, 2007; Fábíán, 1999). Ugyanakkor gazdasági-jövedelmi kérdésekben az iskolázottabbak valószínűleg kevésbé egyenlőségpártiak, hiszen ez magasabb szocioökonómiai státuszokból kifolyólag ellentétes saját érdekeikkel.

Mivel a mintákban szereplő országok oktatási rendszerei különbözőek, ezért az iskolázottságot a tanulmányokkal töltött évek számán keresztül határoztuk meg (magyar: $12,28 \pm 3,80$; Ny-Eu.: $11,78 \pm 4,63$).

Jövedelem

A gazdasági-jövedelmi típusú egyenlőséggel kapcsolatos vélekedéseket befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb a jövedelmi szint, hiszen racionális önérdükükből kifolyólag az alacsonyabb jövedelműek sokkal inkább pártolják a nagyarányú állami újraelosztást és jóléti szolgáltatásokat (Giles, 1999; Lau és Heldman, 2009; Janky, 2005).

A válaszadók jövedelmét egy szubjektív és egy objektív mérce alapján ragadtuk meg. A szubjektív mérce a következő kérdés volt: „*Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?*”, a kérdésre egy 4 fokú skála alapján kellett válaszolni.⁹ (magyar: $2,42 \pm 0,78$; Ny-Eu.: $3,10 \pm 0,85$)¹⁰

⁹ A 4 fokozat a következő volt: 1. „*Kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkből*”, 2. „*Kijövünk a jelenlegi jövedelmünkből*”, 3. „*Nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből*”, 4. „*Nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből*”

¹⁰ A válaszok kódolását megfordítottuk oly módon, hogy a magasabb pontszám a jövedelmi helyzet kedvezőbb szubjektív megítélését jelentette.

Az objektív mérce esetében a személy egy skálán jelölte ki pozícióját háztartása összes jövedelme alapján, amely 10 fokú skála minden országra egyénileg lett kialakítva azonos módszertant követve. A skála egy-egy fokozata az adott országra jellemző jövedelem eloszlás egy-egy decilisét jelenti a medián jövedelem, mint referenciapont alapján megállapítva (magyar: $5,34 \pm 2,21$; Ny-Eu.: $5,62 \pm 2,56$).

MÓDSZER

Feltevéseink ellenőrzésére a változók közti kovarianciák elemzésén alapuló strukturális útmodellezési eljárást alkalmaztunk¹¹, amelynek során a feltételezett hatásmechanizmusokat ellenőriztük kiegészítve a demográfiai kontrollváltozók hatásával, amelyet a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedésekre, valamint az ideológiai preferenciákra gyakoroltak. A kulturális-csoportalapú egyenlőséggel kapcsolatos nézetek három, valamint a gazdasági-jövedelmi egyenlőséggel kapcsolatos nézetek két indikátorváltozójából egy-egy látens változót képeztünk, amire az adott lehetőséget, hogy a két területhez tartozó indikátorváltozók mindkét minta esetében nem túlságosan erős, de szignifikáns korrelációban álltak egymással. (A gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti igény indikátorváltozói közti kovarianciák és korrelációk: nyugat-európai minta: $\sigma = ,44$ ($r = ,30$); magyar minta: $\sigma = ,31$ ($r = ,24$); $p \leq ,001$; a kulturális-csoport alapú egyenlőség iránti igény indikátorváltozói közti korrelációkat lásd az 1. táblázatban.) Ez azzal az előnnyel jár, hogy a látens változók csak az indikátorváltozók közti kovariancián alapulnak, így azok közös magját ragadják meg, ezzel csökkentve a mérési hibát.

1. táblázat: A kulturális-csoportalapú egyenlőséggel kapcsolatos indikátorváltozók közti kovarianciák és korrelációk. A táblázat jobboldali felső részében dőlt betűvel a nyugat-európai mintára, a baloldali alsó részében pedig a magyar mintára vonatkozó adatok szerepelnek.

Változók	Bevándorlók	Női szerepek	Homoszexuálisok
Bevándorlók	1	-,63*** ($r = -,32$)	,51*** ($r = ,25$)
Női szerepek	-,24*** ($r = -,12$)	1	-,29*** ($r = -,29$)
Homoszexuálisok	,35*** ($r = ,14$)	-,17*** ($r = -,14$)	1

*** = $p \leq ,001$

¹¹ A strukturális modellezésekhez az SPSS AMOS 17.0 statisztikai programot használtuk.

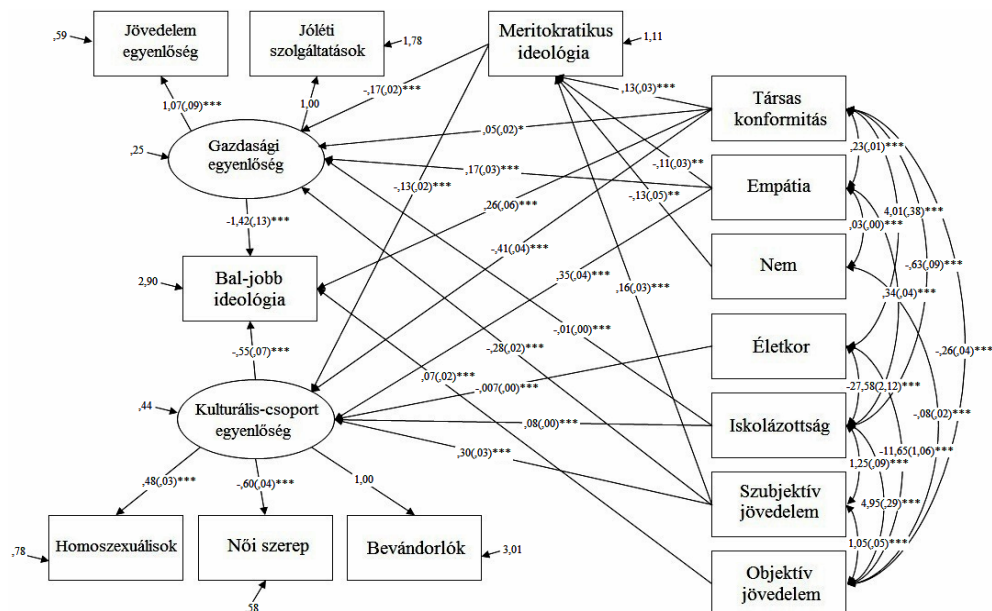
2. táblázat: A strukturális útmodellekbe bevont változók közti kovarianciák és korrelációk. A táblázat jobboldali felső részében dőlt betűvel a nyugat-európai mintára, a baloldali alsó részében pedig a magyar mintára vonatkozó adatok szerepelnek

Változók	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Társas konformitás	1	,23*** (r=,35)	,00 (r=,00)	3,85*** (r=,23)	-,75*** (r=,18)	-,07*** (r=,09)	-,38*** (r=,17)	,06** (r=,07)	,10*** (r=,18)	-,34*** (r=,40)	,21*** (r=,12)
2. Empátia	,31*** (r=,44)	1	,03*** (r=,08)	-,34 (r=,02)	,29*** (r=,08)	-,02 (r=,03)	-,08 (r=,04)	-,04* (r=,05)	,10*** (r=,23)	,11*** (r=,15)	-,21*** (r=,14)
3. Nem	,03*** (r=,08)	,03*** (r=,09)	1	,18 (r=,01)	-,10 (r=,04)	-,01 (r=,03)	-,12*** (r=,09)	-,04** (r=,07)	,03*** (r=,12)	,03* (r=,07)	-,07** (r=,07)
4. Életkor	4,64*** (r=,28)	,27 (r=,01)	,57* (r=,06)	1	-,29,50*** (r=,33)	-,97* (r=,06)	-,13,14*** (r=,26)	-,13 (r=,00)	,67 (r=,05)	-,690*** (r=,36)	2,73** (r=,07)
5. Iskolázottság	-,24** (r=,07)	,27*** (r=,08)	-,08 (r=,04)	-,12,84*** (r=,17)	1	1,35*** (r=,34)	5,18*** (r=,43)	,13 (r=,02)	-,75*** (r=,26)	2,70*** (r=,58)	-,38 (r=,04)
6. Szubjektív jövedelem	-,00 (r=,01)	,01 (r=,01)	-,02* (r=,05)	-,46 (r=,03)	1,01*** (r=,34)	1	1,10*** (r=,50)	,11*** (r=,12)	-,23*** (r=,45)	,34*** (r=,39)	,27*** (r=,16)
7. Objektív jövedelem	-,22*** (r=,11)	,08 (r=,04)	-,09*** (r=,09)	-,9,67*** (r=,22)	4,12*** (r=,49)	,89*** (r=,51)	1	,26*** (r=,09)	-,51*** (r=,31)	1,03*** (r=,40)	,57** (r=,11)
8. Meritokratikus ideológia	,00 (r=,00)	-,01 (r=,01)	,02 (r=,03)	-,31 (r=,01)	,17*** (r=,03)	,10*** (r=,11)	,03 (r=,01)	1	-,24*** (r=,36)	-,16*** (r=,15)	,41*** (r=,19)
9. Gazdasági egyenlőség	,13*** (r=,21)	,16*** (r=,26)	,02 (r=,07)	1,72** (r=,11)	-,72*** (r=,25)	-,20*** (r=,34)	-,38*** (r=,22)	-,27*** (r=,30)	1	-,14*** (r=,22)	-,50*** (r=,40)
10. Kulturális-esoportalapú egyenlőség	-,16*** (r=,35)	,04* (r=,09)	,02* (r=,09)	-,4,28*** (r=,41)	1,07*** (r=,52)	,10*** (r=,24)	,45*** (r=,37)	-,10*** (r=,15)	-,16*** (r=,40)	1	-,37*** (r=,18)
11. Bal-jobb ideológia	,04 (r=,02)	-,08* (r=,05)	,01 (r=,01)	-,6,08*** (r=,14)	,10 (r=,01)	-,06 (r=,03)	-,11 (r=,02)	-,02 (r=,00)	,48*** (r=,29)	-,11* (r=,10)	1

* = $p \leq 0,05$, ** = $p \leq 0,01$, *** = $p \leq 0,001$

EREDMÉNYEK

A modifikációs indexek figyelembevételével kialakított végső útvonal-modellek jó illeszkedési mutatókkal rendelkeztek mind a magyar, mind a nyugat-európai összefüggések modellálása esetében (lásd 1. és 2. ábrák; az ábrákon a nem sztenderdizált regressziós együtthatók és a hozzájuk tartozó sztenderd hibák szerepelnek).

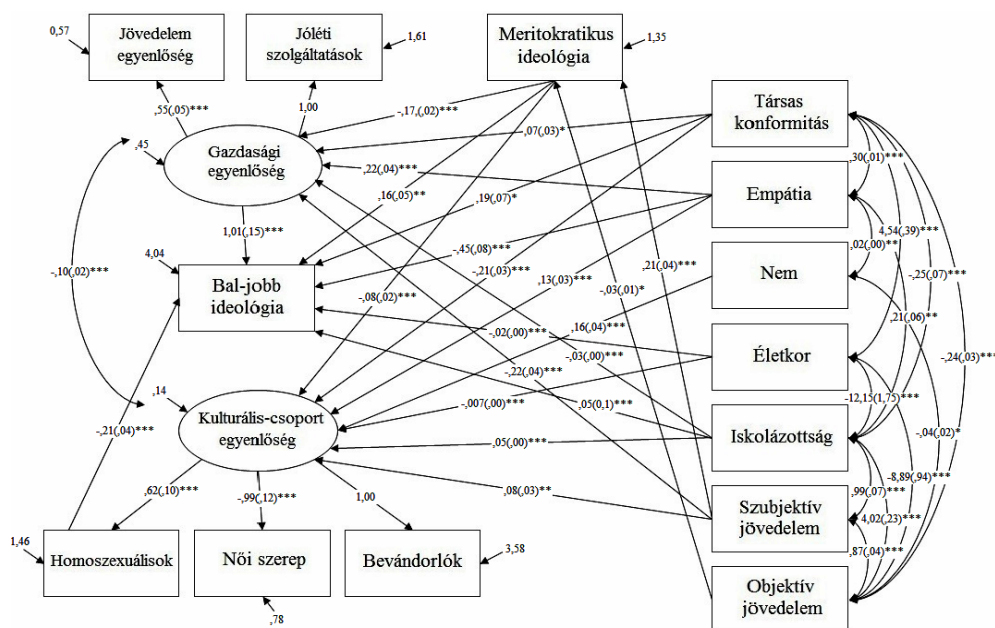

1. ábra: Modell a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedések és az ideológiai preferenciák magyarázatára Nyugat-Európában ($\chi^2=293,1$; $df=56$; $CFI=.936$; $RMSEA=.050$; **= $p \leq .01$; ***= $p \leq .001$)

A társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedések pszichológiai megalapozottságával kapcsolatban elmondható, hogy az empátia mindkét minta esetében pozitív összefüggést mutatott mind a kulturális-csoport alapú (magyar: $b=.13$; nyugat-európai: $b=.35$; $p \leq .001$), mind a gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti igényvel (magyar: $b=.22$; nyugat-európai: $b=.17$; $p \leq .001$). Emellett a nyugat-európai modell esetében az empátia közvetett hatást is gyakorol a gazdasági egyenlőség iránti igényre, mégpedig a meritokratikus ideológia elutasításán keresztül (nem sztenderdizált közvetett hatás=.02).

A társas konformitás az elvárásoknak megfelelően mindkét modellben negatív összefüggést mutatott a kulturális-csoport alapú egyenlőség iránti igényvel (magyar: $b=-.21$; nyugat-európai: $b=-.41$; $p \leq .001$). A gazdasági egyenlőséggel kapcsolatos vélekedések esetében a nyugat-európai modellben a társas konformitás kettős hatást gyakorolt a gazdasági egyenlőség iránti igényre. Egyrészt megfigyelhető volt egy közvetlen pozitív hatás ($b=.05$; $p \leq .05$), másrészt egy közvetett negatív hatás

(nem sztenderdizált közvetett hatás=-,02), amelyet a meritokratikus ideológia mediált, mivel az negatívan hatott a gazdasági egyenlőség iránti igényre ($b=-,17$; $p\leq,001$), és ezenfelül a társas konformitás pozitív összefüggést mutatott a meritokratikus ideológia elfogadásával ($b=,13$; $p\leq,001$). A magyar modell esetében nem volt összefüggés a társas konformitás és a meritokratikus ideológia elfogadásának szintje között ($b=,003$; nsz), ugyanakkor a többi változó hatásának figyelembevételével is kismértékű szignifikáns összefüggés mutatkozott a társas konformitás és a gazdasági egyenlőség iránti igény mértéke között ($b=,07$; $p\leq,05$).

2. ábra: Modell a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedések és az ideológiai preferenciák magyarázatára Magyarországon ($\chi^2=222,1$; $df=52$; $CFI=,934$; $RMSEA=,046$; * = $p\leq,05$; ** = $p\leq,01$; *** = $p\leq,001$)

A nyugat-európai modell esetében az elvárásoknak megfelelően mind a gazdasági ($b=-1,42$; $p\leq,001$), mind a kulturális-csoportalapú egyenlőség iránti igény negatív összefüggést mutatott az ideológiai bal-jobb skálával ($b=-,55$; $p\leq,001$). A magyar adatok alapján a gazdasági egyenlőség iránti igény pozitív összefüggést mutatott a bal-jobb skálával ($b=1,01$; $p\leq,001$), míg a kulturális-csoportalapú egyenlőség iránti igény önmagában nem járt együtt a bal-jobb ideológiai önelhelyezéssel ($b=,10$; nsz). Az ide tartozó indikátor változók közül egyedül a homoszexuálisok megítélése függött össze a bal-jobb skálával ($b=-,21$; $p\leq,001$; a társadalmi egyenlőség indikátorváltozói és az ideológiai preferenciák közti összefüggéseket lásd a 3. táblázatban).

3. táblázat: A társadalmi egyenlőség megítélésével kapcsolatos indikátorváltozók és az ideológiai preferenciák közti kovarianciák és korrelációk a magyar és a nyugat-európai minta esetében.

Változók		Jövedelmi egyenlőség	Jóléti szolgáltatások	Bevándorlók	Női szerepek	Homo-szexuálisok
Bal-jobb ideológia	Nyugat-Európa	-,59*** (r=,28)	-,55*** (r=,18)	-,68*** (r=,17)	,18*** (r=,09)	-,30*** (r=,15)
	Magyarország	,21*** (r=,11)	,61*** (r=,18)	-,01 (r=,00)	-,04 (r=,02)	-,32*** (r=,12)

*** = $p \leq 0,001$

Ha a társas konformitás ideológiai preferenciákra gyakorolt hatását nézzük, azt lát-hatjuk, hogy mindkét mintában közvetlen (magyar: $b=,19$; $p \leq ,05$ nyugat-európai: $b=,26$; $p \leq ,001$) és közvetett pozitív hatást is gyakorol a bal-jobb önbesorolásra (nem sztenderdizált közvetett hatások: magyar= $,10$; nyugat-európai= $,20$).

Érdeemes kiemelni, hogy mindkét minta esetében negatív korreláció áll fent a gazdasági és a kulturális egyenlőség iránti igény között (magyar: $r=-,40$; nyugat-európai: $r=-,22$; $p \leq ,001$), és a magyar viszonyokat magyarázó modellben ez a negatív összefüggés a többi változó figyelembevételével is megmarad ($\sigma=-,10$; $p \leq ,001$).

AZ EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

A kapott adatok alátámasztják, hogy az empátia magasabb szintje egalitáriánusabb vélekedésekkel jár együtt mind gazdasági, mind kulturális téren. Ez érvényesülni látszik függetlenül az adott ország társadalmi-gazdasági sajátosságaitól, hiszen megfigyelhető volt mind Magyarország – egy volt szocialista ország – esetében, mind pedig egy sok szempontból heterogénnek nevezhető nyugat-európai minta esetében, amely mintában résztvevő országok egyike sem tartozott a szocialista országok körébe. Minél nagyobb jelentőséget tulajdonít tehát valaki mások jólétének, és annak hogy megértse mások nézőpontját, annál inkább törekszik érvényesíteni az egyenlőség elvét. A nyugat-európai minta esetében az empátia nemcsak közvetlenül járult hozzá a gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti igényhez, hanem azon keresztül is, hogy csökkentette a meritokratikus ideológia elfogadását, ami legitimálná a gazdasági erőforrásbeli különbségeket.

Szintén előzetes elvárásainkkal összhangban voltak azok az eredmények, amelyek szerint társas konformitás mind a magyar, mind a nyugat-európai kontextusban hajlamosít a nem konvencionális csoportok leértékelésére. Adott társadalmi viszonyoktól függetlenül érvényesülni látszik tehát az az elv, hogy minél nagyobb jelentőséggel bír valaki számára a társadalmi-kulturális konvenciókhoz való ragaszkodás, annál negatívabban fogja megítélni az ezeknek a konvencióknak valamilyen szempontból eleget nem tévő csoportokat.

A két minta esetén eltért ugyanakkor a konformitás gazdasági-jövedelmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedésekre gyakorolt hatása. A nyugat-európai minta esetében a társas konformitás a meritokratikus ideológia elfogadásán keresztül hajlamosított a gazdasági egyenlőtlenségek elfogadására. Minél inkább normakövető valaki, annál inkább elfogadja azt az érvet, hogy az anyagi erőforrásbeli különbségeknek tükrözniük kell az egyéni érdembeli különbségeket, ami a nyugati piacgazdaságok egyik fontos alapelve, és ami egyben igazolja a fennálló különbségeket. Emellett a normakövetés egy közvetlen hatás révén fogékonyabbá tett a gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti igény magasabb szintjére. Ezt a hatást előzetesen nem feltételeztük, abból a szempontból mégsem meglepő, hogy maga a jóléti állam koncepciója a fejlett nyugat-európai országokban valósult meg elsőként a gazdasági prosperitás során leszakadt rétegek megsegítésének céljából. Bár a nyugati jóléti államok nagymértékű változatosságot mutatnak abban, hogy milyen természetű és a kedvezményezettek alapján mennyire szelektív jóléti szolgáltatásokat nyújtanak állampolgáraiknak, sőt abban is, hogy milyen legitimáló ideológiákra alapozzák ezeket (pl. társadalmi szolidaritás, egalitarianizmus stb.), mégis a jóléti állami működés erős európai hagyományokkal rendelkezik (Espig-Andersen, 1990), így az ez iránti igény összefüggése a normakövetésre való hajlammal érthető.

A magyar minta esetében a konformitás, ha kis mértékben is, de közvetlenül együtt járt a gazdasági egyenlőség iránti igénnyel a meritokratikus ideológia elfogadásának mértékétől függetlenül, aminek háttérében az állhat, hogy hazánkban maga a jóléti szolgáltatások és a szociális biztonság iránti igény, valamint az ennek alapjául szolgáló nagyarányú állami újraelosztás képez normatív elemet, a meritokratikus ideológia a nyugati mintával ellentétben pedig nem.

Érdemes megjegyezni, hogy a magyar minta esetében a társas konformitás magasabb szintje akár a személy racionális önérdékével szemben is a gazdasági egyenlőség iránti igényre hajlamosíthat, hiszen annak hatása olyan változók – pl. nem, jövedelmi szint – hatásának kontrollálása mellett is kimutatható volt, amelyek alapján a racionális választás a gazdasági-jövedelmi egyenlőtlenségek elfogadása lenne. A konformitás ez irányú hatását pedig nem ellensúlyozza a fennálló erőforrásbeli különbségeket racionalizáló ideológia elfogadása, ami megalapozza a gyanút egyfajta sajátos poszt-szocialista rendszerigazolási tendencia feltételezéséhez, amelynek során valaki normakövető tendenciájától vezérelve akár saját érdekével szemben is támogatja a nagyarányú állami újraelosztást.

Amennyiben a társadalmi egyenlőséggel kapcsolatos vélekedések politikai-ideológiai beágyazottságát vesszük szemügyre, azt láthatjuk, hogy a nyugat-európai minta esetében mind a kulturális-csoportalapú, mind a gazdasági-jövedelmi egyenlőtlenségek elfogadása a jobboldali ideológiai preferenciákhoz köthető. Ez az eredmény összhangban van azokkal a csoportalapú elnyomást magyarázó társadalompszichológiai elméletekkel, mint például a szociális dominancia elmélet (Sidanius és Pratto, 1999) és a rendszerigazolási elmélet (Jost, 2003), amelyek az egyenlőtlenségek elfogadását általános értelemben kötik az ideológiai jobboldalhoz, mivel

ezek az elméletek a jobboldali ideológiákat eleve a fennálló csoporthierarchiát konzerváló „legitimáló mítoszokként” határozzák meg. A nyugat-európai modellben feltárt eredmények ugyancsak támogatják azokkal a korábban idézett politikai filozófiai klasszifikációs rendszerekkel, amelyek ugyanígy jobboldali sajátosságként határozzák meg bizonyos fokú társadalmi egyenlőtlenségek elfogadását mind kulturális, mind gazdasági téren.

A magyar adatokon végzett elemzések ezzel szemben azt mutatják, hogy a gazdasági-jövedelmi egyenlőség iránti igény a jobboldali ideológiai önmeghatározásra hajlamosít, míg a kulturális-csoportalapú egyenlőség iránti igénynek önmagában nincs hatása az ideológiai preferenciákra, de a homoszexualitással kapcsolatos megengedőbb nézetek a baloldali ideológiai önmeghatározásra hajlamosítanak. Ezek az eredmények ellentmondanak a fent említett politikai filozófiai és szociálpszichológiai elméleteknek.

Sokkal inkább érvényesülni látszik az az elképzelés, ami szerint a bal-jobb absztrakt ideológiai dimenzió egyfajta kommunikációs kódként, heurisztikus eszközként segít leegyszerűsíteni és polarizálni az egyes politikai aktorok véleménykülönbségeit a közgondolkodásban. Ezt alátámasztja, hogy a nyugat-európai országokhoz viszonyítva Magyarország nem tekinthető jelentős migrációs célországnak, így hazánkban nem figyelhetők meg azok a bevándorláshoz kapcsolódó társadalmi folyamatok és konfliktusok, amelyek elérnék a politikai diskurzus ingerküszöbét, és a politikai aktorokat állásfoglalásra készítenék. Ugyanez elmondható a női társadalmi szerepek és feladatok megítélésével kapcsolatban is, ami a jelen pillanatig nem vált igazán nagy jelentőséggel bíró politikai napirendi témává, így a bevándorlás kérdéséhez hasonlóan a tradicionális nemi szerepek megítélése sem tekinthető olyan kérdésnek hazánkban, amely hozzájárulna a politikai törésvonalak kijelöléséhez.

A fentiekkel ellentétben ugyanakkor az adatfelvétel idején mind a homoszexualitás témája, mind az állami jóléti szolgáltatások iránti igény a társadalmi-politikai diskurzus fontos témáját képezte, előbbi főként az évenkénti Meleg Büszkeség Napján tapasztalható atrocitások, utóbbi pedig a baloldali kormánykoalíció által bevezetett orvoslátogatási díj, kórházi napidíj és felsőoktatási képzési hozzájárulás megszüntetésére irányuló népszavazás nyomán. Mivel a fenti kérdésekben lényeges véleményformáló potenciállal rendelkező politikai aktorok is kinyilvánították álláspontjukat, ezért ezek a témák, illetve a témákhoz kapcsolható elfoglalt álláspontok lecsapódhattak a közgondolkodásban és befolyásolhatták politikai-ideológiai preferenciáink alakulását.

Az egyenlőtlenségek elfogadása mellett gyakorta szokás kiemelni a társadalmi változásokkal szembeni ellenállást, mint olyan tényezőt, amely általános vonásként jellemző a politikai-ideológiai spektrum jobboldalára mind a közgondolkodásban (pl. Jost et al., 2003), mind az egyes politikai filozófiákat tekintve (Bayer, 1998). Az általunk kapott eredmények alátámasztani látszanak ezt az elképzelést, hiszen a fennálló társas és társadalmi normákhoz való ragaszkodás fontossága (társas konformitás) mind a nyugat-európai modellben, mind a magyar modellben a többi vál-

tozó kontrollálása mellett is együtt járt a jobboldali ideológiai preferenciákkal, emellett közvetett hatást is gyakoroltak az adott társadalmi kontextusban releváns legitimáló mítoszok elfogadásának elősegítésével. Az azonban, hogy mi számít konvencionálisnak és ezzel szemben mi számít nagymértékű változásnak, mindig az adott társadalom történelmi-kulturális sajátosságaiból következik, csakúgy mint az, hogy a változtatás és a változtatással szembeni ellenállás szándékai milyen témák kapcsán vezethetnek politikai szembenálláshoz.

A hazai viszonyok magyarázatára kialakított modellel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a többi változó hatásának kontrollálása mellett is gyenge negatív összefüggés volt feltárható a társadalmi egyenlőség gazdasági és kulturális-csoport alapú vetületei között, azaz minél inkább vágyott valaki a jövedelmi egyenlőségekre és széleskörű állami jóléti szolgáltatásokra, annál kevésbé volt elfogadó a nem konvencionális külső csoportokkal szemben. Ez felveti, hogy a válaszadónak ez a része az állami újraelosztáson alapuló jóléti egyenlőséget saját csoportjára korlátozná, kizárva ebből az általuk fontosnak tartott társas normáknak és konvencióknak eleget nem tevő csoportokat. Az ilyen típusú jóléti sovinizmus jelenlétére korábban is mutattak bizonyítékok mind hazánkban (pl. Székelyi, Örkény és Csepeli, 2001; Enyedi, Fábíán és Sik, 2004), mind más kelet-európai országokban (pl. Todosievic, 2008).

A jelenség háttérében az állhat, hogy az emberek többsége hajlamos saját csoportját magasabbra értékelni és pozitívabb színben látni, mint más csoportokat. Az állami újraelosztásban és a jóléti szolgáltatásokban való részesedés szempontjából ez azzal a következménnyel jár, hogy a külső csoportok esetében kevésbé látják indokoltnak és jogosnak a jóléti támogatásokban való részesedést, úgy vélik, hogy kevésbé érdemlik meg azt (van Oorschot, 2008; Albrekt-Larsen, 2006). Ebben nagyon fontos szerepet játszanak az adott csoportokról fenntartott sztereotípiáink, amelyek révén olyan tulajdonságokkal ruházhatjuk fel a külső csoportokat, amelyek igazolják, hogy mért nem jogosult az adott csoport a támogatásra (pl. Reyna et al., 2005).

Végső megjegyzésként annak jelentőségét szeretnénk aláhúzni, hogy amikor az egyéni szintű pszichológiai vonások politikai-ideológiai preferenciákra gyakorolt hatását vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak a társadalomnak a politikai, történelmi és kulturális sajátosságait, amelyen belül feltárjuk az összefüggéseket. Jelen kutatás eredményei is ezt bizonyítják, hiszen ezek az egyedi tényezők határozzák meg azokat a konfliktusos kérdéseket és a kérdésekhez kapcsolódó vélemény-alternatívákat, amelyek mentén kialakulhatnak az adott társadalomra jellemző ideológiai törésvonalak, és amelyek elfogadását vagy elutasítását megalapozhatják bizonyos pszichológiai jellemzők.

IRODALOM

- ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D. J., SANFORD, R. N. (1950): *The Authoritarian Personality*. Harper, New York
- ALBREKT-LARSEN, C. (2006): *The Institutional Logic of Welfare Attitudes: How Welfare Regimes Influence Public Support*. Ashgate, Aldershot
- ALLPORT, G. W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley, Cambridge
- ALTEMEYER, B. (1988): *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*. Jossey-Bass, London
- ALTEMEYER, B. (1996): *The authoritarian specter*. Harvard University Press, Cambridge
- ALTEMEYER, B. (1998): The Other „Authoritarian Personality”. *Advances in Experimental Psychology*, 30., 47–92.
- ANGELUSZ R., TARDOS R. (1996): *A piacgazdaság társadalmi megítélése*. BKE, Budapest
- ARTS, W., GELISSEN, J. (2001): Welfare States, Solidarity and Justice Principles: Does the Type Really Matter? *Acta Sociologica*, 44., 284–299.
- BACKSTRÖM, M., BJÖRKLUND, F. (2007): *Structural Modeling of Generalized Prejudice*. *Journal of Individual Differences*, 28. (1), 10–17.
- BARON-COHEN, S. (2003): *The essential difference: men, women and the extreme male brain*. Penguin/Basic Books
- BAYER J. (1998): *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest
- BEAN, C., PAPADAKIS, E. (1998): A Comparison of Mass Attitudes Towards the Welfare State in Different Institutional Regimes, 1985–1990. *International Journal of Public Opinion Research*, 10., 211–236.
- BERKICS M. (2008): *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Pedagógiai és Pszichológiai Kar
- BERKICS M. (2009): A disztributív igazságosság észlelése és a rendszerigazolás: kultúrközi összehasonlítás két volt szocialista országban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64. (1), 229–252.
- BLEKESAUNE, M., QUADAGNO, J. (2003): Public Attitudes toward Welfare State Policies: A Comparative Analysis of 24 Nations. *European Sociological Review*, 19. (5), 415–427.
- BOBBIO, N., CAMERON, A. (1996): *Left and right: the significance of a political distinction*. University of Chicago Press, Chicago
- CAPRARA, G. V., SCHWARTZ, S., CAPANNA, C., VECCHIONE, M., BARBARANELLI, C. (2006): Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice. *Political Psychology*, 27. (1), 1–28.
- CARLOZZI, A. F., BULL, K. S., EELLS, G. T., HURLBURT, J. D. (1995): Empathy as Related to Creativity, Dogmatism and Expressiveness. *The Journal of Psychology*, 129., 365–373.

- CARNEY, D. R., JOST, J. T., GOSLING, S. D. (2008): The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29. (6)., 807–840.
- CHIRUMBOLO, A., LEONE, L. (2010): Personality and politics: The role of the HEXACO model of personality in predicting ideology and voting. *Personality and Individual Differences*, 49. (1)., 43–48.
- CHRISTIE, S., MELTZER, A. (1970): *The Floodgates of Anarchy*. Kahn & Averill, London
- CSEPELI GY., ÖRKÉNY A., SZÉKELYI M., BARNA I. (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piaccgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 1., 3–35.
- DIRENZO, G. J. (1967): Professional politicians and personality structures. *American Journal of Sociology*, 73., 217–225.
- DONNELLAN, M. B., LUCAS, R. E. (2008): Age Differences in the Big Five Across the Life Span: Evidence from Two National Samples. *Psychology and Aging*, 23. (3)., 558–566.
- DUCKITT, J. (2001): A cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*, 33., 41–113.
- DUCKITT, J. (2005): Personality and prejudice. In: Dovidio, J., Glick, P., Rudman, L. (szerk.) *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport*. Blackwell, Cambridge, 395–412.
- DUCKITT, J., SIBLEY, C. G. (2009): A Dual Process Motivational Model of Ideological Attitudes and System Justification. In: Jost, J. T., Kay, A. C., Thorisdottir, H. (szerk.) *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification (Series in Political Psychology)*. Oxford University Press, New York, 292–314.
- DURIEZ, B., VAN HIEL, A., KOSSOWSKA, M. (2005): Authoritarianism and Social Dominance in Western and Eastern Europe: The Importance of the Sociopolitical Context and of Political Interest and Involvement. *Political Psychology*, 26. (2)., 299–320.
- ENYEDI ZS., FÁBIÁN Z., SIK E. (2004): Nőtt-e az előítéletek Magyarországon? In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 2004*. TÁRKI, Budapest, 375–399.
- ERŐS F., ENYEDI ZS., FÁBIÁN Z. (2001): Tekintélyelvűség és előítélet: újabb magyarországi vizsgálatok, In: Hunyady Gy., Nguyen Luu, L. A. (szerk.) *Sztereo-típiakutatás: hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 389–402.
- ESPIG-ANDERSEN, G. (1990): *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, Cambridge
- FÁBIÁN Z. (1999): *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Új Mandátum, Budapest
- FU, J. H. Y., MORRIS, M. W., LEE, S. L., CHAO, M., CHIU, C. Y., HONG, Y. Y. (2007): Epistemic motives and cultural conformity: Need for closure, culture, and context as determinants of conflict judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92. (2)., 191–207.

- FÜLÖP M., DAVIES, I., HUTCHINGS, M., ROSS, A., BERKICS M., FLOYD, L. (2001): Being a good citizen, competitor and entrepreneur in Hungary and in Britain: Utopia or reality? In: Ross, A. (szerk.) *Learning for a Democratic Europe*. CiCe, London, 295–300.
- GILENS, M. (1999): *Why Americans Hate Welfare: Race, Media and the Politics of Antipoverty Policy*. The University of Chicago Press, London
- HIRSH, J. B., DEYOUNG, C. G., XU, X., PETERSON, J. B. (2010): Compassionate Liberals and Polite Conservatives: Associations of Agreeableness With Political Ideology and Moral Values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36. (5)., 655–664.
- HUNYADY GY. (1981): Kognitív komplexitás a személyek és ideologikus tárgykörök megítélésében. *Pszichológia*, 1., 105–130.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémia Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY. (2009): *A társadalmi közérzet pszichológiája: problémátörténet és aktualitás*. Magyar Pszichológiai Szemle, 64. (2)., 289–312.
- HUNYADY GY. (2010): *A közérzet társadalmi hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest
- JÆGER, M. M. (2008): Does Left–Right Orientation have a Causal Effect on Support for Redistribution? Causal Analysis with Cross-sectional Data Using Instrumental Variables. *International Journal of Public Opinion Research*, 20. (3)., 363–374.
- JANKY, B. (2005): *Szolidaritás és jóléti preferenciák*. Akadémiai Kiadó, Philosophiae Doctores, Budapest
- JOST, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Osiris, Budapest
- JOST, J. T., BANAJI, M. R. (1994): The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33(1)., 1–27.
- JOST, J. T., FEDERICO, C. M., NAPIER, J. L. (2009): Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60., 307–333.
- JOST, J. T., GLASER, J., KRUGLANSKI, A. W., SULLOWAY, F. J. (2003): Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129(3)., 339–375.
- JOST, J. T., HUNYADY, O. (2005): Antecedents and consequences of system-justifying ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, 14., 260–265.
- JOST, J. T., NAPIER, J. L., THORISDOTTIR, H., GOSLING, S. D., Palfai, T. P., OSTAFIN, B. (2007): Are needs to manage uncertainty and threat associated with political conservatism or ideological extremity? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33., 989–1007.
- JOU, W. (2010): The Heuristic Value of the Left-Right Schema in East Asia. *International Political Science Review*, 31. (3)., 366–394.

- KELLEY, G. A. (1955): *The psychology of personal constructs*. Norton, New York
- KNUTSEN, O. (1995): Value Orientations. Political Conflicts and Left-Right Identification – A Comparative Study. *European Journal of Political Research*, 28. (1)., 63–93.
- KORZENIOWSKI, K. (2006): Authoritarianism in Poland in the Days of System Transformation. In Golec de Zavala, A., Skarzynska, K. (szerk.) *Understanding Social Change: Political Psychology in Poland*. Nova Science Publishers, New York, 71–86.
- KOSSOWSKA, M., VAN HIEL, A. (2003): The Relationship Between Need for Closure and Conservative Beliefs in Western and Eastern Europe. *Political Psychology*, 24. (3)., 501–518.
- KÖRÖSÉNYI A., TÓTH CS., TÖRÖK G. (2007): *A magyar politikai rendszer*. Osiris, Budapest
- KRUGLANSKI, A. (2004): *The psychology of closed mindedness*. Psychology Press, Hove
- LAU, R. R., HELDMAN, C. (2009): Self-Interest, Symbolic Attitudes, and Support for Public Policy: A Multilevel Analysis. *Political Psychology*, 30. (4)., 513–537.
- LIPSET, S. M. (1959): Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review*, 24. (4)., 482–501.
- MCCRAE, R. R., COSTA, P. T., PEDROSO DE LIMA, M., SIMOES, A., OSTENDORF, F., ANGLEITNER, A., MARUSIC, I., BRATKO, D., CAPRARA, G. V., BARBARANELLI, C., CHAE, J. H., PIEDMONT, R. L. (1999): Age differences in personality across the adult life span: Parallels in five cultures. *Development Psychology*, 35. (2)., 466–477.
- MCFARLAND, S. G. (2010): Authoritarianism, Social Dominance, and Other Roots of Generalized Prejudice. *Political Psychology*, 31. (3)., 453–477.
- MIRISOLA, A., SIBLEY, C. G., BOCA, S., DUCKITT, J. (2007): On the ideological consistency between right-wing authoritarianism and social dominance orientation. *Personality and Individual Differences*, 43. (7)., 1851–1862.
- NELSON, D. W. (2009): Feeling good and open-minded: The impact of positive affect on cross cultural empathic responding. *The Journal of Positive Psychology*, 4(1)., 53–63.
- NOLAN, D. (1971): Classifying and Analyzing Politico-Economic Systems. *The Individualist*, 1., 5–11.
- PETERSON, B. E., LANE, M. D. (2001): Implications of authoritarianism for young adulthood: Longitudinal analysis of college experiences and future goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27. (6)., 678–690.
- PETTIGREW, T. F., TROPP, L. R. (2008): How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38. (6)., 922–934.

- PRATTO, F., SIDANIUS, J., STALLWORTH, L. M., MALLE, B. F. (1994): Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67. (4)., 741–763.
- RENTFROW, P. J., JOST, J. T., GOSLING, S. D., POTTER, J. (2009): Statewide Differences in Personality Predict Voting Patterns in 1996–2004 U.S. Presidential Elections. In: Jost, J. T., Kay, A. C., Thorisdottir, H. (szerk.) *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification (Series in Political Psychology)*. Oxford University Press, New York, 314–349.
- REYNA, C., HENRY, P. J., KORFMACHER, W., TUCKER, A. (2005): Examining the principles in principled conservatism: The role of responsibility stereotypes as cues for deservingness in racial policy decisions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90. (1)., 109–128.
- ROKEACH, M. (1960): *The Open and the Closed Mind*. Basic Books, New York
- SCHALLER, M., BOYD, C., YOHANNES, J., O'BRIEN, N. (1995): The prejudiced personality revisited: Personal need for structure and formation of erroneous group stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68., 544–555.
- SCOTT, W. A. (1963): Cognitive Complexity and Cognitive Balance. *Sociometry*, 26., 66–74.
- SIBLEY, C. G., DUCKITT, J. (2008): Personality and Prejudice: A Meta-Analysis and Theoretical Review. *Personality and Social Psychology Review*, 12. (3)., 248–279.
- SIDANIUS, J., LEVIN, S., LIU, J., PRATTO, F. (2000): Social dominance orientation, anti-egalitarianism and the political psychology of gender: an extension and cross-cultural replication, *European Journal of Social Psychology*, 30. (1)., 41–67.
- SIDANIUS, J., PRATTO, F. (1999): *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*. Cambridge University Press, New York
- SLOMP, H. (2000): *European Politics Into the Twenty-First Century: Integration and Division*. Praeger, Westport
- STREUFERT, S., NOGAMI, G. Y. (1989): Cognitive style and complexity: Implications for I/O psychology. In Cooper, C. L., Robertson, I. (szerk.) *International review of industrial and organizational psychology*. Chichester, Wiley, 93–143.
- STRICKLAND, B. R., WEDDELL, S. C. (1972): Religious orientation, racial prejudice, and dogmatism: A study of Baptists and Unitarians. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11., 395–399.
- SZÉKELYI M., ÖRKÉNY A., CSEPELI GY. (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3., 19–46.
- TETLOCK, P. E. (1983): Cognitive style and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45., 118–126.
- TETLOCK, P. E. (1984): Cognitive Style and Political Belief Systems in the British House of Commons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46., 365–375.
- TODOSIEVIC, B. (2008): The Structure of Political Attitudes in Hungary and Serbia. *East European Politics & Societies*, 22. (4)., 879–900.

- TODOSIJEVIC, B., ENYEDI ZS. (2008): Authoritarianism without Dominant Ideology: Political Manifestations of Authoritarian Attitudes in Hungary. *Political Psychology*, 29. (5)., 767–87.
- TÓTH I. GY. (2008): The Demand for redistribution: A test on Hungarian data. *Czech Sociological Review*, 44. (6)., 1063–1087.
- VAN HIEL, A., DURIEZ, B., KOSSOWSKA, M. (2006): The Presence of Left-Wing Authoritarianism in Western Europe and Its Relationship with Conservative Ideology. *Political Psychology*, 27. (5)., 769–793.
- VAN HIEL, A., PANDELAERE, M., DURIEZ, B. (2004): The Impact of Need for Closure on Conservative Beliefs and Racism: Differential Mediation by Authoritarian Submission and Authoritarian Dominance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30. (7)., 824–837.
- VAN OORSCHOT, W. (2008): Popular deservingness perceptions and conditionality of solidarity in Europe, In van Oorschot, W., Opielka, M., Pfau-Effinger, B. (szerk.) *Culture and Welfare State*. Edward Elgar Publishing, Northampton, 268–288.
- VAN OORSCHOT, W., UUNK, W. (2007): Multi-level determinants of the public's informal solidarity towards immigrants in European welfare states. In: Mau, S., Veghte, B. (szerk.) *Social justice, legitimacy and the welfare state*. Ashgate, Aldershot, 217–238.
- VIDULICH, R. N., KAIMAN, I. P. (1961): The effects of information source status and dogmatism upon conformity behavior. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63. (3)., 639–642.
- WEBSTER, D. M., KRUGLANSKI, A. W. (1994): Individual differences in need for cognitive closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67., 1049–1062.
- WILSON, G. D. (1973): *The psychology of conservatism*. Academic Press, New York
- WRIGHT, W. (1975): Counselor dogmatism, willingness to disclose, and clients' empathy ratings. *Journal of Counseling Psychology*, 22. (5)., 390–394.
- ZECHMEISTER, E. (2006): What's Left and Who's Right? A Q-method Study of Individual and Contextual Influences on the Meaning of Ideological Labels. *Political Behavior*, 28. (2)., 151–173.

PSYCHOLOGICAL BASES AND IDEOLOGICAL EMBEDDEDNESS
OF SOCIAL EQUALITY RELATED OPINIONS
IN HUNGARY AND IN WESTERN EUROPE

(SUMMARY)

In our study we analysed how individual differences in empathy and tendency to social conformity influence opinions regarding economical and cultural-group-based social equality in Hungary and in Western Europe. Furthermore we examined how judgements in these two areas of social equality are related to respondents' left-right ideological preferences. According to the results empathy correlates

positively with egalitarian opinions in economical and cultural ways in both samples. The effect of conformity on the evaluation of non-conventional groups was similar in the two samples: it made devaluation of such groups more likely. In the Western European sample conformity had a dual effect on economical equality opinions while in the Hungarian sample it was related to economical egalitarianism. In the case of Western European respondents both economical and cultural-group-based egalitarianism had a negative relationship with left-right ideological self-placement, while on the case of the Hungarian respondents economical egalitarianism had a positive and cultural egalitarianism had a negative relationship with this ideological dimension.

Krekó Péter

ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar,
Társadalom- és Nevelépszichológiai Tanszék
Political Capital Institute
krekopeter@hotmail.com

JOBBDALI EXTREMIZMUS IRÁNTI IGÉNY MAGYARORSZÁGON ÉS IZRAELBEN¹

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan változott az elmúlt tíz évben a jobboldali extrémizmus iránti igény Magyarországon és Izraelben. A Political Capital Institute European Social Survey nemzetközi adatbázisán kifejlesztett mérőeszköze (Jobboldali Extremizmus iránti Igény Index, DEREK) szerint mindkét országban meglehetősen magas, ráadásul 2002 és 2009 között számottevően növekedett, azon válaszadók aránya, akik pszichológiailag, tehát attitűdjeik és értékeik vonatkozásában fogékonyak a szélsőséges jobboldali (rendszerellenes, sovíniszta, xenofób, tekintélyelvű) ideológiákra. Ez a mintázatában és okaiban különböző jelenség mindkét országban az erősen nacionalista, sovíniszta és kisebbségellenes politikai pártok megerősödéséhez vezetett a 2009-es és 2010-es választásokon. Az írás nemzetközi összehasonlításban áttekinti a DEREK alindexeinek (1: előítéletesség, 2: rendszerellenesség, 3: jobboldali értékorientáció, 4: félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus) alakulását, és felvillantja az idegenellenes, tekintélyelvű, rendszerellenes tendenciák megerősödésének lehetséges okait.

SZÉLSŐJOBBDAL A PIACON: KERESLET ÉS KÍNÁLAT

Az alábbiakban a Political Capital Institute által, saját módszertan alapján kifejlesztett Jobboldali Extremizmus Iránti Igény Index (Demand for Right Wing Extremism, DEREK) segítségével tárjuk fel azokat az attitűd-, és értékváltozásokat, melyek a vizsgált két országban a politikai folyamatokat megítélésünk szerint alapvetően határozták meg az elmúlt években.

A DEREK egy százalékos mérőszám: azon válaszadók arányát mutatja meg, akik egy adott társadalomban pszichológiailag (attitűdjeik és értékeik mintázatát tekintve) fogékonyak a sovíniszta, tekintélyelvű, rendszerellenes jobboldali ideológiákra és az ezekből levezethető politikai döntésekre – tehát a potenciális jobboldali extrémisták arányát. Az index módszertanát korábbi írásokban már részletesebben bemutattuk (Political Capital, 2010, Kerekó és Molnár, 2010), így ehelyütt az index metodikáját csak olyan terjedelemben mutatjuk be, ami az eredmények értelmezéséhez feltétlenül szükséges.

Modellünk a szélsőjobboldal politikai erősödésének vizsgálatakor a „kereslet” és a „kínálat” szembeállításán alapul. Ez nem új megközelítés: ebben a keretben vizsgálta ezt a jelenségekört már számos szerző, többek között Mudde (2007), Norris (2005), Rygren, (2007), Carter (2005), Kitschelt (2007) is. A *társadalmi keresletet*

¹ Köszönet Molnár Csabának, a Political Capital elemzőjének a számításokban nyújtott segítségért, illetve Novák Attilának és Ghanem Nuseibehnek, hogy az izraeli adatok értelmezésében hasznos javaslatokkal láttak el.

a korábbi szerzőkkel összhangban úgy közelítjük meg, mint a választók attitűdökben és értékekben megmutatkozó igényét a szélsőjobboldal által kínált jellegzetes politikai válaszokra és a jobboldal retorikájára, a *kínálati* oldal pedig a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak ideológiai, szervezeti és vezetési hatékonyságát írja le. A jobboldal iránti erős társadalmi igény szükséges, de közel sem elégséges feltétele a szélsőjobboldal megerősödésének (Karácsony és Róna, 2010). Szükséges, mert egy olyan társadalomban, ahol a választók nem fogékonyak a szélsőjobboldali ideológia valamely aspektusára (rendszerkritika, elitkritika, előítéletesség, nacionalizmus), ott a szélsőjobboldali pártoknak nincs valódi esélyük arra, hogy jelentős társadalmi bázist gyűjtsenek maguk köré. Közel sem elégséges ugyanakkor, hiszen közel sem biztos, hogy ha a kisebbségellenes, tekintélyelvű politikára a társadalomban kimutathatóan erős a fogadókészség, akkor az automatikusan „kitermel” egy intézményes, erős szélsőjobboldali pártot. Ennek akadálya lehet például a politikai elit konszenzusa, illetve a szélsőjobboldalt politikai és jogi eszközökkel elnyomni kívánó represszív politikai környezet (mint például Németországban), vagy egyszerűen egy politikailag potens és a választókat megszólítani képes jobboldali populista párt hiánya. Ebből következően – bár a legtöbb esetben megfigyelhető az együttjárás – azokban az országokban, ahol magas a DEREK-index értéke, nem feltétlenül találunk erős szélsőjobboldali pártokat és mozgalmakat, ugyanakkor ott is lehetnek jelentős jobboldali radikális erők, ahol az index értéke alacsony².

Bár az általunk kialakított és az elkövetkezőkben bemutatásra kerülő Jobboldali Extremizmus Iránti Igény Index (DEREK) deklarálta a keresleti oldalra fókuszál, ez nem jelenti azt, hogy magunk ezen magyarázati elv kizárólagosságában hinnénk. Véleményünk szerint a jelenség okai csak a keresleti és a kínálati tényezők együttes figyelembevételével tárhatóak fel³. A kereslet és a kínálat ráadásul, bár külön is vizsgálható, folyamatos kölcsönhatásban formálódik: a pártok maguk is hatnak a közvéleményre és tevékenységükkel akár átformálhatják a társadalmi-politikai törésvonalakat is (Enyedi, 2005), illetve a közvélemény tendenciái is formálják a pártrendszert. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ahol magas az igény, ott kifejlődik az erős szélsőjobb, viszont a magas igény rendszerint a politikai rendszer több szereplőjét (akár a középen álló pártokat és kormánypártokat) is szélsőségesebb irányba tolja.

A magyar és az izraeli adatok elemzése egyébként kifejezetten arra utal, hogy a keresletre fókuszáló elemzés a pártpolitikai trendek előrejelzése szempontjából is gyümölcsöző lehet, a jobboldali extrémizmus iránti kereslet látványos növekedése ugyanis mindkét országban a radikális jobboldali pártok szavazatarányokban is megmutatkozó erősödésével járt együtt.

² Fontos ezen a ponton azt is hozzátenni, hogy egyes szélsőjobboldaliként, radikális jobboldaliként vagy jobboldali populistaként jellemzett pártok politikájában is hatalmas minőségi különbségek vannak, példaként elég összevetni mondjuk a Geert Wilders vezette holland Szabadságpárt és a magyar Jobbik zsidókkal, homoszexuálisokkal vagy éppen a demokratikus szabadságjogokkal kapcsolatos véleményét.

³ Magunk erre tettünk kísérletet a Political Capital 2009-es Látélet tanulmányában is (Gimes, Juhász, Kiss, Kerekó, 2009).

AZ INDEX RÖVID BEMUTATÁSA

A jobboldali extremista ideológiák iránti pszichológiai igényt mérő DEREK-et a Political Capital saját elméleti modell alapján a két évente frissülő és 33 országot felölelő átfogó, reprezentatív mintás attitűd- és értékvizsgálat, a European Social Survey adatbázisán (ESS, Round 1–4.) végzett saját számítások alapján fejlesztette ki. Az elméleti modell kialakítását, az ezekhez illeszkedő kérdések kiválasztását, csoportosítását és a feltételrendszerek meghatározását a Political Capital elemzői végezték el. Az ESS adatfelvételét két évente külön „hullámokban” ismétlik meg, az adatfelvételt helyi közvélemény-kutató intézetek végzik⁴. A nyilvános, reprezentatív közvélemény-kutatási adatbázis úgynevezett „core modulját” használtuk fel, tehát olyan kérdéseket, melyek minden adatfelvételben szerepelnek, ez pedig lehetővé teszi az index kiszámítását minden új adatfelvételi hullám esetében.

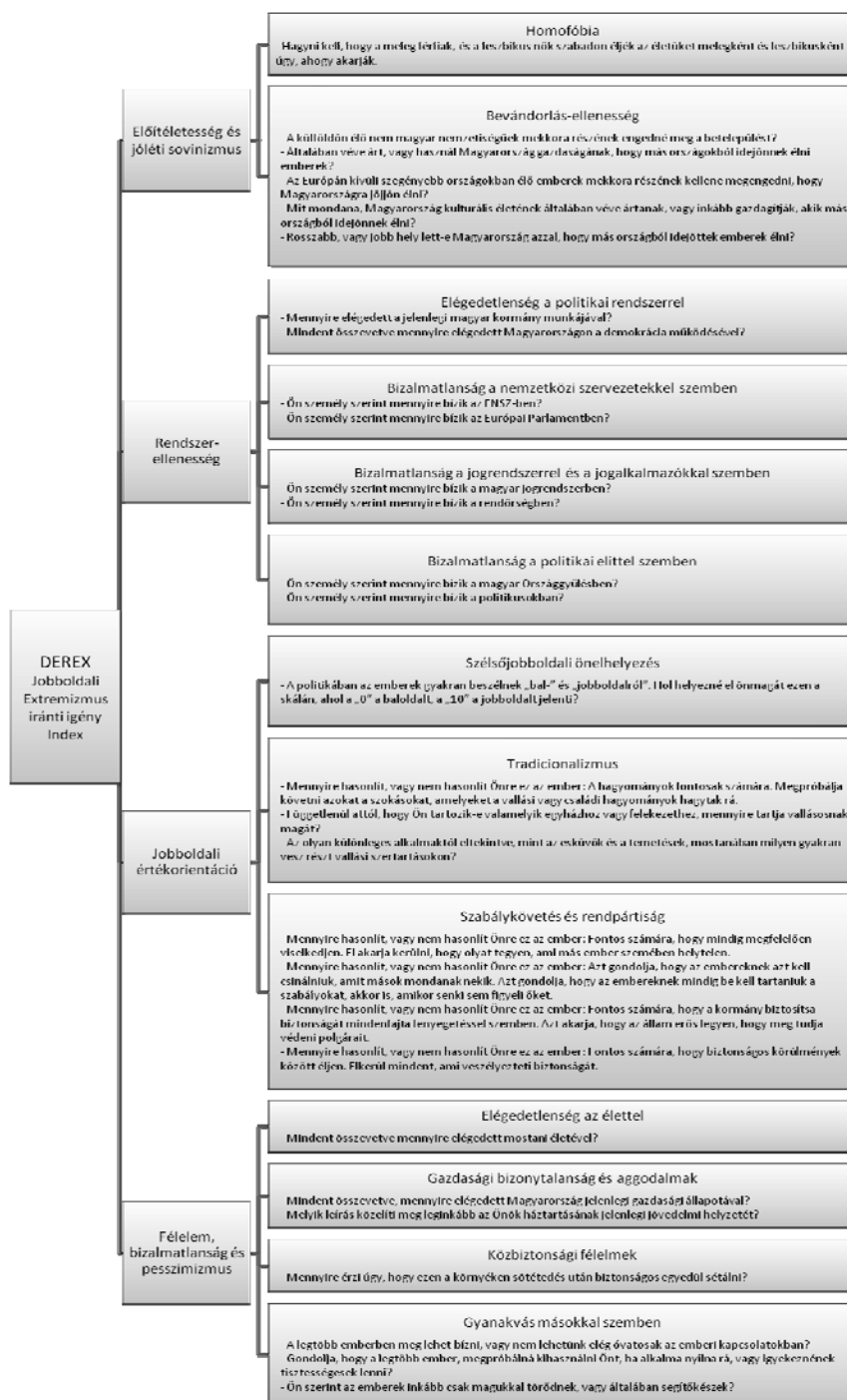
A Jobboldali Extremizmus Iránti Igény Index (DEREK, a struktúráját lásd az *1. ábrán*) alindexeinek kialakításánál alapvetően deduktív utat követtünk⁵, – ugyanakkor az egyes komponensek és az ezekre épülő alindexek kialakításában az ESS kérdéssorára, illetve az egyes tételek közötti együttjárási mintázatokra is támaszkodtunk. Az Index „deduktív”, logikája ellenére alábbiakban mégis „alulról felfelé” mutatjuk be vázlatosan a hierarchikus modellünket, hogy ezzel érthetővé váljon az index kialakításának módja.

Hierarchikus modellünknek (lásd az *1. ábrát*) összesen négy szintjét mutatjuk be.

- 1. Tétel-szint.** A European Social Survey adatbázisából összesen 29 tételt használtunk fel az Index összeállításához. A tételeket alapvetően az alindexekhez konceptuális alapon, „face validity” alapján választottuk, ugyanakkor a tételek kiválasztásában, komponensekbe, majd alindexekbe rendezésében az egyes tételek közötti korrelációs mintázatok is szerepet játszottak.
- 2. Komponens-szint.** A különböző alindexeket 1–5 tételből álló komponensekbe rendeztük. A komponensek egyrészt segítenek az alindexek konceptuális értelmezésében, másrészt az alindexek kiszámításában is segítséget jelentenek. Az előítéletességre vonatkozó kérdéseket például két komponensbe rendeztük: homofóbia és idegenellenesség, és az a válaszadó minősült előítéletesnek, aki vagy a homoszexuálisoktól és leszbikusoktól megtagadná azt a jogot, hogy szabadon éljék az életüket, vagy szélsőségesen bevándorló-ellenes válaszokat ad (például egyáltalán nem engedne be más etnikumú bevándorlót az országba).

⁴ Magyarországon az első két hullám adatfelvételét a Tárki, a harmadik és negyedik adatfelvételt a Gallup Intézet végezte, Izraelben az első és a negyedik hullám adatfelvételét is a B. I. and Lucille Cohen Institute for Public Opinion Research végezte el.

⁵ A négy alindexet megalapozó szakirodalmi és elméleti összefoglalót lásd Kerek és Molnár, 2010.

1. ábra: A DEREK struktúrája az egyes alindexekhez tartozó kérdésekkel

- 3. Alindexek szintje.** Elméleti előfeltevésünk szerint a jobboldali extremizmus iránti igénynek alapvetően négy fő kategóriája különíthető el.⁶ Olyan négy alindexet választottunk, mely mind a fogalom köznyelvi használata, mind a korábbi szakirodalmi előzmények alapján ideológiai, illetve pszichológiai szempontból szerves részét képezi a szélsőséges jobboldali beállítottságnak⁷.
- a) Előítéletesség és jóléti sovinizmus.** Ebbe az alindexbe azok a válaszadók kerültek, akik felállított kritériumrendszer szerint korlátoznák a homoszexuálisok jogait a szabad életre, nem engednék be az országba más országokból és szegényebb országokból származó bevándorlókat, vagy meg vannak arról győződve, hogy a bevándorlás saját országának három szempont közül legalább kettőből (gazdasági, kulturális, illetve általában „élhetőség” szempontjából) nagyon rosszat tenne. Mivel a kérdések között van olyan is, mely kifejezetten a más országokból származó, illetve a nem magyar nemzetiségű bevándorlók távoltartására kérdez rá, ebben az alindexben a *nemzeti sovinizmus* is megjelenik.
- b) Jobboldali értékorientáció.** Ebbe az alindexbe azon válaszadók kerültek be, akik a kiválasztott kérdések alapján a bal-jobb skála jobb szélén helyezik el magukat, vagy erős vallásos-tradicionalista beállítottsággal, vagy erős szabálykövetéssel és rendpártisággal jellemezhetőek⁸.
- c) Rendszerellenesség.** Ezen kategória azon válaszadókból állt, akik vagy a politikai elitel szemben (politikuskok és országgyűlés), vagy a jogrendszerrel és jogalkalmazókkal szemben (rendőrség és jogrendszer) vagy a nemzetközi szervezetekkel (Európai Unió és ENSZ), vagy a politikai rendszerrel (kormány és demokrácia) szemben szélsőségesen bizalmatlanok⁹.
- d) Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus.** A minta tagjai közül azok kerültek bele ebbe a kategóriába, akik vagy bizalmatlanok más emberekkel szemben – ez a „horizontális” bizalom – vagy erősen elégedetlenek az életükkel, vagy kedvezőtlennek ítélik meg az ország és háztartásuk anyagi helyzetét.
- 4. Index-szint.** A DEREK index azok arányát mutatja, akik a négy alindex feltételei közül legalább háromnak megfelelnek: például az egyszerre idegenellenes, rendszerellenes és jobboldali értékek orientációval jellemezhető válaszadók. Ezzel a szigorú feltételrendszerrel az index azon válaszadók arányát vizsgálja, akik szélsőséges nézeteik miatt, ha a társadalom meghatározó hányadát alkotják, valóban fenyegetést jelenthetnek a politikai-gazdasági rendszer stabilitására. Ezen besorolás

⁶ A továbbiakban az alindexek elnevezéseit *dőlt* betűvel szedjük.

⁷ Az egyes alindexek kialakításának elméleti és szakirodalmi hátterét lásd Krekó és Molnár, 2010.

⁸ A Szabálykövetés és Rendpártiság a tekintélyelvűséghez hasonló, Schwartz (2003) értékskalájának tételeiből, de nem a schwartzi módszertannal kialakított komponens.

⁹ Felmerülhet ezen a ponton kérdésként, lehet-e valaki egyszerre „tradicionalista” és „rendszerellenes”. A válasz egyértelműen igen: a *tradicionalizmus* komponense a vallásossággal és a hagyománykövetéssel kapcsolatos tételeket tartalmaz, míg a *rendszerellenesség* a politikai intézmények elfogadásáról szól.

(négyből legalább három kategória) előnye, hogy egyfajta heterogenitást is megenged: a jobboldali extrémizmusnak ugyanis nem csak egyfajta formája létezik.

Bár az Index értékeinek kiszámítása voltaképpen halmazok segítségével megfogalmazható kritériumrendszer és nem hagyományos skálaszerkesztési eljárások alapján történt, kiszámítottuk azt is, hogy a DEREK index és alindexei mekkora reliabilitással rendelkeznek (1. táblázat). Az eredmények szerint a DEREK index megfelelő megbízhatósággal rendelkezik (Cronbach alpha=0,87). Az alindexek közül a legalacsonyabb belső konzisztenciával a *jobboldali értékorientáció* alindexe rendelkezik (Cronbach alpha=0,64), az összes többi alindex belső konzisztenciája megfelelően magas.

Az index értékei mind a komponensek, mind az alindexek és az index szintjein százalékos értékeket adnak meg: azon 15 évnél idősebb válaszadók szintjét, akik beleesnek az adott, több kérdés együttes használatával kialakított kategóriába.

1. táblázat: Az egyes alindexek és a teljes index belső konzisztenciája

	Tételek száma	Cronbach alfa
előítéletesség és jóléti sovinizmus	6	0,81
rendszerellenesség	8	0,90
jobboldali értékorientáció	8	0,64
félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus	7	0,76
DEREK index	29	0,87

AZ EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA:

A VIZSGÁLT ORSZÁGOK POZÍCIÓJA A NEMZETKÖZI RANGSORBAN

A legutóbbi, 2009-es adatok alapján a potenciális jobboldali szélsőséges válaszadók aránya Magyarországon 21%, Izraelben 16%, ezzel Magyarország a 32 ország rangsorában az ötödik, Izrael pedig a hetedik. Ha csak Európa térképét vizsgáljuk, jól látható, hogy elsősorban a keleti, másodsorban a déli országok azok, ahol a jobboldali extrémizmus magasabb értékeket mutat. Jellemzően azok az országok, ahol az elmúlt nyolcvan évben diktatórikus rezsimek működtek huzamosabb ideig: keleten a második világháború előtt és alatt jobboldali, utána baloldali totalitárius rezsimek, délen (Olaszország, Portugália, Görögország) pedig jobboldali diktatúrák. Érdekes kivétel (Németországon kívül) Spanyolország, ahol bár nagyon későn bukott meg az igen hosszú időn keresztül regnáló diktatórikus, majd autoriter Franco-rezsim, az index értéke viszonylag alacsony szinten maradt. A legalacsonyabb Jobboldali Extrémizmus Iránti Igényt a skandináv országokban találhatjuk, itt a lakosság alig egy-két százaléka fogékony az ilyen ideológiákra. Nyugat-Európában egyedül Portugáliában tapasztalhatunk számottevő, és Nagy-Britanniában kismértékű emelkedést, más országokban a DEREK index inkább csökkenést mutat.

A 2003-as rangsorban még mind Magyarország, mind Izrael esetében alacsonyabb értéket láthatunk. Az első adatfelvétel esetében, 2002–2003-ban¹⁰ Magyarországon a jobboldali extrémizmus iránti igény 10, Izraelben 13 százalékos volt. Az erősödés háttérében természetesen teljesen különböző és társadalom specifikus politikai okok állnak, melyeket semmilyen szempontból nem érdemes együtt kezelni. Alábbiakban a két ország esetében alaposabban is megvizsgáljuk a változások mintázatait és kísérletet teszünk azok értelmezésére.

JOBBOLDALI EXTREMIZMUS IRÁNTI IGÉNY MAGYARORSZÁGON

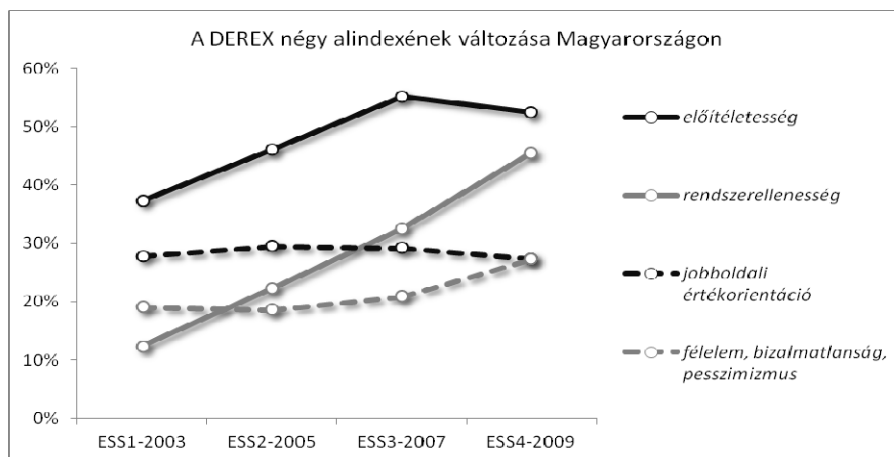
Magyarországon a 2009-es adatok alapján a 15 év feletti populáció több mint ötöde jellemezhető olyan potenciális jobboldali extremistaként, aki ideológiai és pszichológiai szempontból fogékony lehet a szélsőjobboldal retorikájára és politikai javaslataira, illetve elfogadja annak eszközrendszerét. Ez az arány az elmúlt években több mint megduplázódott, 2003-ban a potenciális jobboldali extremisták aránya még csak 10% volt ($F=36,616$; $p<0,01$). A szélsőjobboldal intézményes megerősödése csak 2009-ben következett be (2. táblázat), aminek elsődleges oka a kínálati oldal átalakulása volt. A Jobbik 2006-os választások utáni elnökváltását és a Magyar Gárda 2007-es megalakulását követően a kínálati oldalon a Jobbik ekkorra tudott vonzó alternatívát nyújtani az előítéletes, rendszerellenes, tekintélyelvű attitűdökkel rendelkező választók számára. Az alindexek szintjén jól látható, hogy az erősödés fő forrása a rendszerellenes érzelmek erősödése volt: a rendszerellenes válaszadók aránya gyakorlatilag megnégyszereződött az utóbbi időszakban (lásd 2. és 3. ábra, 3. táblázat). Fontos ugyanakkor az *előítéletesség* rendkívül magas szintje is: az adatok szerint a magyar válaszadók több mint fele jellemezhető erős előítéletességgel, és ebben a 2009-es adatok alapján csak Lettország és Törökország múlja felül hazánkat.

2. táblázat: A jobboldali radikális pártok listás szavazataránya Magyarországon, 2002–2008 választási eredményei a legutóbbi három választáson.

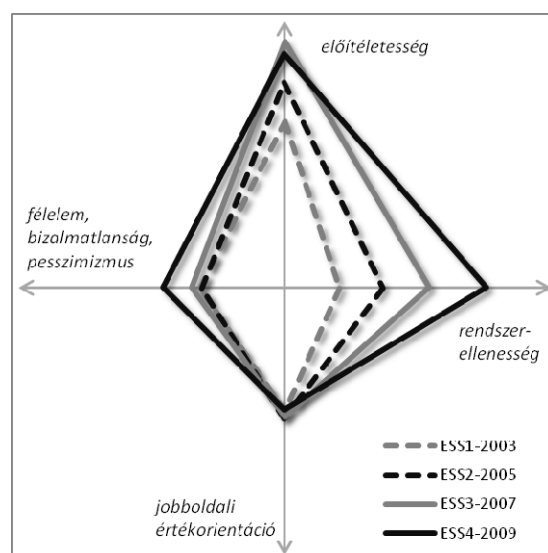
	2002 (ogy*)	2004 (ep**)	2006 (ogy*)	2009 (ep**)	2010 (ogy*)
MIÉP	4,4%	2,4%	2,2%	–	0,03%
Jobbik	–	–	(közös lista)	14,8%	16,7%
Összesen	4,4%	2,4%	2,2%	14,8%	16,7%

* országgyűlési választás; ** EP-választás

¹⁰ Az elkövetkezőkben az egyszerűsítés érdekében az adatfelvételi időpontokra 2003, 2005, 2007 és 2009-ként fogok utalni. A tényleges adatfelvételi időpontok a következők voltak: Magyarország esetében: 1. hullám: 2002. 10.29–2002.11.26.; 2. hullám: 2005.04.02–05.05.; 3. hullám: 2006.11.21–2007.01.28.; 4. hullám: 2009.02.20–2009. 04.20. Izrael esetében: 1. hullám: 2002.10.15–2003. 01.15.; 4. hullám: 2008.08.31–2009.03.13. (Izraelben a 2. és 3., hullámban nem történt adatfelvétel).

2. ábra: A DEREK alindexeinek alakulása, 2003–2009

3. ábra: A DEREK alindexeinek alakulása, 2003–2009

3. táblázat: A DEREK és alindexeinek értékei, 2003–2009.

	2003	2005	2007	2009
előítéletesség és jóléti sovinizmus	37,3%	46,1%	55,1%	52,4%
rendszerellenesség	12,4%	22,3%	32,6%	45,5%
jobboldali értékorientáció	27,8%	29,5%	29,1%	27,3%
félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus	19,1%	18,6%	20,9%	27,2%
DEREK	9,9%	11,8%	17,4%	20,7%

Előítéletesség és jóléti sovinizmus

A hazai társadalom előítéletessége nem új fejlemény, a rendszerváltás óta szisztematikusan végzett vizsgálatok egyik fő tanulsága, hogy a magyarokat – a középkelet európai országok többségével egyetemben – az etnikai és szexuális kisebbségekkel kapcsolatos nagyfokú intolerancia jellemzi. Ez összefügg a társadalmi fenyegetettség-érzés magas szintjével is, ugyanis általában azokkal a csoportokkal szemben vagyunk intoleránsak, melyeket fenyegetőnek is látunk.

Nyugat-Európa legtöbb országában a mérések szerint csökkenőben van az előítéletesség, jelentősebb erősödést az adatbázis alapján az utóbbi időben csak Ausztriában láthatunk, ahol 2003 és 2007 között szignifikánsan, 16-ról 22%-ra nőtt az előítéletesség ($F=21,666$, $p<0,01$) Kelet-Európa országaiban azonban ez a csökkenés jóval kevésbé figyelhető meg. Magyarország azonban ezen országok közül is kiemelkedik, itt az utóbbi évtizedben inkább felerősödött a kisebbségekkel szembeni intolerancia és előítéletesség, és nem hatnak olyan normák, melyek megszelídítenék és tompítanak a nyíltan vállalt előítéleteket. Az index segítségével mért homofób és/vagy bevándorlás-ellenes előítéletesség 2003-ban még csak a közvélemény 37 százalékát jellemezte, de ez az arány 2005-re 46%-ra, 2007-re 55%-ra növekedett. 2009-ben az alindex értéke enyhe visszaesést mutatott (52%), Magyarország ezzel együtt is Európa – a Törökország és Lettország utáni – harmadik leelőítéletesebb közvéleményével jellemezhető (a változások szignifikánsak: $F=40,788$, $p<0,01$).

Ez elsősorban az etnikai előítéletesség és sovinizmus erősödésének köszönhető, melynek indikátorai 2007-ig csaknem duplájára emelkedtek, és enyhe csökkenés után is rendkívül magas szinten maradtak. A jóléti sovinizmussal „fűszerezett” bevándorlás-ellenesség széles tömegbázist tudhat magáénak Magyarországon. Azon válaszadók aránya, akik szerint egyáltalán nem szabadna külföldön élő nem magyar nemzetiségű embereknek engedélyezni a betelepülést, 33%, és ezt is felülmúlja azok aránya, akik szerint az Európán kívüli szegényebb országok lakóinak nem szabadna egyáltalán megengedni a betelepülést (41%). Mindkét előző mutató a 2009-es adatfelvétel legmagasabb értéke a vizsgált országok között. Az adatokból látható az is: a magyar idegenellenesség fő mozgatórugója inkább gazdasági eredetű (pl. jóléti munkahelyféltség, „segélyirigység”), tehát a jóléti sovinizmus hazánkban erősebb taszítóerőt jelent, mint a kultúrsovinizmus és az etnonacionalizmus. Jellemző ebből a szempontból, hogy a magyar lakosság mindössze 9%-a van azon a véleményen, hogy a magyar kultúrára egyértelműen károsak a bevándorlók, azonban több mint kétszer ennyien, 22% gondolja úgy, hogy a bevándorlók hatása a gazdaságra nagyon kedvezőtlen. A magas idegenellenesség mutatói mögött ugyanakkor az ismeretlentől való félelem is meghúzódik.

Bár voltak már korábban is olyan szórványos és esetleges politikai kísérletek – középpártok részéről is, melyek a bevándorlással kapcsolatos irracionálisan erős félelmek kiaknázására törekedtek – az MSZP 2002-es választások előtti, a státusz-törvény elfogadását követő „huszonhárommillió román munkavállaló” elleni kampá-

nya, majd a kettős állampolgárság elleni, jóléti sovinizmusra erősen építő kampánya 2005-ben, a KDNP riogatása „egymillió kínai bevándorló” tervezett betelepítésével 2007-ben –, a rövidéletű MIÉP után a Jobbik volt az a párt, amely a nemzeti-etnikai sovinizmust ideológiájának középpontjába emelve, ezt az erős előítéletes potenciált valóban ki tudta aknázni. A Jobbik 2009-es, beszédes kampányjelszava „Magyarország a magyaroké” volt. A Jobbik az előítéletek közül leginkább a romaellenességet tudta kiaknázni és politikai szavazatokra konvertálni. A „cigánybűnözés” elleni kampány ugyanis az olaszlisztkai lincselés („Cigányliszka”), majd a veszprémi Cozma-gyilkosság után az érdeklődés homlokterébe került. Bár a romákkal kapcsolatos előítéleteket a European Social Survey nem méri, korábbi kutatásokból jól tudható, hogy Magyarországon a romaellenesség annyira többségi attitűd, hogy már szinte normaként azonosítható (Publicus Research, 2009), és kutatások igazolták azt is, hogy jelentős összefüggés van a romaellenes és xenofób előítéletek között (Csepeli, Fábíán, Sik, 1998). Így, ha csak áttételesen is, de a magas előítéletesség-pontszámok mögött felsejlik a magas romaellenesség is.

Jobboldali attitűd-, és értékorientáció

Míg a rendszerváltás óta hagyományosan jellemző volt hazánkban a bal- és jobboldali erők viszonylagos egyensúlya, 2006-ot követően ez a helyzet jelentősen megromlott, és ezt a változást már egyértelműen tükrözte a 2009-es európai parlamenti, majd a 2010-es országgyűlési választás eredménye, melyeken a két legfontosabb jobboldali párt, a Fidesz és a Jobbik 70 százalék körüli listás szavazatot söpört be. Ennek alapvető oka a baloldali kormánnyal szembeni ellenszenv erősödése, és a baloldali-liberális kormánypártok támogatásának csökkenése volt, mely egyre több választót „csapott” a pártpolitikai jobboldalra. Félreértés lenne azonban ebből azt a következtetést levonni, hogy a magyar közvéleményben éles *értékváltás*, a jobboldali-konzervatív ideológiai pólus irányába történő eltolódás ment végbe. Erre utalnak a DEREK adatai is: a jobboldali attitűd-, és értékorientációval jellemezhető válaszadók aránya 2003 óta gyakorlatilag állandó, 27 és 29% között ingadozik (a változások nem szignifikánsak), ami a mintában magas ugyan, de nem kiugró: ugyanez az érték Romániában szintén 27%-os, Szlovákiában 28%-os, Bulgáriában 30%-os.

A magukat bal-jobb skála jobbszélén (0–10-es skála 9-es és 10-es értékén) elhelyező válaszadók aránya 2009-ben 10 százalékos volt, ami némi, de nem kifejezetten látványos emelkedést mutat 2003 óta (akkor 6% volt). A vallásosságot és a hagyománykövetést magában foglaló tradicionalizmus a válaszadóknak ugyanakkor mindössze 7 százaléka jellemző, ami alacsony-közepes szintnek számít, és egyáltalán nem mutat emelkedést az elmúlt években. Magyarországon a válaszadók 17 százaléka jellemezhető magas szabálykövetéssel és rendpártisággal, ami nemzetközileg magas arány ugyan, de inkább enyhe hanyatlást mutatott az utóbbi években. Ezen, tekintélyelvűséggel rokonítható vélemény-együttesen belül – erős vezetés iránti igény, biztonságra törekvés, merev szabály-, és normakövetés – ugyanakkor az erős állam és a nagyfokú biztonság iránti igény továbbra is meglehetősen magas.

A tekintélyek iránti igényt erősítheti a jövőben az is, hogy a mai magyar társadalom teljességgel nélkülözi a mintát és értékeket adó tekintélyeket, inkább egyfajta „tekintélyvákuumról” beszélhetünk. A rendszerváltás lerombolta az államszocialista rendszer korábban létező tekintélyi struktúráit, és a tekintélyek általános megroppanásához vezetett (Hunyady, 1996), azonban sem az új intézmények, sem az új szereplők nem tudtak valódi megbecsültségre szert tenni és széles körben mintaadóvá válni. A vallásnak hazánkban nincs valódi értékorientációs és tekintélyközvetítő szerepe. A rendszerváltás után nagy megbecsültségnek örvendő politikai szereplők, például az államfő megítélésének jelentős zuhanása és általában az intézmények egyre kedvezőtlenebb megítélése az utóbbi években a politikai tekintélyek – részben az azokat megtestesítő személyektől elvonatkoztatott – gyengülésére utal. Ezt a „tekintélyvákuumot” a Jobbik az utóbbi időben főképp a nemzeti tekintélyekre való permanens hivatkozással igyekezett betölteni (Szent Korona-tan, Szent István Magyarország, Horthy-kultusz stb.).

Rendszerellenesség

A *rendszerellenesség* alindex terén láthatjuk a legmeredekebb és legdrámaibb emelkedést. A rendszerkritikus véleményt osztó válaszadók aránya a 2003-as 12%-ról 2009-re 46%-ra nőtt (a növekedés szignifikáns: $F=158,089$; $p<0,01$).

A leglátványosabb a komponensek szintjén a politikai elittel szembeni bizalmatlanság erősödése: a 2009-es adatok alapján 34% azok aránya, akik az Országgyűléssel és a politikusokkal szemben egyaránt bizalmatlanok, míg 2003-ban ez az arány csak 7% volt (a különbség szignifikáns: $F=140,06$; $p<0,01$). A politikai elitbe és a politikusokba vetett bizalom csökkenése a rendszerrel kapcsolatos illúziók elvesztésének és a rendszer iránti támogatás megfáradásának jó indikátora.

A politikusokkal és a pártokkal szembeni szimpátia megkopása részben annak köszönhető, hogy az utóbbi években a pártrendszer megmerevedett, és a politikai kínálat – jelentős részben a választók döntéseinek köszönhetően – beszűkült. Erre utal például, hogy 1998 után egy választáson sem tudott négynél több párt a parlamentbe jutáshoz szükséges 5 százaléknál magasabb listás eredményt szerezni. A politikai kínálat tehát beszűkült, a választók pedig ráuntak a meglévő politikai szereplőkre, és részben ez az érzés vált a pártrendszer éppen zajló átalakulásának egyik hajtóerejévé: az LMP és a Jobbik megjelenéséhez is ez járult hozzá. A Jobbik a Magyar Gárda révén megújulva, új arcokkal, új stílussal és új üzenetekkel csaknem félmillió választót állított maga mellé – eddig példátlan átalakulást idézve elő a parlamenti és parlamenten kívüli pártok erőviszonyában.

A demokratikus rendszer jelenlegi állapotáról és stabilitásáról igen sokat elmond, hogy bár a bizalom erodálódásából minden intézménynek kijutott, a vizsgált időszakban a kormányba vetett bizalmatlanság mellett éppen a demokráciába vetett bizalmatlanság emelkedett leginkább. Erre utalhat legalábbis, hogy az utóbbi években a kormánnyal szemben elégedetlen válaszadók számarányának növekedésével párhuzamosan emelkedett a demokratikus rendszerrel szemben elégedetlen válasz-

adók aránya. Azon válaszadók aránya, akik egyszerre elégedetlenek az aktuális kormányral és a demokráciával, 26%, ami szintén rendkívüli emelkedés, figyelembe véve, hogy 2003-ban ennek a komponensnek az értéke mindössze 4 százalékos volt (az emelkedés szignifikáns, $F=139,363$; $p<0,01$).

A rendszerváltás óta a társadalomban számos illúzió foszlott így szét a demokratikus rendszerrel és a piacgazdasággal kapcsolatosan. Ebben akár egyfajta nemzet-karakterológiai hatást is feltételezhetünk: a magyar „néplélek” hagyományos leírásai szerint a magyarokra jellemző egyfajta „szalmaláng-természet”, a csodavárás és az azt követő kiábrándulás dinamikája (lásd Hunyady, 2000, Csepeli, 2008). A magyar közvélemény szerint a demokrácia alig húsz éves múltja ellenére megfáradt és kiüresedett, ami nagyban javítja a rendszerkritikus szélsőjobboldal üzeneteinek társadalmi akusztikáját és recepcióját. Az utóbbi években folyamatosan az érdeklődés homlokterében lévő korrupciós botrányok tovább erodálták nemcsak a baloldalba, de a demokráciába vetett bizalmat is.

2009-ben 13% volt azon válaszadók aránya a lakosságon belül, akik egyszerre nagyon bizalmatlanok a jogrendszerrel és a jogszabályok betartása felett örökődő rendőrséggel szemben. A jogrendszerrel és a rendőrséggel szembeni bizalmatlanságot a kutatásokon túl éppen a Magyar Gárda rendkívüli sikere és 2007 után robbanásszerűen növekvő taglétszáma bizonyítja. Többek között a jogérvényesítéssel kapcsolatos elégedetlenség következménye ugyanis, hogy a lakosság egy része külső szervezetektől várja az állami feladatok ellátását. A szélsőjobboldali mozgalmak éppen erre az igényre reagálnak, amikor azt ígérik, hogy átveszik az államtól az elégtelenül ellátott rendvédelmi, igazságszolgáltatási, honvédelmi feladatok egy részét.

Félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus

Ennek az alindexnek az értéke az utóbbi években szintén szignifikáns növekedést mutatott, 19%-ról 27%-ra növekedett ($F=14,217$; $p<0,01$). Ennek alapvető oka, hogy jelentősen nőtt a gazdasággal kapcsolatos aggodalmak szintje. 2009-ben 49% volt azon válaszadók aránya, akik nagyon rossznak ítélik meg az ország gazdasági helyzetét (2003-ban 10%) és 14% azoké is, akik azt mondták, hogy nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből (2003-ban 12%). A változások szignifikánsak ($F=35,47$; $p<0,01$). Jellemző a magyar közgondolkodásra, hogy a gazdasági kilátástalanság érzésében a nálunk jóval kedvezőtlenebb gazdasági helyzetű és életszínvonalú országokat is magunk mögé utasítunk (Keller, 2009). Feltűnő ugyanakkor, hogy míg az ország helyzetének megítélése a vizsgált időszakban drasztikusan romlott, ezt nem követte a saját élethelyzet megítélésének ilyen mértékű visszaesése.

A hagyományos magyar pesszimizmus ismeretében nem igazán meglepő, hogy a többi országhoz képest is kiemelkedően magas azok aránya is, akik nagyon elégedetlenek saját életükkel (9%, 2003-ban 6%). A személyes élethelyzet, illetve a gazdasági-politikai környezet megítélésében mutatkozó pesszimizmus ugyanakkor az utóbbi években (főleg 2006-ot követően) részben a folyamatos megszorító intézkedéseknek, részben a gazdasági válságnak köszönhetően rendkívüli módon felerő-

sődött, és erős kormányellenes protest-hangulatba csapott át, ami az elmúlt évek szavazásainak – 2006-os önkormányzati választás, 2008-as népszavazás, 2009-es EP-választás – eredményeiben egyértelműen tükröződött. Ebből az intenzív elégedetlenségből pedig a parlamenti ellenzék mellett az intézményesülő szélsőjobboldal is tudott és tud profitálni. Az utóbbi években jutott el tehát oda a politika, hogy a magyar közvéleményre jellemző pesszimizmus valódi politikaformáló tényezővé vált, és a parlamenten kívüli szereplők felé orientálhatta a szavazók egy részét.

JOBBDALI EXTREMIZMUS IRÁNTI IGÉNY IZRAELBEN

Kínálat és kereslet: jobboldali radikális pártok Izraelben

A militáns szélsőjobboldal egyszer már fontos történelemformáló szereplővé vált Izraelben. 1995-ben Yitzhak Rabin izraeli miniszterelnököt egy ultraortodox nacionalista joghallgató, Yigal Amir lőtte le, aki úgy érezte, Rabin a béketárgyalásokkal és különösen az oslói békemegállapodással gyakorlatilag elárulta Izraelt. Az oslói megállapodás egyes, Izrael által ellenőrzött területek Palesztinának való átadását, illetve Ciszjordánia és a Gázai-övezetben egy önkormányzó Palesztin Hatóság felállítását irányozta elő. Yigal Amir szerint azonban Ciszjordániából való kivonulással és a zsidó telepek felszámolásával Izrael voltaképpen zsidók örökségét és jogos történelmi tulajdonát adja fel.

A – többnyire kevésbé sikeres – béketárgyalások mindig a belpolitikai konfliktusok középpontjában álltak Izraelben; sőt, nem egy alkalommal a békefolyamatok körüli viták vezettek pártszakadásokhoz is. 2005-ben például, Ariel Sharon annak érdekében alakította meg a Kadimát a Likud mérsékeltjeiből, hogy egyoldalú gázai kivonulási tervéhez politikai háttérrel biztosítson. Míg a baloldali és centrista pártok hagyományosan inkább a békefolyamatok felgyorsítását, újratekadését és a diplomáciai tárgyalások útján elért kompromisszumok fontosságát hangsúlyozták, a jobboldali erők nyíltan vagy burkoltan, de jellemzően inkább bírálják a béketárgyalásokat, azok alacsony hatékonysága miatt, és – például a palesztin terrorizmus megfékezésére érdekében – az erős, egyértelmű katonai fellépés szükségességét hirdetik. A közvélemény jellemzően erősen megosztott a békefolyamatok megítélésében, ugyanakkor a bal- és jobboldali pártok billegő erőegyensúlyát jellemzően az arab–izraeli diplomáciai tárgyalásokkal és a kompromisszumok politikájával kapcsolatban hol felerősödő, hol alábbhagyó lelkesedés határozza meg. A – sokszor politikai eszközként is használt és hivatkozott, és ezzel összefüggésben egymásnak is gyakorta elmentmondó – közvélemény-kutatások például rövid távon is ingadozó támogatottságot mértek a telepes mozgalom felfüggesztésével kapcsolatban, amelyet az utóbbi időben az Egyesült Államok, az EU és több más ország is sürgetett¹¹. Elmondható

¹¹ A Dahaf intézet 2009 júniusi kutatása szerint például az izraeliek 52%-a, támogatja a telepesmozgalom felfüggesztését. <http://www.israelpolicyforum.org/blog/dahaf-institute-poll-majority-israelis->

azonban, hogy az utóbbi évtized fegyveres konfliktusai, – a második intifáda 2000-ben, a második libanoni háború 2006-ban, a harcok a Hamasz erőivel a gázai övezetben 2008-ban – illetve az öngyilkos merényletek, inkább rombolták a palesztin-izraeli békefolyamatokba és a kompromisszumos megoldásokba vetett bizalmat. Ezzel is összefügghet a DEREK erősödésén túl az is, hogy a radikális jobboldali pártok 2003-ban a szavazatok 17, 2009-ben már 31 százalékát szerezték meg.

Az izraeli társadalom fontos törésvonalai magát a jobboldalt is egymással erős ideológiai és érdekkonfliktusban álló erőkre szabdalják. Az ideologikus szempontból erősen megosztott izraeli társadalomban a zsidó lakosságon belül a következő fontosabb választóvonalak különíthetők el (Ben-Rafael és Sarot, 1991 nyomán):

- **Askenázi-Szefárd.** A túlegyszerűsített dichotómia alapján a szefárdok a közel-keleti származású zsidók, szemben az Európából származó, közelmúltban betelepült askenáziakkal. A pártpalettán az ultraortodox vallásos (jelenleg a Benjamin Netanjahu vezette kormányban is szerepet vállaló) Shas párt például inkább a traditionalistább szefárd zsidóságot képviseli, míg a szintén jelenlegi kormánytag Avigdor Liberman vezette Yisrael Beiteinu (Izrael a Mi Hazánk) a javarészt orosz származású európai askenázi zsidókat. Az ellenzéki ultraortodox Egyesült Tóra Judaizmus párt szintén inkább az askenázi zsidók képviseletében lép fel.
- **Vallásos-Szekuláris.** Míg az izraeli jobboldalon a Likud, illetve az abból kivált Izrael a Mi Hazánk Párt gyökereiket tekintve inkább szekuláris nacionalista (cionista) pártok, a Shas Párt és az Egyesült Tóra Judaizmus erősen tradicionális, ortodox vallásos nézeteket képviselő politikai szervezetek. Egy a 2003-as választási eredményeket vizsgáló kutatás (Hirsch–Hoefler, Canetti, Pedahzur, 2010) az izraeli radikális jobboldali „pártcsaládon” belül jól elkülöníthetőnek találta a szekuláris populista radikális jobboldali pártokat (Nemzeti Egység, korábbi vezetője a most az Izrael a Mi Hazánk-at vezető Lieberman), illetve a vallásos fundamentalista pártokat (Shas, Egyesült Tóra Judaizmus, Nemzeti Vallási Párt). A kutatás eredményei szerint ezen pártok szavazói ráadásul különböző szocioökonómiai, ideológiai és pszichológiai karakterisztikumokkal jellemezhetőek. Ami azonban fontosabb, az ideológiai motívumokban található markáns különbség: míg a populista radikális jobboldali pártok szavazóit leginkább nacionalizmusuk, a vallásos fundamentalista pártokét inkább morális konzervativizmusuk készíti az általuk preferált párt támogatására.
- **„Veteránok”– Új bevándorlók.** Benjamin Netanjahu 2009-ben alakított kormánya kíméletlen harcot indított a főleg Afrikából érkező illegális bevándorlók ellen, a hazatoloncolásokat is kilátásba helyezve. Az Izraelt és Ciszjordániát el-

support-obamas-settlement-policy. Két közvélemény-kutatás 2010 márciusában 41–46%-ra tette az arányt, még mindig relatív többséget mérve. <http://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2010/0319/Nearly-half-of-Israel-supports-Quartet-call-for-Israeli-settlement-freeze>. Egy 2009 júniusában készített kutatás ugyanakkor csak 37%-osra mérte ezt az arányt, megállapítva, hogy az izraeliek relatív többsége, 56%-a támogatja a további telepek építését. <http://www.haaretz.com/news/poll-56-of-israelis-back-settlement-construction-1.277841>

választó fal megépítésének indoka is – a terrorizmus egyébként sikeresnek bizonyult megfékezése mellett – részben az volt, hogy ez gátat szabhat az illegális bevándorlásnak. A legtöbb esetben a bevándorlók a politikai diskurzusokban mint nem-zsidó, akár az arab terrorizmus veszélyét is magában rejtő bevándorlók kerülnek szóba. A zsidók új generációinak letelepedését elvben egy párt sem ellenzi nyíltan. Sőt, Liberman cionista pártja például az új zsidó bevándorlók társadalmi-gazdasági integrációját sürgeti, és a zsidó bevándorlás erősítését szorgalmazza. Ezzel együtt ugyanakkor egyre erősebb és nyíltabb a konfliktus a bevándorlók különböző generációi között is. Az „öshonos”, illetve a második világháború utáni néhány évtizedben Európából letelepedett zsidók többségében erősödik a jóléti sovinizmus, sokan nem szívesen osztanak meg az általuk megszerzett javakat például az Etiópiából és más országokból származó új zsidó bevándorlókkal sem. Az utóbbi években ráadásul a folyamatos biztonsági fenyegetés felerősítette a bevándorlással kapcsolatos általános félelmeket, és az ezen közérülethez igazodó leegyszerűsített politikai retorika elmosza a különbséget a bevándorlók különböző csoportjai között. Eli Yishai, a Shas párt által delegált belügyminiszter például a közelmúltban úgy fogalmazott: „Az illegális bevándorlás Izrael létét fenyegeti”¹². (Jerusalem Post, 2010.)

Ahogy fent is utaltunk rá, a törésvonalak a (szélső)jobboldalt is tagolják. Részben az izraeli választási rendszer sajátosságaiból fakadóan – tisztán listás rendszer, nagyon alacsony, 2 százalékos parlamentbe jutási küszöbvel – a parlamenti pártok száma is magas (jelenleg 12), és a radikális jobboldal is heterogén és sokszereplős Izraelben.

Pedahzur és Perliger (2004) szerint az izraeli radikális jobboldali pártcsalád öt fő közös vonással jellemezhető: 1. nacionalizmus, 2. kirekesztés, 3. xenofóbia, 4. demokráciaellenesség és 5. morális konzervativizmus. Ennek a kritériumnak Hirsch-Hoefler, Canetti és Pedahzur (2010) szerint négy párt „tett eleget” a 2003-as választásokon: a Nemzeti Egység (Ha'Ichud Haleumi), a Nemzeti Vallásos Párt (Mafdal), a Shas, illetve az Egyesült Tóra Judaizmus (Yahadut Hatora). Míg az első pártot a szerzők populistá radikális jobboldali pártként jellemzik, a másik három pártot vallási fundamentalistaként (4. táblázat).

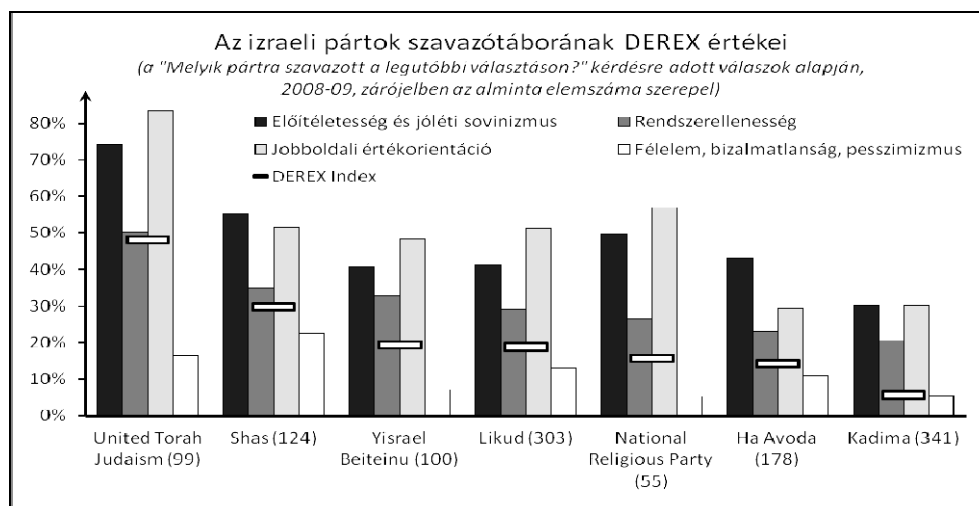
¹² <http://www.jpost.com/Israel/Article.aspx?id=181778>

4. táblázat: Radikális jobboldali pártok Izraelben (2003-ban a Knesszetben mandátumot szerzett, 2% feletti eredményt elért pártok közül)

Párt	Választási eredmény (% , 2003)	Ideológia Hoefler, Canetti és Pedahzur (2010) kategóriája alapján*	Főbb jellemzők
Ha'Ichud Haleumi) Nemzeti Egység	5,5%	PRR	Szekuláris nacionalista
Shas	8,2%	RF	Erősen konzervatív, vallásos, harsányan bevándorlás-ellenes, szefárd
Egyesült Tóra Judaizmus (Yahadut HaTorah HaMeukhedet)	4,3%	RF	Ultraortodox vallásos, askenázi
Nemzeti Vallásos párt (Mafdal)	2,9%	RF	Vallásos cionista, telepespárti
Összesen	16,9%		

* populista radikális jobboldali (populist radical right): PRR, Vallásos fundamentalista (religious fundamentalist): RF

Ugyanezen tipológiát követve a 2009-es törvényhozási választások eredményei alapján (5. táblázat) hat párt jellemezhető radikális jobboldaliként ideológiája alapján: a Shas, az Egyesült Tóra Judaizmus, a Nemzeti Vallásos Párt az utóbbiból kivált Zsidó Haza, a Nemzeti Egység, illetve a Nemzeti Egység pártszövetségből azóta kivált, Avigdor Liberman vezette Izrael a Mi Hazánk. A radikális jobboldalinak tartott pártok követői rendszerint magasabb DEREK értékekkel rendelkeznek, mint a mérsékelt pártok (lásd 4. ábra).

4. ábra: Az izraeli pártok szavazóinak jobboldali extrémizmus iránti igénye

5. táblázat: Radikális jobboldali pártok Izraelben (2009-ben a Knesszetben mandátumot szerzett, 2% feletti eredményt elért pártok közül)

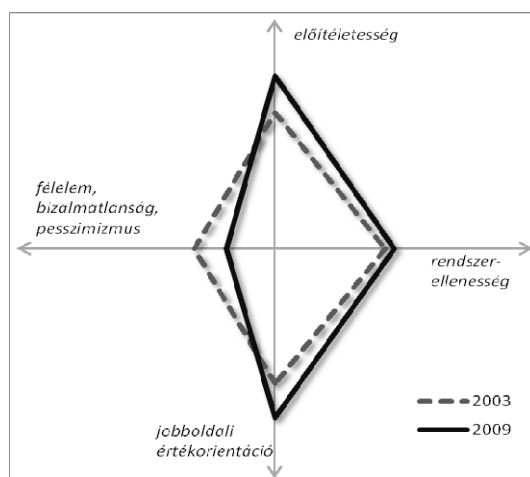
Párt	Választási eredmény (% , 2009)	Kormányzati státusz	Ideológia Hoefler, Canetti és Pedahzur (2010) kategóriája alapján*	Vezető (mióta)	Főbb jellemzők
Izrael a Mi Hazánk (Yisrael Beiteinu)	11,7%	Kormánypárti	PRR	Avigdor Liberman külgügyminiszter	Szekuláris nacionalista (cionista), askenázi (javarészt orosz bevándorlók alapította párt)
Shas	8,5%	Kormánypárti	RF	Eli Yishai belügyminiszter	Erősen konzervatív, vallásos, bevándorlásellenes, szefárd
Egyesült Tora Judaizmus (Yahadut HaTorah HaMeukhedet)	4,4%	Kormánypárti (Agudat Israel)	RF	Yaakov Litzman (egészségügyminiszter- helyettes)	Ultraortodox vallásos, askenázi
Nemzeti Egység (<i>Halhud HaLeum</i>)	3,3%	Ellenzéki	PRR/RF	Yaakov Katz	Nacionalista, telepespárti, rendpárti
A Zsidó Haza (<i>HaBayit HaYehudi</i>)	2,9%	Kormánypárti	RF	Daniel Hershkovitz	Nacionalista, vallásos, cionista
Összesen	30,8%				

KERESLETI OLDAL: A JOBBOLDALI EXTREMIZMUS IRÁNTI IGÉNY IZRAELBEN

Akárcsak Magyarország esetében, 2003 és 2009 között Izraelben is szignifikánsan nőtt a Jobboldali Extremizmus Iránti Igény ($F=13,973$; $p<0,01$), és ezzel párhuzamosan növekedett a radikális jobboldaliként definiálható pártok támogatottsága is (lásd 4., 5., 6. táblázat, 5. ábra). A részletekben elmerülve azonban a változások jellege drasztikusan eltérő. Míg Magyarországon elsősorban a politikai elittel szembeni ellenszenvékből táplálkozó *rendszerellenesség* növekedése okozza a jobboldal ideológiája iránti növekvő társadalomlélektani fogékonyságot, Izraelben sokkal inkább az *előítéletesség* és a *jobboldali értékorientáció* szignifikáns erősödését láthatjuk ($F=30,313$; $p<0,01$). Izraelben nem erősödött a közállapotokkal kapcsolatos általános elégedetlenség: a rendszerellenesek aránya szinte változatlan maradt, a *félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus* pedig még csökkent is a 2003-as adatfelvétel óta. Az izraeli társadalom tehát bezárkózóbb és nacionalistább, tekintélyelvűbb és tradicionalistább lett, mint volt 2003-ban. A Magyarországon oly látványos közhangulat-romlást azonban nem láthatunk az adatokban.

6. táblázat: Jobboldali Extremizmus Iránti Igény Izraelben.

	2003	2009
előítéletesség és jóléti sovinizmus	35,5%	45%
rendszerellenesség	25,7%	27,8%
jobboldali értékorientáció	35,3%	44,1%
félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus	18,7%	11,2%
DEREX	12,8%	16,1%

5. ábra: Jobboldali Extremizmus Iránti Igény mintázatának változása Izraelben

Előítéletesség és jóléti sovinizmus

Adataink szerint az előítéletes válaszadók aránya az izraeli társadalomban 2003 és 2009 között 36-ról 45 százalékra nőtt. Ezzel Izrael a vizsgált 33 ország mezőnyében a hetedik leelőítéletesebb közvéleménnyel jellemezhető országgá vált. A bevándorlás-ellenesség erősödése összefügghet az utóbbi évtized fegyveres konfliktusai által generált bizalmatlansággal és a terrorfenyegetettséggel is. Egy Izraelben végzett terepkutatás eredményei kifejezetten arra utalnak, hogy a terroristacselekmények, illetve a lakóhely-elhagyás kényszerítése, mint például az Ariel Sharon által 2005-ben végrehajtott telepfelszámolási programok, akár azonnal erősíthetik a kisebbségi csoportokkal szembeni politikai kirekesztő hajlamot („political exclusionism”, Canetti-Nisim et al., 2009).

Legalább ekkora szerepe lehet ugyanakkor a növekvő jóléti sovinizmusnak, tehát az új (például etióp) bevándorlókkal szembeni, irigységen alapuló ellenérzéseknek. Egyre általánosabb vélekedés, mely szerint az új bevándorlók veszélyeztetik a már az országban élő állampolgárok életszínvonalát, mivel versenyt jelentenek a munkaerőpiacon, és igényt tartanak a mások által is megtermelt közös javakra. Az utóbbi időszakban ezzel összefüggésben felerősödött az európai bevándorlók és azok leszármazottai körében is az Európán kívüli országokból érkező bevándorlókkal szembeni ellenérzés, amit a jelenlegi kormányzat egyes erői (főleg a Shas) sikeresen meg is lovagolnak politikailag. Az adatok is elsősorban a gazdasági félelmek és a jóléti sovinizmus erősödését tükrözik vissza: szignifikánsan, 17-ről 29%-ra nőtt például azon válaszadók aránya a mintában, akik az Európán túli szegényebb országok lakóitól megtagadnák a betelepülés jogát ($F=103,108$; $p<0,01$); mindeközben azonban nem nőtt azok aránya, akik szerint a bevándorlók kulturális szempontból rossz hatást gyakorolnak az országra.

A bevándorláshoz tapadó gazdasági félelmek szerepére utalnak Canetti-Nisim és Pedahzur (2003) izraeli diákok körében végzett vizsgálatának adatai is. Vizsgálatukban a *politikai xenofóbia* a külföldi munkavállalókkal szemben bizonyult a legerősebbnek, őket követték elutasítottságban a palesztin etnikumú izraeli állampolgárok, őket pedig az orosz zsidók. A szerzők hipotézise szerint a recesszió által felerősített gazdasági – elhelyezkedési – és biztonsági félelmeknek is jelentős szerepe lehet a külföldi munkavállalók magas elutasítottságában, hiszen a mintában szereplő diákok elsősorban ezt a csoportot észlelték potenciális munkaerőpiaci riválisként.

Jobboldali értékorientáció

A bevándorlás-ellenesség mellett az izraeli társadalomban a leglátványosabb erősödést a tradicionalizmus és a tekintélyelvűség terén láthatjuk. Ennek az alindexnek az értéke 35-ről 44%-ra nőtt, ez utóbbi a 2009-es adatfelvétel legmagasabb értéke. Izraelben rendkívül magas (2003-ban 19%, 2009-ben 20%, szintén a legmagasabb érték az országok mezőnyében) azok aránya, akik öndefiníció szerint „szélsőjobboldaliak” – azaz a 10 fokú bal–jobb skála 9-es vagy 10-es pontján helyezik el magukat. 13%-ról 16 százalékra nőtt a lakosságon belül a tradicionalisták aránya

($F=9,445$; $p<0,01$). Ez elsősorban annak köszönhetően, hogy a hagyománykövetés értéke, illetve a vallásosság szerepe megnőtt (ebben csak Törökország és Ciprus múlta felül Izraelt 2009-ben). A legmagasabb mértékben azonban a tekintélyelvűséggel rokonítható szabálykövetés és rendpártiság komponens értéke növekedett: 15-ről 24%-ra $F=9,445$; $p<0,01$). Ezt a szabálykövetési hajlandóság kisebb erősödése mellett leginkább a biztonság és az erős kormányzat iránti igény felfutása magyarázza. A 2003-as 33% után 2009-ben 54% számára vált kiemelten fontossá például, hogy „az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait” ($F=50,639$; $p<0,01$).

Általában megfigyelhetjük, hogy a jobboldali értékorientáció, és azon belül is a szabálykövetés és rendpártiság, illetve a tradicionalizmus komponensek értéke azon országok esetében kiemelten magas, amelyekben magas konfliktusszint: háborús, vagy terrorfenyegetettség, illetve diplomáciai ellentét jellemző: valamilyen külső konfliktusban vannak más országokkal, vagy az országon belüli, de mégis „külső” ellenségekkel. A mintában ilyen országnak tekinthető Törökország, Izrael, Görögország, Ciprus. Ezen konfliktusok jó eséllyel bővítik a szélsőjobb társadalmi bázisát, az említett országok karakterét magas előítéletesség – főleg bevándorlás-ellenesség –, a tekintélyelvűség és behódoló normakövetés, illetve a tradicionalista jobboldaliság magas szintje határozza meg. Az indulatok fő céltáblái ezen országokban nem a politikai intézmények, hanem az „idegenek”, a külső és kisebbségi csoportok. Izrael és Ciprus esetében ez nem szorul különösebb magyarázatra. A ciprusi konfliktusban ugyanakkor a másik két ország, Törökország és Görögország is mélyen érintett, amelyeknek ráadásul megvannak a maguk jelentős külső konfliktusai is, Görögországnak például Macedóniával, Törökországnak Irakkal.

Két olyan elmélet is van, amely részben magyarázni tudja ezt a jelenséget. A tekintélyelvűség szituacionista elméletei (egyik legkorábbi megfogalmazója, Fromm, 1941), azt hangsúlyozzák, hogy a tekintélyelvűséget részben azok a fenyegető társadalmi-gazdasági körülmények teszik lehetővé – háborús helyzet, gazdasági válság, amelyek az egyének kiszolgáltatottság és védtelenség érzését növelik, és ebben a helyzetben az emberek egy jelentős részének jellemző reakciója a „menekülés a szabadság elől” egyfajta formájaként az intézményes tekintélyeknek – köztük a társadalmi normáknak és a vallásnak – való behódolás. Vizsgálatok mutatták ki az Egyesült Államokban, hogy a harmincas évek világgazdasági válságának, illetve az 1978–1982 közötti időszak intenzív diplomáciai és hidegháborús konfliktusokkal, illetve recesszióval, energiaválsággal, magas munkanélküliséggel és inflációval jellemezhető korszakában kimutathatóan erősödött a tekintélyelvűség (Sales, 1973, Doty et al., 2004). És ahogy fent utaltunk rá, a gazdasági-etnikai és háborús válságok Izrael közelmúltját is messzemenően meghatározták.

A másik elmélet a pszichoanalízisből és egzisztenciális filozófiákból is merítő terrorkezelés elmélete (Simon et al., 1997). Ez a teória leegyszerűsítve azt állítja, hogy a halálfélelmet indukáló, vagy legalábbis a halandóság tényét tudatosító helyzetek emocionális következményeként az egyének hajlamosak visszahúzódní saját kulturális világnézetük biztonságát és az élet értelmére magyarázatot nyújtó, de

sablonos és sztereotip gondolkodást eredményező menedékébe. Ennek megfelelően az emberek és csoportok ilyen helyzetben inkább konzervatív válaszreakciókat adnak: a hagyományos, „kéznél lévő” világnézeteket, normákat, tekintélyeket veszik elő és ragadják meg, és erősebben elítélik azokat a csoportokat, melyek más világnézetet vallanak. A két elméletben alapvetően az a közös, hogy mindkettő úgy tekint az életfeltételeket vagy magát az életet fenyegető egzisztenciális válsághelyzetekre – például gazdasági válságok, háborúk, terrorcselekmények – mint amelyre természetes, sőt, egyén-, és csoportpszichológiai szempontból többé-kevésbé funkcionálisnak tekinthető reakció a nagyobb fokú kulturális és pszichológiai „bezárkózás”, illetve a hagyományos normák és tekintélyek támogatása.

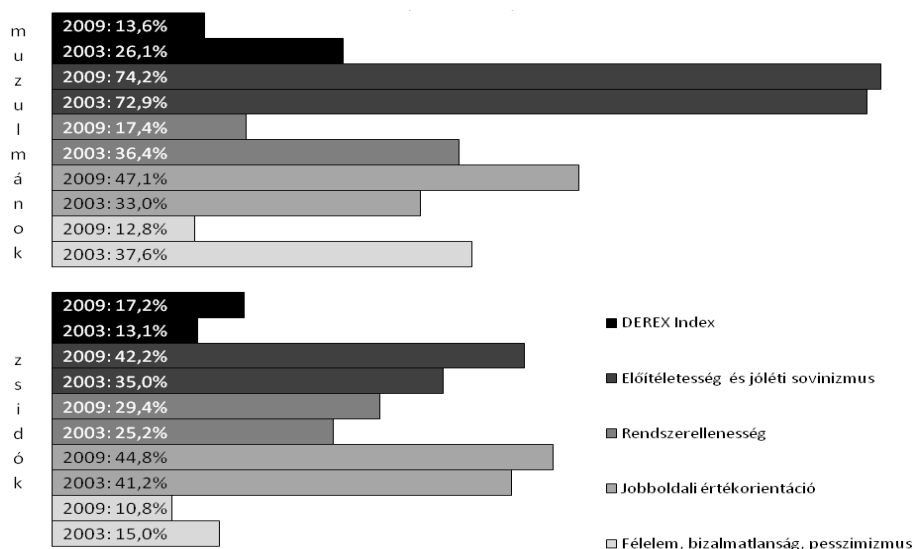
A közérzet mutatói

Mint ahogy fent is említettük, az intézménykritikus *rendszerellenesség* 2003 és 2009 között nem nőtt Izraelben számottevő mértékben. Ha azonban kicsit alaposabban vizsgáljuk az adatokat, érdekes részletekre lehetünk figyelmesek. Szignifikánsan, 12-ről 17 százalékra nőtt a politikai elittel szemben elégedetlenek aránya ($F=26,324$; $p<0,01$). A jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben bizalmatlanok aránya is nőtt (3-ról 7 százalékra, $F=42,566$; $p<0,01$), de még mindig rendkívül alacsony szinten maradt. Nem szignifikáns mértékben csökkent a nemzetközi szervezetekkel, az EU-val és ENSZ-szel szemben bizalmatlan válaszadók aránya is, 15-ről 12%-ra. A politikai rendszerrel szemben azonban erősödött az elégedetlenség, ami nem annyira a demokráciával, mint inkább a kormányzattal szembeni bizalmatlanság erősödésének köszönhető.¹³ A *félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus* mutató értéke azonban még szignifikánsan csökkent is, 19-ről 11%-ra ($F=51,016$; $p<0,01$). Ez azonban csak első ránézésre meglepő. Gyakran megfigyelt jelenség például, hogy az öngyilkosságok aránya visszaesik háborús időszakokban (lásd pl. Lester, 1993). Ezt a pszichoanalitikusok (lásd pl. Freud, 1920/1991) alapvetően azzal magyarázzák, hogy háborús időszakban a halálösztön, a destruktivitásért felelős Thanatosz a háborús konfliktus okán a külső tárgyak ellen irányul, „kielégül”, és nem fordul az ego ellen. Ugyanakkor az, hogy a gazdasági aggodalmak sem növekedtek, alapvetően magyarázható az izraeli gazdaság trendjeivel. 2003-ban a gazdaság egy recessziós periódust követően mélyponton volt Izraelben, és paradox módon a mutatók kedvezőbbek voltak az Izrael gazdaságát egyébként mélyen nem érintő válság idején. Bár 2008 második és 2009 első félévében a gazdaság már zsugorodott, ekkor a munkanélküliség történelmi mélyponton volt (2008-ban 6,1%, 2009-ben 7,6%), szemben a 2003-as, 11% közeli csúccsal (KSH, IMF).

¹³ A 2002–2003-as adatfelvétel ideje Ariel Sharon, 2008–2009 es adatfelvétel ideje Ehud Olmert kormányzásának idejére esett, az utóbbi nem sokkal a kormányváltást eredményező parlamenti Knesszet-választás előtt fejeződött be.

ETNIKAI KÜLÖNBSÉGEK

Érdekes adat, hogy míg a zsidó többségen belül egyértelműen növekedett a DEREK index értéke (14%-ról 17%-ra, $F=13,094$; $p<0,01$), a minta egytizedét kitevő izraeli állampolgár palesztin kisebbségen belül látványosan csökkent a jobboldali extrémista ideológiák iránti pszichológiai fogékonyság (26%-ról 14%-ra; $F=7,659$; $p<0,01$). Míg az *előítélet* hasonló szinten maradt, és a *jobboldali értékorientáció* még nőtt is, jelentősen visszaesett az intézménykritikus *rendszerellenesség*, illetve a *félelem, bizalmatlanság és pesszimizmus*. Hogy a változás ennyire látványosan csak két dimenziót érintett, talán arra utalhat, hogy a változások nem feltétlenül csak a véletlennek, tehát a mintavétel jellemzőinek tulajdoníthatóak. Lehetséges magyarázat lehet a változásra¹⁴, hogy a Ciszjordániát Izraelből elválasztó, az utóbbi években épített fal elvágtatta az Izraelben élő palesztinok és palesztin rokonaik között a mindennapi érintkezés lehetőségét, talán rákényszerítve az izraeli palesztinokat arra, hogy az izraeli társadalom tagjaival együttműködést alakítsanak ki, és bizonyos fókig integrálódjanak a társadalomba, miközben a Palesztinában élő palesztinok gondolkodásmódja, és politikai nézetrendszere kevésbé hatott rájuk. Az izraeli és arab szekuláris csoportok között, ezzel is összefüggésben, mintha az utóbbi években végbement volna egyfajta közeledés. Ezen tényezők hozzájárulhattak ahhoz, hogy az Izraelben élő arabok kevésbé utasítják el az utóbbi időben az izraeli politikai rendszert, és mintha a többséggel szembeni bizalmatlanságuk is enyhült volna.

6. ábra: Az izraeli fő vallási csoportok DEREK értékei (2003, 2009)

¹⁴ Köszönet Ghanem Nuseibehnek, a Political Capital közel-keleti irodavezetőjének, hogy erre a magyarázati lehetőségre felhívta a figyelmemet.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgálat adatai arra utalnak, hogy a DEREK index alkalmas lehet arra, hogy a társadalomban végbemenő, a jobboldali extremista ideológiák iránti igény módosulásában is kifejeződő attitűdváltozást nyomon kövesse, illetve a változások jellegét részletesen kibontsa. Mind a magyar, mind az izraeli adatok vizsgálata alapján úgy tűnik, a radikális jobboldal választásokon megmutatkozó intézményes előretörésében az eleve magas társadalmi kereslet növekedésének jelentős hatása volt. Mindkét ország közvéleménye fogékonyabbá vált a jellegzetes szélsőjobboldali ideológiák iránt; a változások jellege és mintázata ugyanakkor merőben eltért egymástól a két országban.

Magyarországon 2003 és 2009 között nemzetközi összehasonlításban is szinte példátlan emelkedés ment végbe a szélsőjobboldal iránti társadalmi kereslet terén. Az emelkedés elsődleges oka a demokratikus intézményekbe vetett bizalom megroppanása volt. A bizalomvesztésből fakadó indulatok pedig nem csak a rendszer „átmeneti” szereplői, és a kormányzat ellen irányultak, hanem a politikai elit egészét és magát a demokratikus rendszert is feszegetni kezdték. Ugyanebben az időszakban a társadalmi előítéletek is jelentős emelkedést mutattak, és némileg növekedett a magyar társadalomban a félelem és a bizalmatlanság is. Nem ment végbe ugyanakkor átfogó értékváltozás: a magyar társadalom nem vált tradicionalistábbá és vallásosabbá az utóbbi években.

Akárcsak Magyarországon esetében, 2003 és 2009 között Izraelben is emelkedett a jobboldali extremizmus iránti igény, és ezzel párhuzamosan növekedett a radikális jobboldalíként definiálható pártok támogatottsága is. A változások jellege azonban drasztikusan eltérő volt. Míg Magyarországon elsősorban a politikai elittel szembeni ellenszenvből táplálkozó *rendszerellenesség* növekedése okozta a jobboldal ideológiája iránti növekvő társadalomlélektani fogékonytságot, Izraelben sokkal inkább az *előítéletesség* és a *jobboldali értékorientáció* erősödését láthatjuk. Izraelben nem erősödött a közállapotokkal kapcsolatos általános elégedetlenség, a *rendszerellenesek* aránya szinte változatlan maradt, a *félelem*, *bizalmatlanság* és *peszsimizmus* pedig még csökkent is a 2003-as adatfelvétel óta. Az Izraeli társadalom bezárkózóbb és nacionalistább, tekintélyelvűbb, és tradicionalistább lett, mint volt 2003-ban, közhangulat-romlást azonban nem láthatunk az adatokban.

Az attitűdökben és értékekben, majd ennek révén a szavazatokban is megmutatózó változások némileg megkérdőjelezik a Ralf Dahrendorfnak tulajdonított, közhelyé vált tételt, mely szerint egy politikai rendszert hat hónap, egy gazdasági rendszert hat év alatt át lehet alakítani, a társadalmi változáshoz azonban hatvan év kell. A demokratikus intézményekhez való állampolgári viszonyban ugyanis – adataink szerint – alapvető változások mehetnek végbe egy társadalmon belül akár néhány év leforgása alatt is. Ennek alapján a szélsőjobboldal hektikus politikai teljesítményének egyik okaként egyértelműen a társadalmi attitűdök rendkívüli változékonyságát említhetjük.

IRODALOM

- BEN-RAFAEL, E.; GURION, B. (2010): *Ethnicity, Religion and Class in Israeli Society*. Cambridge University Press, Cambridge
- CANETTI-NISIM, D., HALPERIN, E. HOBFOLL, S. E. SHAPIRA, O., HIRSCH-HOEFLER, S. (2009): Authoritarianism, perceived threat and exclusionism on the eve of the disengagement: Evidence from Gaza. *International Journal of Intercultural Relations*, 33., 463–474.
- CANETTI-NISIM, D., PEDAHZUR, A. (2003): Contributory factors to Political Xenophobia in a multi-cultural society: the case of Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, Vol. 27., No. 3., 307–333.
- CARTER, E. (2005): *The Extreme Right in Western Europe: Success or Failure?* Manchester University Press, Manchester
- CSEPELI GY., FÁBIÁN Z., SIK E. (1998): „Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények”. In: Kolosi, T., Tóth István, Gy.; Vukovich, Gy. (szerk.): *Társadalmi Ríport*, Budapest: TÁRKI, 458–489.
- CSEPELI GY. (2008): *A széthúzás éve. A világ 2009-ben*. Budapest, Népszabadság Kiadó, 21–22.
- ENYEDI ZS. (2004): Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle*, XIII./ 4. sz. 5–18.
http://www.poltudszemle.hu/szamok/2004_4szam/2004_4_enyedi.pdf
- ENYEDI ZS. (2005): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. In: Gombár Cs. (szerk.): *Két Magyarország?* Osiris-Korridor, Budapest
- ESS ROUND 1: EUROPEAN SOCIAL SURVEY ROUND 1 DATA (2002): Data file edition 6.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data
- ESS ROUND 2: EUROPEAN SOCIAL SURVEY ROUND 2 DATA (2004): Data file edition 3.1. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data
- ESS ROUND 3: EUROPEAN SOCIAL SURVEY ROUND 3 DATA (2006): Data file edition 3.2. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data
- ESS ROUND 4: EUROPEAN SOCIAL SURVEY ROUND 4 DATA (2008): Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data
- FREUD, S. (1991): *A halálösztön és az életösztönök*. Múzsák Kiadó, Budapest
- FROMM, E. (1941/2002): *Menekülés a szabadság elől*. Napvilág Kiadó, Budapest
- GIMES G., JUHÁSZ A., KISS K, KREKÓ P. (2009): *Láttelel 2009 – a szélsőjobboldal megerősödésének okai*. A Political Capital Magyar Antirasszista Alapítvány megbízásából készített tanulmánya. http://maraalapitvany.hu/upload/lattelel_2009.pdf

- HIRSCH-HOEFLER, S., CANETTI, D., PEDAHZUR, A. (2010): Two of a kind? Voting motivations for populist radical right and religious fundamentalist parties. *Electoral Studies*, 29., 678–690.
- HUNYADY GY. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HUNYADY GY. (2000): *Nemzetkarakterológiák*. Budapest, Osiris Kiadó.
- IMF (2010). Unemployment rate, Israel.
http://www.indexmundi.com/israel/unemployment_rate.html
- Jerusalem Post: Gov't calls for immigration crackdown. 2010. 07. 18.
<http://www.jpost.com/Israel/Article.aspx?id=181778>
- KARÁCSONY G., RÓNA D. (2010): „A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól”. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1.; 94–123.
- KELLER, T. (2009): Magyarország helye a világ értéktérképén. Tárki, Budapest.
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf
- KITSCHOLT, H. (2007): „Growth and Persistence of the Radical Right in Postindustrial Democracies.” *Advances and Challenges of Comparative Research. West European Politics*, Vol. 30., No. 5: 1176–1206.
- KREKÓ P., MOLNÁR CS. (2010): A szélsőjobboldal iránti kereslet növekedése Magyarországon. In: Sándor, P; Vass, L. *Magyarország Politikai Évkönyve, 2009*. DKMKA, Budapest
- KSH (2010). Statadat-táblák
http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_int013.html
- LESTER, D. (1993): The effect of war on suicide rates. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 4/242., 248–249.
- MUDDE, C. (2007): *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge
- NORRIS, P. (2005): *Radical Right: Voters and Parties in the Electoral Market*. New York: Cambridge University Press
- PEDAHZUR, A., PERLIGER, A. (2004): An alternative approach for defining the boundaries of ‘party families’: examples from the Israeli extreme rightwing party scene. *Australian Journal of Political Science*, 39. (2)., 285–305.
- PIPPA, N. (2005): *Radical Right. Voters and Parties in the Electoral Market*. Cambridge University Press, Cambridge
- POLITICAL CAPITAL INSTITUTE (2010): Back by Popular Demand – Demand for Right-Wing Extremism Index. Június 11, 2010.
http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/derec_study.pdf
- PUBLICUS RESEARCH (2009): Cigányellenesség a norma. 2009. május 3.
http://www.publicus.hu/blog/ciganyellenesseg_norma/
- RYDGREN, J. (2007): The Sociology of the Radical Right. *Annual Review of Sociology*, Vol. 33., August
- SALES, S. M. (1973): Threat as a factor in authoritarianism: An analysis of archival data. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 28., 44–57.

- SCHWARTZ, S. H. (2003): Univerzálák az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In.: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 105–154.
- SIMON, L., GREENBERG, J., HARMON-JONES, E., SOLOMON, S., PYSZCZYNSKI, T., ARNDT, J., ABEND, T. (1997): „Terror management and cognitive-experiential self-theory: Evidence that terror management occurs.” (in the experiential system). *Journal of Personality and Social Psychology*, 72. (5)., 1132–1146.

DEMAND FOR RIGHT-WING EXTREMISM IN HUNGARY AND ISRAEL

(SUMMARY)

This study examines the tendencies in attitudinal demand for right-wing extremism in Hungary and Israel between 2002 and 2009. Political Capital Institute's Demand for Right-Wing Extremism Index, elaborated on the representative and comparative database of the European Social Survey, reveals that the percentage of respondents who are receptive to anti-establishment, chauvinistic, xenophobic, and authoritarian ideologies of the radical right was on the rise in the examined period in both countries. This phenomenon (which has completely different, country-specific causes in the two countries) was followed by the strengthening of the ethnocentric radical right parties in both countries on the elections in 2009 and 2010. The article provides some explanations for the strengthening need for radical right ideologies and policies in both countries.

Balassa Szilvia Belügyminisztérium
kutatási alprojekt koordinátor (TÁMOP 5.6.2.)
balassa.szilvia@gmail.com

Kovács András MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet;
CEU Nationalism Studies Program
kovacsan@ceu.hu

KONTEXTUS ÉS KONTAKTUS

A KONTAKTUS-HIPOTÉZIS VIZSGÁLATA MAGYARORSZÁGI VEGYES LAKOSSÁGÚ TELEPÜLÉSEKEN¹

A jelen tanulmány célja a kontaktus–hipotézis érvényességének vizsgálata etnikai szempontból vegyes településeken. Az elemzett adatok egy 2007-ben végzett kérdőíves kutatásból származnak, amely a magyarországi németekről és szlovákokról alkotott sztereotípiákat és előítéletek vizsgálta vegyes – magyar, német és szlovák – lakosságú településeken, illetve országos mintán. A kutatás során abból indultunk ki, hogy a két mintából nyert adatok összehasonlítása alapján választ lehet adni a kérdésre, hogy a sztereotipizálás és az előítéletességet a vizsgált csoportok lakóhelyi közelsége önmagában is csökkenti-e (*kontextus hatás*) vagy ehhez közvetlen, személyes kapcsolatokra (*kontaktus hatás*) van szükség. Korábbi vizsgálatok azt találták, hogy önmagában a vegyes környezet nem csökkenti, hanem gyakran erősíti az előítéletességet, viszont annak következtében, hogy az etnikailag vegyes lakóhelyen nagyobb valószínűséggel alakulnak ki személyes kapcsolatok az ott élő csoportok között, a lakóhelyi közelség közvetve csökkentheti a negatív attitűdöket (*interakciós hatás*). A magyarországi kutatás eredményei ezzel szemben azt mutatják, hogy a vegyes lakóhely önmagában is járhat előítélet-csökkentő hatással. A magyar vizsgálat másik figyelemre méltó eredménye, hogy a (főleg pozitív) sztereotipizálási hajlandóságot mindkét tényező növeli, vagyis az együttélés és a személyes kapcsolat nem járt együtt az érzékelt csoportthatárok lebomlásával.

BEVEZETÉS

A sztereotipizálás és előítéletesség csökkentésének egyik legismertebb stratégiáját az ún. kontaktus-hipotézis fogalmazta meg sok évtizeddel ezelőtt. Eszerint minél gyakoribbak és rendszeresebbek a kapcsolatok a különféle társadalmi csoportok tagjai között, annál kevésbé fognak sztereotípiákban gondolkodni és előítéleteket táplálni egymásról. Az elmúlt hetven évben többszáz empirikus kutatást vizsgálta a kontaktus-hipotézis érvényességét a csoportközi viszonyokban. Ezek eredményeképpen a kontaktus-hipotézis régi, „naiv” változatát az idők folyamán sokan és sokféleképpen módosították. A módosításokat az a megfigyelés tette elkerülhetetlenné, amely szerint a csoportközi kapcsolatok nemcsak az előítéletesség és sztereotipizálás csökkené-

¹ A jelen tanulmány az OTKA által támogatott K60660 számú (*Etnikai sztereotípiák a mai Magyarországon*) az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének keretén belül 2006 és 2008 között lefolytatott kutatás alapján készült. A kutatás résztvevői: Kovács András (*kutatásvezető*), Balassa Szilvia, Bindorffer Györgyi és Mandel Kinga.

sét, hanem – épp ellenkezőleg – erősödését is kiválthatják. Ez a jelenség arra készítette a kutatókat, hogy pontosabban definiálják az előítéletességet csökkentő kapcsolat-típusokat, illetve azokat a kontextuális változókat, amelyek az egyes kapcsolattípusok hatását meghatározzák. Allport és nyomában sokan mások arra a következtetésre jutottak, hogy csak az egyenlő státusú és nem szerepvezérelt cselekvők versengéstől mentes és kooperatív kapcsolatainak van előítélet csökkentő hatása, különösen akkor, ha a kapcsolat mintaadó forrásokból – intézményektől, tekintélyes személyiségektől, széles körben elfogadott erkölcsi normák alapján – normatív megerősítést kap.

A későbbi vizsgálódások további módosításokat hoztak. Míg Pettigrew és Tropp (2006) több mint 500 kutatást áttekintő metaanalízise azt mutatta, hogy a vizsgált esetek 93%-ában a fenti kritériumoknak megfelelő csoportközi kapcsolatok valóban az előítéletesség csökkenésével jártak individuális szinten, addig Forbes (2004) arra mutatott rá, hogy csoport szinten más a kép: mint a migráns csoportokkal kapcsolatos vagy, pl. az utóbbi évtizedekben a balkáni konfliktusok során szerzett tapasztalatok mutatják, a kapcsolatok gyakoriságának növekedése nemhogy javít, hanem éppenséggel ronthat is a helyzetet, azaz a személyes előítéletesség csökkenése nem jár együtt a csoportközi konfliktuspotenciál csökkenésével. Más kutatók arra mutatnak rá, hogy a kapcsolatoknak, a kapcsolatok jellegét amúgy nem befolyásoló kontextusa is hatással van a kapcsolat és az előítéletesség viszonyára: más a kapcsolatok hatása többségi és kisebbségi csoportok tagjaira, befolyásolja a társadalmi-gazdasági státus, a kor és a csoportok jellege – más a hatás etnikai csoportok vagy például életmód-kisebbségek esetében, és ugyancsak más a kapcsolat hatása kulturálisan egymáshoz közel álló, illetve távol álló kisebbségek esetén. Jóllehet a kontaktus-hipotézis talán legismertebb kutatója, Pettigrew (1997, 182.) óvott attól, hogy csak túlságosan sok előfeltétel fennállása esetén tekintsük érvényesnek a hipotézist – szerinte ebben az esetben inkább egy bevásárlólistához, mintsem egy elmélethez fog hasonlítani –, az általunk alább bemutatásra kerülő kutatás egyik célja mégis éppen az volt, hogy felderítse: különféleképpen érvényesül-e a kontaktus hatása a sztereotipizálásra és az előítéletességre vegyes lakosságú településeken, illetve akkor, ha a lakókörnyezet nem vegyes, de mégis léteznek individuális kapcsolatok a többség és a kisebbség tagjai között. A kutatás során Pettigrewéknak azt a tézist is vizsgáltuk, miszerint a személyközi kapcsolat mindenekelőtt az előítéletesség affektív komponensére hat, a kognitív komponensre való hatása – ha egyáltalán van ilyen – gyengébb (Pettigrew, 1997; Troop és Pettigrew, 2005). A vizsgálat kérdéseinek megválaszolására két kérdőíves kutatást folytattunk.

A VIZSGÁLAT

2007 során vizsgálatot végeztünk arról, hogy milyen sztereotípiák élnek a magyarországi szlovákokról („tótokról”) és németekről („svábokról”) a magyar lakosságban. A kérdőíves felmérést egy személyes interjúkból és fókuszcsoport beszélgetésekből álló kvalitatív kutatás előzte meg, és ennek eredményei alapján állítottuk

össze a vizsgált sztereotípiák listáját, amely végül huszonhat sztereotípiát tartalmazott.² Az így kialakított kérdőívet két mintán kérdeztük le. Az első mintát magyarok, németek és szlovákok által vegyesen lakott települések lakosságából vettük, míg a másik minta a magyar felnőtt lakosság nem, kor, lakóhely és iskolázottság szerint reprezentatív mintája volt. Mind az országos, mind a helyi felmérés során arra kértük a válaszadókat, hogy mondják meg – egy ötfokú skála segítségével – hogy mennyire jellemzőek a felsorolt tulajdonságok a németekre, a magyarokra, a szlovákokra, a zsidókra és a cigányokra. Azt feltételeztük, hogy a két mintán végzett kutatás eredményeinek összehasonlítása lehetővé teszi a kontaktus-hipotézissel kapcsolatos fenti kérdések megválaszolását, hiszen míg a vegyes lakosságú falvakból származó, különböző etnikumokhoz tartozó interjúalanyok között feltételezhetően van valamiféle – szomszédsági, baráti vagy rokoni – kapcsolat, addig az országos mintába bekerült interjúalanyok nagy részének valószínűleg nincsenek napi kapcsolatai a két másik, viszonylag kis létszámú etnikai csoport tagjaival.³

Az országos kérdőívet a Medián Közvélemény és Piackutató Intézet havonta ismétlődő úgynevezett omnibusz vizsgálatának egyik blokkjaként (országos reprezentatív minta, mintanagyság: 1198 fő) kérdeztük le 2007 októberében. A helyi kérdőíves vizsgálat adatfelvételi részét szintén a Medián végezte 2007 szeptemberében (előre kiválasztott települések lakosságából vett véletlen mintán, mintanagyság: 400 fő). A településeket a 2001-es népszámlás szerint szlovák és német nemzetiségű települések listájából választottuk ki. A kiválasztás kritériuma az volt, hogy viszonylag nagyobb számban éljenek együtt németek és szlovákok az adott településen vagy egymással szomszédos településeken.⁴

² *agyafűrt, bosszúálló, buta, büszke, életvidám, erőszakos, eszes, fegyelmezett, felvágós, hagyománytisztelő, harsány, irigy, kapzsi, kitartó, kötelességtudó, lusta, mértékletes, mulató, összetartó, piszkos, rendes, szorgalmas, tanult, tiszta, törtető, zsugori.*

³ A 2001-es népszámlálás adatai a német, illetve a szlovák nemzetiséghez való kötődésről:

	<i>Az anyanyelvet vallók</i>	<i>A nemzetiséghez tartozást vallók</i>	<i>A nemzetiségi kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők</i>	<i>Családi, baráti közösségben a nyelvet használók</i>
Német	33 792	62 233	88 416	53 040
Szlovák	11 816	17 692	26 631	18 056

⁴ A 2001-es népszámlálási kérdőívben négy kérdés mérte a nemzetiségi csoportokhoz való kötődést (minden kérdésnél legfeljebb három csoportot lehetett megjelölni):

1. Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?
2. Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományához kötődik?
3. Melyik nyelv az anyanyelve?
4. Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?

A mintavételi lista a második kérdés („Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományához kötődik?”) alapján készült el. A mintába összesen 20 település került be (*Kétsoprony, Gyula, Újhartyán, Pomáz, Törökbálint, Piliscsaba, Bátorbágy, Dabas, Pilisvörösvár, Zebegegy, Szentendre, Dunakeszi, Mezőberény, Budaörs, Zsámbék, Esztergom, Leányvár, Vecsés, Oroszlány, Érd*). A Békés megyei és Komárom-Esztergom megyei településekről 100-100 kérdőívet, a Pest megyeiekéről pedig összesen 200 kérdőívet vettünk fel.

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Stein és munkatársai egy 1997-ben végzett vizsgálat során azt a célt tűzték ki, hogy kiküszöböljék azt az ellentmondást, amit egyfelől a kontaktus-hipotézis kontextuális és másfelől interperszonális értelmezéséből kiinduló vizsgálatok eredményei között találtak (Stein et al., 2000). A korábbi vizsgálatok áttekintése során ugyanis azt állapították meg, hogy amikor a kutatók a csoportközi viszonyok kontextusát vizsgálták – azaz azt, hogy milyen hatással van az előítéletességre a kisebbségi csoport aránya egy adott településen vagy régióban – akkor a kisebbség lakóhelyi arányával együtt növekedett az irányában érzett előítélet is, ha viszont a kisebbség tagjaival való személyes kapcsolatokat állították összefüggésbe az előítélet erősségével, akkor ez az összefüggés negatív volt, azaz több kapcsolat kisebb előítéletességgel járt. Mindebből arra következtettek, hogy a kontextus és a személyes kapcsolat egymástól független hatást fejtenek ki, de másrészt interakció is van közöttük. Kutatásuk ennek az interakciónak a leírására irányult. Hipotézisünk az volt, hogy önmagában a vegyes etnikumú lakóhely nem csökkenti, sőt erősítheti az előítéletességet, a személyes kapcsolat viszont ellenkező hatást gyakorol. A két tényező között azonban kölcsönhatás is fennállhat: bár a lakóhely etnikai heterogenitása nem vezet szükségszerűen az etnikumok közötti személyes kapcsolatok mennyiségének növekedéséhez, de mindenesetre megteremti ennek a lehetőségét (lásd erről Pettigrew 1997, 180.). Ha az etnikailag vegyes lakóhelyen sok személyes kapcsolat alakul ki az ott élő csoportok között, akkor a két tényező interakciója erőteljes előítéletcsökkentő hatással jár.

Stein és munkatársai a fenti hipotézist Texasban vizsgálták a fehér és a latin-amerikai eredetű etnikumok viszonylatában. Vizsgálatuk adatai azt bizonyították,

„... hogy a kontaktus egy bizonyos kontextuson belül jön létre, és ez a kontextus megkönnyíti a kontaktus létrejöttét. A csoportközi kapcsolatok kontextuális és interperszonális mutatói között fennálló interakció pozitív és szignifikáns hatása bizonyítja, hogy a személyes kapcsolatok csökkenthetik a kontextus negatív következményeit. Spanyolajkúak által nagy arányban lakott megyékben a fehérek és a spanyolajkúak között nagyobb valószínűséggel alakul ki rendszeres személyközi kapcsolat. Ez a dinamika csökkenti azt a negatív és független hatást, amit a spanyolajkú kisebbség magas lakóhelyi aránya gyakorol a fehérek spanyolajkúakkal szemben táplált attitűdjeire. A sors iróniája, hogy éppen azok a körülmények, amelyek a kisebbségi csoportok tagjaival szembeni ellenségeskedést kiváltják, változtatják meg ezen ellenséges attitűdöket: a csoportközi kapcsolatok. Vizsgálatunk ezen eredménye egyik első bizonyítéka a kontaktus és a kontextus között lévő egymást kiegészítő mégis ellentmondásos kapcsolatnak” (Stein et al., 2000, 299.).

Mivel a kutatásunk során mind vegyes etnikumú, mind pedig homogén lakóhelyeken is megvizsgáltuk, hogy a személyes kapcsolat milyen hatással van a sztereotipizálásra és az előítéletességre, adataink alkalmasak arra, hogy a Stein és munkatársai által vizsgált hipotéziseket a magyarországi kontextusban teszteljük.

A vizsgálat során mind a helyi, mind az országos mintán olyan kérdéseket tettünk fel, amelyek alapján felrajzolhattuk, hogy milyen sztereotípiák a legelterjedtebbek a megkérdezettek között a vizsgált csoportokról (németek, szlovákok, magyarok, cigányok, zsidók); mennyire homogének ezek a sztereotípiaprofilok; milyen távolságot mutat az auto- és heterosztereotípiák összehasonlítása a csoportok között; és mennyire intenzív a sztereotipizálás és mennyire előítéletesek a leggyakoribb sztereotípiák. Az országos és a helyi minta válaszait összehasonlítva azt találtuk, hogy a sztereotípiaprofilok nem tértek el jelentős mértékben egymástól, azaz a vegyes lakosságú településeken nagyjából ugyanolyan sztereotípiákat használtak a németek és szlovákok leírására, mint az országos minta tagjai: a legelfogadottabb, illetve legelutasítottabb sztereotípiák megegyeztek az országos és a helyi mintában. Ugyancsak nem mutatkozott nagy eltérés a két minta között a magyar autosztereotípiák és a vizsgált kisebbségekre jellemzőnek tartott heterosztereotípiák alapján kirajzolódó „etnikai hierarchiában”: a hierarchia tetején a többnyire pozitív sztereotípiákkal – „szorgalmas, mérsékletes, tiszta” – jellemzett németek és zsidók álltak, utánuk következtek a magyarok és a szlovákok, majd a hierarchia alján a „lusta, erőszakos, piszkos” cigányok.

A sztereotipizálás intenzitását illetően azonban már különböznek egymástól a helyi és az országos minta válaszadói. A helyi minta tagjai kevesebbszer válaszoltak „nem tudom”-mal az egyes sztereotípiák jellemző vagy nem-jellemző voltát firtató kérdésekre, azaz jobban hajlottak sztereotipizálásra, mint az országos minta tagjai. Ráadásul a vegyes lakosságú településeken a megkérdezettek sokkal gyakrabban választották a csoportokra jellemzőnek tartott sztereotípiák esetében a két szélső („nagyon jellemző”, „egyáltalán nem jellemző”) válaszkategóriát, mint az országos vizsgálat során. Ez nemcsak a német és a szlovák etnikumra jellemzőnek tartott sztereotípiák esetében volt így, hanem a cigányokra és a zsidókra vonatkozó sztereotípiák esetében is. A sztereotipizálás intenzitásának növekedése következtében nőtt az érzékelt – az autosztereotípiák és heterosztereotípiák különbségével mért – társadalmi távolság a csoportok között. Az intenzitás növekedése azonban nem vezetett az előítéletes – azaz negatív – sztereotipizálás erősödéséhez: a helyi vizsgálat során minden csoport – még a cigányok is – esetében pozitívabb volt a sztereotípiaprofil, mint az országos mintában. A két vizsgálat fenti eredményeinek összevetése tehát azt mutatja, hogy van kontextuális hatás: a vegyes etnikumú települések lakói erőteljesebben sztereotipizálnak, mint az országos minta tagjai, de az intenzívebb sztereotipizálás nem jár az előítéleteség intenzitásának növekedésével, mivel az intenzitás növekedése elsősorban a pozitív sztereotípiák támogatottságának növekedésében jelent meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy az etnikai sokféleség érzékelése, jelenlétének tudata megnöveli a sztereotipizálási hajlandóságot. Ezekből az adatokból azonban még nem tudhatjuk, hogy a helyi és az országos minta közötti különbségek tisztán a kontextuális-hatással – azaz a lakóhelyi közelséggel – magyarázhatók-e, vagy inkább azzal, hogy a vegyes lakosságú településeken a személyes kapcsolatok mennyisége is nagyobb, így inkább kontaktus-hatással van dol-

gunk. Ennek a kérdésnek a megválaszolására teszünk kísérletet az elemzés következő szakaszában.

A kontextus-hatás és a kontaktus-hatás⁵ szétválasztására a két tényező, mint független változó négy függő változóra való hatását vizsgáltuk meg. Ez a négy változó a sztereotipizálásra való hajlandóság⁶, a pozitív és a negatív sztereotípiák⁷ elfogadottsága, és – egy eddig nem használt változó – a szóbanforgó csoportok iránt érzett rokonszenv, illetve ellenszenv⁸. Az elemzés során négy dimenzióban vizsgáljuk meg ezeknek a változóknak a viselkedését. Először az egyes mintákon belül végzünk el összehasonlításokat: (A) a helyi mintában és az országos mintában is összehasonlítjuk azok attitűdjeit, akiknek van és akiknek nincs kapcsolatuk németekkel, illetve szlovákokkal. Ezekről az összehasonlításokról azt várjuk, hogy kimutassák a kontaktus hatását azonos kontextusokban, illetve a kontaktus hatásának különbségeit a két különböző kontextusban. Ezután (B) összehasonlítjuk azok attitűdjeit, akik vegyes településeken laknak, de nincs személyes kapcsolatuk a német, illetve szlovák kisebbség tagjaival, azokéval, akik valószínűsíthetően nem laknak ilyen településen – azaz az országos minta tagjai – de beszámoltak személyes kapcsolatról a kisebbségek tagjaival. Ettől az összehasonlítástól a tiszta kontextus-hatás és a tiszta kontaktus-hatás különbségeinek megjelenítését várjuk. Végül pedig (C) azok attitűdjeit hasonlítjuk össze, akiknek se helyben, se országosan nincs kapcsolatuk a kisebbségek tagjaival. Ez az összehasonlítás a tiszta kontextus-hatást méri.

⁵ A kontaktust egy kétértékű változóval mértük: a válaszadókat aszerint osztottuk be egyik vagy másik kategóriába, hogy volt-e/van-e német, illetve szlovák ismerősük. Természetesen azon válaszadókat, akik úgy nyilatkoztak, hogy felmenőik között voltak német/szlovák származásúak, nem vettük bele az elemzésbe.

⁶ A sztereotipizálási hajlandóságot mérő index a sztereotípiakérdésekre adott „nem tudom” válaszok gyakoriságát méri. Mind a szlovákok, mind a németek esetében 26 jellemvonásról kérdeztük meg, hogy mennyire tartja jellemzőnek azt az adott csoportra. Ennek megfelelően az index értékei 0 és 26 közötti értéket vehetnek fel.

⁷ A pozitív és negatív sztereotípiák elfogadottságát mérő indexek az egyes jellemvonásokra adott válaszkategóriák átlagolásával készültek, így az összevont indexek esetében is megmaradt az 5 fokú skála (az 1-es érték az adott jellemvonás, sztereotípiára teljes elutasítást, 5-ös érték pedig a teljes elfogadást jelenti). Az indexek az egyértelműen negatív vagy pozitív sztereotípiákat tartalmazzák, azon jellemvonásokat, amelyek se a negatív, se a pozitív dimenzióba nem voltak besorolhatók, kivettük az elemzésből (ennek eldöntéséhez faktoranalízis segítségét is igénybe vettük).

⁸ A válaszadóknak egy 9 fokú skálán kellett megjelölni, hogy mennyire tartják rokonszenvesnek a németeket illetve szlovákokat (1: „egyáltalán nem rokonszenves”, 9: „nagyon rokonszenves”).

A. A kapcsolat hatása az országos mintában és a vegyesen lakott településeken

A kontaktus hatását a vizsgált kisebbségekhez való viszonyra a vegyes lakosságú településeken az 1. és 2. táblázat mutatja.

1. táblázat: Kontaktus és sztereotipizálás – helyi minta (átlagok a skálán; a kiemelt különbségek szignifikánsak).

	Szlovák		Német	
	Van szlovák ismerőse	Nincs szlovák ismerőse	Van német ismerőse	Nincs német ismerőse
Rokonszenv (1–9)	5,04	4,86	6,45	5,79
Pozitív sztereotípiák használata (1–5)	3,45	3,34	4,07	3,97
Negatív sztereotípiák használata (1–5)	2,48	2,83	2,17	2,45
Sztereotipizálási hajlandóság (0–26)	2,82	7,88	1,70	3,81

2. táblázat: A kontaktus-hatás erőssége – helyi minta (ETA²).

	Van szlovák ismerőse	Van német ismerős
Rokonszenv	Nem szignifikáns	0,027
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	0,060	0,046
Sztereotipizálási hajlandóság	0,066	0,022

A vegyes lakosságú településeken azok, akiknek van személyes kapcsolatuk németekkel és szlovákokkal, pozitívabban viszonyulnak ezekhez a kisebbségekhez, mint akiknek nincs német vagy szlovák ismerősük. A különbség azonban nem minden dimenzióban egyformán szignifikáns és erős. A szlovák és német ismerős megléte csökkenti a negatív sztereotípiák elfogadottságát, és növeli a jellemző tulajdonságról való véleménynyilvánítási hajlandóságot. A németek iránt táplált rokonszenvet is növeli a személyes kapcsolat, de a szlovákokkal kapcsolatban már nem találunk ilyen összefüggést.

Az országos mintán kapott eredményeket a 3. és 4. táblázat mutatja.

3. táblázat: Kontaktus és sztereotipizálás – országos minta (átlagok a skálán; a kiemelt különbségek szignifikánsak).

	Szlovák		Német	
	Van szlovák ismerőse	Nincs szlovák ismerőse	Van német ismerőse	Nincs német ismerőse
Rokonszenv	4,44	4,51	5,83	5,19
Pozitív sztereotípiák használata	3,30	3,24	3,87	3,80
Negatív sztereotípiák használata	2,76	2,77	2,44	2,46
Sztereotipizálási hajlandóság	4,04	7,79	1,49	5,49

4. táblázat: A kontaktus-hatás erőssége – országos minta (ETA²).

	Van szlovák ismerőse	Van német ismerőse
Rokonszenv	Nem szignifikáns	0,023
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Sztereotipizálási hajlandóság	0,015	0,040

Az országos mintában is van kapcsolat a kontaktus és a csoportközi attitűdök között, ez azonban csak a sztereotipizálási hajlandóság illetve a németek esetében az attitűdök affektív dimenziójában (rokonszenv-ellenszenv) szignifikáns.

Az, hogy mindkét mintában találtunk összefüggést azt jelenti, hogy a kontaktusnak a kontextustól függetlenül is van hatása. A kapcsolat azonban a vegyes lakosságú településeken jobban csökkenti az előítéletességet, és erőteljesebben növeli a rokonszenvet a kisebbségi csoport tagjai iránt, mint máshol. Ebből az következik, hogy a kontextus felerősíti a kontaktus-hatást. Sőt, az adatokból akár az is következhet, hogy a kontextus hatása erőteljesebb a kapcsolat hatásánál, hiszen az országos mintában a kontaktus-hatás alig szignifikáns, míg a helyiben igen. Ez persze annak a következménye is lehet, hogy a helyi kapcsolatok más jellegűek: szorosabbak, gyakoribbak, barátibbak. Mindenesetre annak eldöntéséhez, hogy vajon a kontextus vagy a kontaktus hatása erősebb-e további összehasonlításokat kell végeznünk.

B. A tiszta kontextus-hatás és a tiszta kontaktus-hatás összehasonlítása

A következő lépésben azok válaszait hasonlítottuk össze, akik vegyes lakosságú településeken élnek, de nincs személyes kapcsolatuk a vizsgált kisebbségek tagjaival illetve akik nagy valószínűséggel nem élnek együtt a kisebbségekkel, de vannak személyes kapcsolataik azok képviselőivel. Ettől az összehasonlítástól a kontextus és a kapcsolat tiszta hatásának összehasonlítását vártuk, azaz hatásuk erősségének

olyan helyzetben való vizsgálatát, amelyben nem állhat fenn kölcsönhatás a két tényező között. Az összehasonlító adatokat az 5. és a 6. táblázat mutatja be.

5. táblázat: A tiszta kontextus- és kontaktus-hatás (átlagok).

	Szlovák		Német	
	Vegyes település – Nincs ismerős	Nem vegyes település – Van ismerős	Vegyes település – Nincs ismerős	Nem vegyes település – Van ismerős
Rokonszenv	4,86	4,44	5,79	5,83
Pozitív sztereotípiák használata	3,34	3,30	3,97	3,87
Negatív sztereotípiák használata	2,83	2,76	2,45	2,44
Sztereotipizálási hajlandóság	7,88	4,04	3,81	1,49

6. táblázat: A tiszta kontextus- és kontaktus-hatás erőssége (ETA²).

	Szlovák ismerős	Német ismerős
Rokonszenv	0,011	Nem szignifikáns
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Sztereotipizálási hajlandóság	0,037	0,030

Az összehasonlítás adatai azt mutatják, hogy a szlovákok esetében két, a németek esetében csak egy dimenzióban mutatkozik szignifikáns különbség a két helyzet között. A sztereotipizálásra való hajlandóságot mindkét csoport esetében nagyobb mértékben növeli (azaz a „nem tudom” válaszok arányát nagyobb mértékben csökkenti) a személyes ismerős megléte, mint a vegyes nemzetiségű lakhely, vagyis e dimenzióban erősebb a kontaktus hatása. Ezen kívül a rokonszenv a szlovákok esetében erősebb a vegyes településeken élő, de szlovák kapcsolatokkal nem rendelkezők között, mint az ilyen ismeretségekkel bíró, de szlovákokkal nem együtt lakó csoportban, tehát ebben az esetben erősebb a kontextus hatása a kapcsolat hatásánál – bár a kontextus-hatás is csak épphogy szignifikáns, azaz nem nagyon erős.

C. A tiszta kontextus-hatás vizsgálata

Az elemzés következő lépéseként a két mintából azok válaszait hasonlítottuk össze, akiknek nincsenek személyes kapcsolataik a két kisebbség tagjaival. Az összehasonlítástól azt vártuk, hogy megmutatja: milyen hatása van tisztán a kontextusnak a sztereotipizálásra és az előítéletességre (lásd 7. és 8. táblázat).

7. táblázat: Vegyes lakosságú településeken élők kapcsolat nélkül és az országos minta tagjai kapcsolat nélkül (átlagok).

	Szlovák		Német	
	Vegyes település – Nincs ismerős	Nem vegyes település – Nincs ismerős	Vegyes település – nincs ismerős	Nem vegyes település – Nincs ismerős
Rokonszenv	4,86	4,51	5,79	5,19
Pozitív sztereotípiák használata	3,34	3,24	3,97	3,80
Negatív sztereotípiák használata	2,83	2,77	2,45	2,46
Sztereotipizálási hajlandóság	7,88	7,79	3,81	5,49

8. táblázat: A kontextus-hatás erőssége (ETA²).

	Szlovák	Német
Rokonszenv	0,004	0,014
Pozitív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Negatív sztereotípiák használata	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns
Sztereotipizálási hajlandóság	Nem szignifikáns	Nem szignifikáns

Az összehasonlítás eredményei azt jelzik, hogy a vegyes lakosságú településeken élők akkor is nagyobb rokonszenvvel viseltetnek a kisebbségek iránt, mint az országos minta tagjai, ha nincs személyes kapcsolatuk szlovákokkal vagy németekkel. Tehát a fenti tábla szerint a kontextusnak az előítéletesség affektív komponensére van hatása – bár a hatás ebben az esetben sem túl erős.

A HATÁSOK INTERAKCIÓJA

A vizsgálat eredményeinek értelmezése kapcsán természetesen felmerül a kérdés: nem csalóka következtetésekre jutunk-e akkor, ha külön vizsgáljuk, majd összehasonlítjuk a kontextus és a kapcsolat hatásait, hiszen jogos az a feltételezés, hogy a két, független változóként definiált tényező között kölcsönhatás, interakció áll fenn. A független hatás, illetve az esetleges interakció ellenőrzésére kétutas variancia-analízist (ANOVA) végeztünk. Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy a kontextusnak és a kontaktusnak mindkét kisebbség esetében szinte minden vizsgált dimenzióban van egymástól független hatása (ez a hatás csupán a szlovákok esetében és csak két dimenzióban nem volt szignifikáns, lásd 9. táblázat). Azt azonban csak két dimenzióban mondhatjuk, hogy az egyik hatás erősebb, mint a másik: szlovákok esetében a rokonszenvnél, illetve mindkét csoport esetében a sztereotipizálási hajlandóságnál (lásd a beta értékeket). Interakció kontextus és kapcsolat kö-

zött csak a negatív sztereotípiák gyakoriságát illetően mutatható ki: a vegyes lakosságú településeken kialakuló kapcsolatok hatása nagyobb a kisebbségekről való negatív sztereotípiák elutasítására, mint máshol. Ebben az esetben nem beszélhetünk a két változó független hatásáról.

9. táblázat: Kontaktus- vagy/és kontextuális-hatás (Kétutas ANOVA; Beta-értékek⁹).

	Szlovák			Német		
	Kontaktus	Kontextus	Interakció	Kontaktus	Kontextus	Interakció
Rokonszenyv	Nem szignifikáns	090	Nincs	157	130	Nincs
Pozitív sztereotípiák használata	062	095	Nincs	062	129	Nincs
Negatív sztereotípiák használata	084	Nem szignifikáns	Van	064	081	Van
Sztereotipizálási hajlandóság	162	013	Nincs	191	043	Nincs

AZ EREDMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE

A kétféle elemzés eredményei egybevágóak és jól értelmezhetők. Az előítéletesség affektív komponensére (a csoport iránt érzett rokonszenvre, illetve ellenszenvre) a németek esetében mindkét tényező hat – mégpedig egymástól függetlenül. A szlovákok esetében viszont a kapcsolatnak nincs ilyen előítélet-csökkentő hatása, a kontextus hatása viszont szignifikáns.

A pozitív sztereotípiák használatát mindkét csoport esetében befolyásolja mind a kontextus, mind a kontaktus,

A negatív sztereotípiák használatát illetően interakciót mutattunk ki a két tényező között: a kontaktus vegyes nemzetiségű településeken erőteljesen csökkenti az előítéletes sztereotipizálásra való hajlamot, míg az országos mintában nincs ilyen hatása (lásd 10. és 11. táblázat).

⁹ A BETA érték többváltozós modell esetén azt mutatja meg, hogy mekkora egy adott független változó önálló – a modellben lévő többi független változó hatásától független – hatása (parciális hatás). Ezen értékeket négyzetre emelve megkaphatjuk az adott változó által megmagyarázott hányadot. Esetünkben a BETA-értékek sehol sem különböznek jelentősen az ETA-értékektől, tehát a változók között nincs jelentős interferencia.

10. táblázat: Negatív sztereotípiák használata, németek (átlagok, 1–5).

		Átlag	Elemszám
Országos	Van német ismerős	2,44	202
	Nincs német ismerős	2,46	452
Helyi	Van német ismerős	2,17	103
	Nincs német ismerős	2,45	107

11. táblázat: Negatív sztereotípiák használata, szlovákok (átlagok, 1–5).

		Átlag	Elemszám
Országos	Van szlovák ismerős	2,76	106
	Nincs szlovák ismerős	2,77	491
Helyi	Van szlovák ismerős	2,48	83
	Nincs szlovák ismerős	2,83	101

A sztereotipizálásra való hajlandóságra mindkét kisebbség esetében a kapcsolat van nagyobb hatással – a több kapcsolattal rendelkezők közül szignifikánsan többen hajlandók állást foglalni abban, hogy bizonyos tulajdonságok jellemzők-e a kisebbségi csoportra, mint azok közül, akiknek nincsenek személyes kapcsolatai a csoport tagjaival. Emellett a kontextusnak is van valamelyes – független – hatása.

A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy Magyarországon a kontextus és a kontaktus független hatásai másként működnek, mint a Stein és munkatársai által vizsgált esetben. Azt mindkét vizsgálat megállapította, hogy az etnikai csoportok tagjai közötti személyes kapcsolatok csökkentik az előítéletességet, és ezt a hatást felerősíti, ha a kapcsolatok vegyesen lakott településeken alakulnak ki. Míg azonban az egyesült államokbeli vizsgálat abból indult ki, hogy a vegyes lakóhely erősíti az előítéletességet, amit aztán a kapcsolat hatása ellensúlyozhat, addig Magyarországon más a helyzet. Egyfelől azt láttuk, hogy személyes kapcsolat hiánya esetén a németeket ugyanannyi negatív sztereotípiával jellemzik a helyi és országos mintában, sőt, ha nincs személyes kapcsolat, a szlovákok esetében a helyi mintában gyakoribb a negatív sztereotípiák használata, mint országosan. Másfelől viszont a vegyes lakóhely önmagában is járhat előítélet-csökkentő hatással. Ugyanis a vegyes településeken mindkét kisebbség iránt nagyobb a rokonszenv azok körében is, akiknek nincs személyes kapcsolata a kisebbségek tagjaival (lásd 7. táblázat). Úgy látszik a kontextusnak és – a németek esetében – a kontaktusnak is erősebb hatása van az előítéletesség affektív komponensére (azaz a rokonszenvre és ellenszenvre), de helyi szinten, a többnemzetiségi kontextus fennállása esetén ez a hatás a negatív sztereotípiák használatára való hajlandóságot is csökkenti. Ez azonban nem jelenti a sztereotipizálási hajlandóság csökkenését általában véve, hiszen mint ebben a vizsgálatban is, egyidejűleg növekedhet a pozitív sztereotípiák használatának gyakorisága.

A vizsgálat másik figyelemre méltó eredménye, hogy a sztereotipizálási hajlandóságot mindkét tényező – a többnemzetiségi kontextus és az etnikai csoportok tagjai közötti személyes kapcsolatok megléte – növeli. Az együttélés és a személyes kapcsolat tehát nem jár együtt az érzékelt csoporthatárok lebomlásával, sőt könnyen lehet, hogy – a Tajfel-paradigmának megfelelően – a csoportok közötti társadalmi távolság csökkenése, a csoportokat nyilvánvalóan megkülönböztető markerek (pl. a saját nyelvhasználat) elhalványodása a csoporthatárok erőteljesebb meghúzására – esetünkben nagyobb sztereotipizálási hajlandóságra, és az auto-, illetve heterosztereotípiákkal mért társadalmi távolság növelésére – ösztönöz. Ez egy olyan háttér-tényező, amely megerősítheti a megfigyelést, hogy a kontextus és a személyes kapcsolat együttes megléte sem garantálja, hogy súlyos érdekellentétek, éleződő csoportkonfliktusok esetén elkerülhető legyen a csoportok közötti nyílt ellenségesség (Forbes, 2004).

IRODALOM

- FORBES, H. D. (2004): Ethnic Conflict and the Contact Hypothesis. In: Lee, Y., McCauley, C., Moghaddam, F., Worchel, St. (eds.): *The Psychology of Ethnic and Cultural Conflict*. Praeger, 69–88.
- PETTIGREW, TH. F., TROPP, L. R. (2006): A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90. (5)., 751–783.
- PETTIGREW, TH. F. (1997): Generalized Intergroup Contact Effects on Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23. (2)., 173–185.
- STEIN, R. M., POST, S. SH., RINDEN, A. L. (2000): Reconciling Context and Contact Effects on Racial Attitudes. *Political Research Quarterly*, 53. (2)., 285–303.
- TROPP, L. R., PETTIGREW, TH. F. (2005): Differential relationships between intergroup contact and affective and cognitive dimensions of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, (8)., 1145–1158.

CONTEXT AND CONTACT

(SUMMARY)

The purpose of the present study is to investigate the validity of the contact hypothesis in the context of interethnic neighbourhoods. The dataset for analysis stem from a 2007 survey on ethnic stereotypes and prejudices about Germans and Slovaks living in Hungary. Two samples were taken and surveyed: one from ethnically mixed neighbourhoods where Hungarians and at least one of the two minorities are living together, and another one from the total adult population of the country. The assumption was that the comparison of the two datasets will result in answering the question whether mixed neighbourhood in itself (*context effect*) or only direct and personal contact (*contact effect*) leads to reduction of stereotyping and prejudice toward minority groups. Earlier investigations have found that

mixed neighbourhoods often do not reduce but intensify prejudice, but, on the other hand, by raising the chances of establishing intergroup contacts they can indirectly contribute to prejudice reduction (*interaction effect*). However, the results of the Hungarian survey were different: in mixed neighbourhoods the level of prejudice was lower than in other places even without direct contacts between majority and minority group members. The other important result of the study was that both context and contact increased the inclinations for (mostly positive) stereotyping, thus cohabitation and personal contact have not contributed to the fading away of the perceived boundaries between in-groups and out-groups.

Siklaki István

ELTE Társadalomtudományi Kar, Társadalmi Kapcsolatok Intézete
Szociálpszichológia Tanszék
siklaki@tatk.elte.hu

SZTEREOTÍPIÁK, REKLÁM, IDENTITÁS

FÓKUSZCSOPORTOS KUTATÁS AZ INTEGRÁLT REKLÁMOK FOGADTATÁSÁRÓL

Fókuszcsoporthoz vizsgáljuk, hogy többségi és roma emberek miként fogadják, ha hétköznapi termékeket roma szereplőkkel reklámoznának. Valóság-hű reklámokat készítettünk olyan termékekkel, amelyek a romákról alkotott többségi sztereotípiákra referálnak, elkészítettük a nem roma párjukat is, és egy szokványos reklámkonceptió elemzés keretei között beszélgettünk róluk. A fő tanulság szerint mind a többségiek, mind a romák jól fogadják az ilyen reklámokat abban az esetben, ha nem áll túlságosan szemben a termékhez fűződő asszociáció az alapvető roma sztereotípiákkal. A kutatás egyben markánsan megmutatta a roma autosztereotípiákat, illetve a roma nők esetében súlyos negatív csoportidentitásra is fényt vetett.

A KUTATÁS HÁTTERE¹

Az etnikai kisebbségekkel kapcsolatos előítéletek szilárdságához jelentősen hozzájárul az a körülmény, hogy egyfelől a kisebbségek tagjai nemigen láthatók a nyilvános médiában, másfelől, ha mégis felbukkannak, akkor csak sajátos, az előítéleteket tükröző és erősítő kontextusban (Bernáth és Messing, 1998). A hétköznapi kereskedelmi reklámok markánsan olyan kontextust alkotnak, amelyből következetesen ki vannak zárva a romák. Eddig cigány szereplők csak elvétve bukkantak föl reklámokban (talán az egy T-Mobil reklámot kivéve), és amikor felbukkantak, akkor a reklám társadalmi célú volt.

Az Egyesült Államokban az 1960-as évek közepén merült föl először komolyan az a kérdés, hogy milyen következményekkel járna, ha a kereskedelmi reklámokban a fehér szereplők mellett fekete szereplők is megjelenének. Ezt a formát nevezték el „integrált reklámozásnak”², és a rákövetkező időszakban élénk érdeklődést és vitákat váltott ki mind a társadalmi, mind a marketing következményei tekintetében (Barba, 1969; Whittler, 1991). A dilemma magától értetődik, és a legtöbb országban azóta sem oldódott meg. Ami Magyarországot illeti (értelemszerűen a cigány kisebbség vonatkozásában) komolyan fel sem merült ez a dilemma egészen a legutóbbi időkig. Amerikában a dilemma fókuszában az állt, hogy az in-

¹ A kutatást Ürmös Andor, a korábbi Szociális és Munkaügyi Minisztérium Roma Integrációs főosztályának vezetője kezdeményezte, és a Minisztérium finanszírozta.

² Az „integrált reklámozás” kifejezés ma inkább a marketing olyan filozófiáját jelenti, amikor sokféle médiumot integrálva juttatják el az üzenetet. Mi itt természetesen az etnikai értelemben vett „integrált reklámról” beszélünk. Tanulságos, hogy az utóbbi évtizedekben a mi általunk itt használt jelentést kiszorította a média hatékonyságot kifejező marketing irányzat.

tegrált reklám kielégítheti a fekete fogyasztókat, ám fennáll annak a kockázata, hogy elidegeníti a fehéreket. Ámbár a többszázézes roma kisebbség, mint fogyasztói csoport is fontos lehet, a mi kutatásunk fókuszában inkább az a feltevés állt, hogy ha a hétköznapi kereskedelmi reklámokban a többségi emberek rendszeresen találkoznak cigány szereplőkkel, akkor az valamelyest enyhíthet a sztereotípiákon és előítéleteken. Ugyanakkor kérdés volt, hogy nem vált-e ki bumerángthatást a többségi embereknél, és az is, hogy nem okoz-e ellenérzést a romákban. Tehát arra törekedtünk, hogy amellett, hogy támpontokat kapunk ahhoz, hogy a roma és többségi fogyasztók attitűdje a reklámozott termék iránt miként alakul a reklámozó etnikai identitása következtében, főként arra voltunk kíváncsiak, hogy az etnikai előítéletekre milyen hatással lehet az a körülmény, hogy a résztvevők markánsan „többségi” kontextusban találkoznak a roma kisebbség képviselőivel.

Tekintsünk ki újra az Egyesült Államokban lezajlott folyamatokra! Jó négy év-tizeddel ezelőtt a *The Journal of Marketing* c. folyóirat egyik cikkének bevezetése nagyon világosan foglalja össze azt a kérdéskört, ami a vizsgálatunkkal összefügg (Gould, Sigband és Zoerner, Jr., 1970).

„Közel 25 millió fekete ember él ma az Egyesült Államokban. A feketék egyre fontosabb szegmensét fogják képezni a teljes piacnak az előttünk álló évtizedben, mert magasabb a születési arány körükben, mint a fehérek körében, és több közöttük a fiatal. Jelenleg a feketék éves szinten kb. 30 milliárd dollár vásárlóerőt képviselnek. Jövedelmük, bár alacsonyabb, mint a fehéreké, egyenletesen növekszik. A négerek nagy számban költöznek föl délről északra, és nagyobb városokban koncentrálnak. Az iskolázottságuk kezd javulni, és ahogy javul a gazdasági helyzetük, úgy nő az önbizalmuk és büszkeségük. Következésképpen igényesebb fogyasztókká válnak, kevésbé a márkát tartják szem előtt, a minőség fontosabb kezd lenni számukra. A vásárlási szokásaik olyan sebességgel változnak, hogy a reklámozók zavarodottan keresik, hogyan lehet őket ’kellő módon elérni.’

Ennek egyik célszerű módja, amit legfigyelemreméltebben a televízióban alkalmaztak az utóbbi időben, az úgynevezett *integrált* reklámozás, amelyben feketék és fehérek együtt jelennek meg többé-kevésbé intim társas helyzetekben. Az első reklámozók, akik ehhez a taktikához folyamodtak, kockáztatták, hogy a fehérek körében visszaüt, mert az integrációt nem tartják kívánatosnak, és a termék bojkottjához is vezethet a feketék körében, akik álszentnek tarthatják.”

Ez az időszak az Egyesült Államokban a feketék felemelkedésének, legmarkánsabban talán az iskolabuszoztatással fémjelzett deszegregációnak, és más, a feketék negatív diszkriminációját jelentősen csökkentő társadalmi fejleménynek a korszaka. Jó volna azt hinni, hogy Magyarországon közel van egy ilyen fejlemény, és ezt segítheti az integrált reklámozás gyakorlatának megteremtése.

Mielőtt még belefognánk kutatásunk ismertetésébe, vessünk egy pillantást a mai amerikai helyzetre. A Pepsi Cola a 2007-es Super Bowl-hoz időzített reklámjában („Frissítő himnusz” – „Refresh Anthem”) Bob Dylan-t és a hip-hop producer will.i.am-at mutatja együtt, a 60-as évekből és a mából származó képek kollázsával ünnepeleendő a múltbeli és a mai nemzedékeket.

A spotban fehérek és feketék térnek haza a háborúból, szörföznek, gördeszkáznak, táncolnak, politikai megmozdulásokon lengetik az amerikai zászlót, miközben a kisfiús Dylan és a mai will.i.am egymást váltva éneklik a saját jellegzetes stílusukban Dylan klasszikus dalát, a „Forever Young”-ot. Vagy nézzük az ETRADE elektronikus kereskedelmet reklámozó spotját:

Úgy tűnik, a mai Egyesült Államokban az integrált reklám jó egészségnek örvend. Persze vannak, akik fenntartásokkal élnek, mondván, hogy ez a beállítás a médiában elfedi a tényleges, ma is fennálló társadalmi szakadékot a fehérek (akik a vásárlóerő 85,5%-át adják), és a feketék, spanyol ajkúak, ázsiaiak között. Ám az attitűdök területén biztosan folyamatos és jelentős változást generál ez a gyakorlat.

A mi kutatásunk egy fontos szempontból szerényebb célt tűz ki, mint amit már az eredeti, hatvanas évek közepi amerikai integrált reklámok kitűztek. Abban az elgondolásban a fehér és fekete szereplők *együttes* szerepeltetése volt az előítéletek csökkentését, és a két társadalmi csoport közötti kapcsolat javítását célzó megoldás. Mi pusztán azzal a szerényebb megoldással éltünk, hogy „fehér” kontextusban, a hétköznapi fogyasztói termékreklámokban szerepeltetünk, ezeket a termékeket használó, roma szereplőket. Tehát amíg a többségi emberek számára természetes, hogy az ilyen használati cikkeket többségi emberek kezében mutatják a reklámok, addig ennek lehet az a ki nem mondott sugallata, hogy ezek „fehér” termékek, a kisebbségekhez kevésbé tartoznak.

Feltevésünk szerint ez az ábrázolás kétféleképpen segítheti az előítéletek csökkentését a többségi magyar társadalomban a romákkal szemben. Egyrészt azt sugallják az ilyen reklámok, hogy a többséghez hasonlóan ők is épp olyan igényekkel rendelkező, épp olyan termékeket használó polgárok, s ezzel valamelyest ellensúlyozzák azt a hatásában kirekesztő gyakorlatot, amelyet a hivatkozott Bernáth Gábor és Messing Vera tanulmány (1998) ábrázolt. Másrészt jártunkban-keltünkben igen gyakran találjuk magunkat szembe a reklámokkal, alapjában véve a kisebbségi-többségi problematikától független, semleges helyzetben. Márpedig az ilyen találkozások gyakorisága a tapasztalatok szerint pozitív irányba mozdítja – önkéntelenül is – az attitűdöt (Zajonc, 1968).

A KUTATÁS MINTÁJA ÉS MÓDSZERE

A kutatás kvalitatív módszert alkalmazott, konkrétan a fókuszcsoport módszerét (Síklaki, 2006a; Vicsek, 2006; Gordon és Langmaid, 1997; Krueger, 1988; Morgan, 1988; Barbour és Kitzinger, 1999; Greenbaum, 1998). Ennek lényege, hogy a témában személyes tapasztalatokkal rendelkező emberek 8–10 fős csoportjai egy moderátor nem direktív közreműködésével egy félig strukturált csoportos beszélgetésben teszik közkinccsé a vélekedéseiket, érzéseiket, élményeiket. Gyakori, hogy a csoport keretei között konkrét, a téma szempontjából fontos ingeranyagot is bemutatnak. A módszer egyik legtipikusabb alkalmazási területe a reklámkonceptiók tesztelése. Mi ezt a módszert alkalmaztuk, részben fedő feladatként: a résztvevők úgy tudták, hogy termékek reklámkonceptióiról alkotott véleményükért szerveztük meg a fókuszcsoportokat.

Részben kutatás módszertani megfontolásokból, részben a téma jellegére figyelemmel az összesen hat fókuszcsoport felét a hagyományos, személyes formában, másik felét online fókuszcsoport stúdióban bonyolítottuk le³. Az online fókuszcsoportok sajátosságairól e helyen nem bocsátkozunk részletekbe (lásd Síklaki, 2006a;

³ Az online kutatásban Borbély Viktor közreműködött, csoportvizsgálatokat a Meroving Kft. IQON szoftverjével végeztük.

2006b). Amit itt érdemes kiemelni, hogy a virtuális online stúdióban a résztvevők anonim módon (avatar és kereszt- vagy becenév azonosításával) vesznek részt, aminek abból a szempontból volt jelentősége, hogy a roma és nem roma résztvevőkből álló csoport esetében a beszélgető felek nem tudtak egymás etnikai identitásáról – ugyanakkor alapértelmezésként automatikusan feltételezték, hogy a csoport többi tagja velük azonos társadalmi csoporthoz tartozik.

A minta összetétele vázlatosan az alábbiak szerint alakult:

Személyes csoportok:

- budapesti roma nők
- budapesti roma férfiak
- budapesti többségi nők és férfiak

Online csoportok:

- budapesti többségi és roma nők és férfiak
- az ország különböző területein élő többségi nők és férfiak
- zömében budapesti roma nők és férfiak

A csoportok számát a költségvetési korlátok szabták meg, az összetételt pedig módszertani megfontolások. A személyes roma csoportoknál az volt a feltevésünk, hogy ha nemek szerint heterogén csoportokat szervezünk, akkor a nők a férfiak véleményét visszhangozzák, vagy passzívak maradnak. Ezt a kockázatot kevésbé éreztük nagyra a többségi csoport esetében, így ott megtakarítottunk egy csoportot a heterogenitás révén. Az online csoportokban az anonimitást kiaknázva nemre és etnikumra nézve is szerveztünk heterogén csoportot, továbbá egy földrajzilag szétszórta többségi csoportot tartottunk még mindenképpen fontosnak. Sajnálatos módon így több, potenciálisan érdekes kombinációra nem kerülhetett sor, melyek közül – az eredmények tükrében – különösen az etnikailag heterogén személyes csoport hiánya fájó.

A nem túlságosan gazdag szakirodalomban az ingeranyagok tekintetében a kutatók általában azzal a dilemmával küszködnek, hogy valóságos reklámokkal dolgozzanak-e, ami a külső validitás szempontjából pozitívum, de az anyagok összehasonlíthatósága nem biztosítható, vagy fiktív reklámokkal, amikor össze lehet őket jól hasonlítani, de kérdéses, hogy mennyire tükrözik a valóságos reklámokkal való találkozás helyzetét. Esetünkben ez a probléma nem tudott igazán súlyossá válni, hiszen valóságos reklámot egyszerűen nem találtunk (még tervek formájában sem, legalábbis a nagyobb reklámügynökségektől ilyen visszajelzést kaptunk). Tehát maradt az a megoldás, hogy a kutatás számára teszt-reklámokat gyártatunk le. Arra törekedtünk, hogy a teszt-reklámok minél valóságosabbak legyenek, így konkrét termékek és konkrét, közismert kereskedelmi láncok szerepeltek a tesztekben, amelyeket ebben a publikációban eltüntetünk az illusztrációkról.

Az ingeranyagok legyártásánál azt tartottuk szem előtt, hogy a reklámozott tárgyak jellegzetes viszonyt sugalmazzanak a többség által a cigányokkal kapcsolatban kialakított sztereotípiákkal. Az összehasonlítás érdekében pedig két azonos

termékreklám készült a szereplő etnikumának variálásával, tehát a pár egyik tagján roma, másik tagján nem roma szereplő reklámozta a terméket. Az alábbi tematikájú párok készültek:

Fiatal férfi szereplő, nem a roma sztereotípiához illeszkedő termék reklámjában:

Fiatal nő szereplő, nem a roma sztereotípiához illeszkedő termék reklámjában:

Család gyerekeknek való termék reklámjában, összhangban a roma sztereotípiával:

Férfi csillogó-villogó műszaki cikk reklámjában, összhangban a roma sztereotípiával:

A KÜLÖNBÖZŐ CSOPORTOK JELLEGZETES REAKCIÓI AZ EGYES KONCEPCIÓKRA

Az alábbiakban összefoglalva, és illusztratív idézetekkel ellátva bemutatjuk, hogy a különböző csoportokból milyen spontán reakciókat váltottak ki az egyes változatok. Az eredmények értelmezéséhez fontos figyelembe venni a bemutatás és megvitatás módját, amely technikai okokból eltérő volt a személyes és az online csoportokban.

A személyes csoportokon a reklámkonceptiók normál print reklám méretű, jó minőségű színes nyomtatványok voltak, amelyeket véletlenszerű sorrendben osztott ki a moderátor a résztvevők között, és miután az egyik megbeszélésével végzett a csoport, az ott maradt a résztvevők előtt az asztalon, úgy kapták a következőt. Ennek következtében egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy rendszer van a reklámokban: azonos termékeket reklámozó párok vannak, amelyek a reklámozó emberben térnek el. Egy csoport kivételével ez is, és az eltérés etnikai jellege is körülbelül a nyolc reklám fele táján világossá vált, amit nyíltan meg is beszéltek.

Az online csoportok esetében is hasonló volt a bemutatás sorrendje, de mivel ott nem maradtak a résztvevők látóterében a már elemzett változatok, lassabban derült ki, hogy milyen rendszert alkotnak a változatok.

Mobiltelefon

A

- A roma nők csoportjának kimondottan tetszett a férfi: „Ezzel még a telefont is rám lehetne szózni!”
- A roma férfiak személyes csoportja menő üzletembernek ítélte, alapjában véve nem utasította el a figurát.

- A többi csoportot megosztotta, de inkább kicsit az ellenszenves, nem igazán nagymenő üzletember benyomása alakult ki róla.

B

- Ezt a változatot határozottan elutasította a két személyes roma csoport, és inkább elutasító volt a három online csoportból kettő is. (A roma férfiak csoportjában az egyik résztvevő ismerte az illetőt, s eleve negatív véleménnyel volt róla.)
- A többségi személyes csoportnak volt róla egyedül pozitív benyomása: beérkezett, jó módú, bizalomgerjesztő vezetőnek, üzletembernek, nagypapának látták. Amikor a nagyon pozitív benyomások hatására a moderátor nyíltan rákérdez, hogy mi a jelentősége annak, hogy roma, akkor a válaszokból az a kép bontakozik ki, hogy ebben a kontextusban nem jönnek mozgásba az előítéletek: „Nincs jelentősége. Nem zavar annyira, nem tudom, miért, nehéz megfogalmazni.” (Az idézet egy nyíltan negatív előítéletet hangoztató résztvevőtől származik!)
- Az online roma csoport rokonszenvesnek tartja, miközben nem utalnak az etnikumára.
- Az online többségi csoport inkább elutasító, és van utalás az etnikumára, míg a roma–nem roma vegyes csoport megosztott, a nem romák inkább elutasítóak.

1. táblázat: A mobiltelefonos reklám megítélése az egyes csoportokban.

Csoportok	Pozitív attitűd		Negatív attitűd		Megosztott attitűd	
	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő
Roma férfiak személyes			X			X
Roma nők személyes		X	X			
Többségi vegyes nemű személyes	X			X		
Roma vegyes nemű online	X			X		
Többségi vegyes nemű online			X	X		
Vegyes etnikumú és nemű online				X	X	

Fűnyíró

A

- A személyes csoportok és az online csoportok benyomása határozottan eltér.
- A személyes csoportok – a roma nők és férfiak, illetve a vegyes nemű többségi csoport – pozitív benyomást alakít ki róla. A roma férfiak és a többségi csoport a cigány változat után látták, náluk erős a kontraszthatás.
- Az online csoportok eléggé kritikusak. A roma csoportnak ezzel együtt jobban tetszik, mint a cigány változat, de a másik két csoport nem tesz összehasonlítást.

B

- Ennek a reklámnak volt a legnagyobb felszólító ereje, ez váltotta ki a legmarkánsabb reakciókat.
- A személyes csoportokon egyöntetű volt az elutasítás
 - A roma férfiak főleg arra a disszonanciára rezonáltak, hogy az ilyen típusú munka nem illik a cigánysághoz, ami magában foglalta az autosztereotípiát is:
 - „Én ritkán látok ilyet, hogy romát látok dolgozni, meg nem is áll a kezébe valahogy.”
 - „Cigánygyereket a fűnyíró mellé tenni! Nem hihető. A fehér emberek, az más világ.”
 - A roma nők nem utaltak rá, hogy a szereplő cigány lenne (!), ők olyan magyarázatokat adtak, amelyek a disszonanciát hangsúlyozták:
 - „Látszik, hogy még életében nem fogott fűnyírót.”
 - „Erőltetett, nem természetes.”
 - „Hosszú nadrágban nem állok neki füvet nyírni.”
 - A többségi csoportban itt explicit megnyilvánul az előítélet:
 - „Nem túl hiteles, úgy áll ott, mint akit odaraktak.”
 - „Ezzel a roma gyerekekkel! Életében nem dolgozott ez a fiú!”
 - „Abszurd 2008-ban Magyarországon ez a figura. Ma még korai romákat a reklámba.”
 - „Nincs köze a munkához.”
- A roma és a többségi online csoportot inkább ambivalencia jellemezte, kevésbé az egyöntetű elutasítás.
- A többségi csoportban vita alakult ki, az egyik hozzászóló arra utalt, hogy „a cingók nem dolgoznak”, amivel egy másik vitába szállt.

- A többségi-roma vegyes csoportot megosztotta a résztvevők etnikuma mentén: a romáknak tetszett, a nem romák berzenkedtek, miközben virágnyelvet használtak:
 - „Nekem is az jutott eszembe, hogy nem magyar; mert olyan, mint egy maláj-ziai vagy afgán, vagy mit tudom én.” „Hindu kertész.” „Magyar karakterű pasi kéne.”
 - A romák vitatják: „Mi a baj vele? Szőkén jobban tetszene?”

2. táblázat: A fűnyíró reklám megítélése az egyes csoportokban.

Csoportok	Pozitív attitűd		Negatív attitűd		Megosztott attitűd	
	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő
Roma férfiak személyes		X	X			
Roma nők személyes		X	X			
Többségi vegyes nemű személyes		X	X			
Roma vegyes nemű online					X	X
Többségi vegyes nemű online					X	X
Vegyes etnikumú és nemű online					X	X

Porszívó

A

- A többségi személyes csoport az egyetlen, amely nem kritizálja, és ahol nem jelennek meg a bűjtatott előítéletek. Bár sok érdeklődést nem kelt bennük.

- A személyes roma csoportokat a disszonancia érzése jellemzi: „Ez a kicsaj azt sem tudja, hogy kell fogni a porszívót. Szerinted szokott ő takarítani?”
- Az online roma csoport feszeng, ők is disszonánsnak érzik és erős az ambivalencia, noha egy öntudatos megjegyzés explicitté teszi az etnikumát:
 - „Nem passzol a reklámhoz, mert vagy kisebbségi vagy külföldi származású, de nagyon jó egyébként; több ilyen reklám kéne.”
 - „Nem úgy néz ki, mint aki mindennap háziasszonyosát játszik”
 - „Ha észrevettétek volna, végre roma a reklámban!”
 - „Nem tudom miért, de nekem ez a lány nem illik a képbe.”
- A többségi online csoport egyöntetűen kritikus, a roma-többségi csoport pedig ambivalens.

B

- A személyes roma csoportoknál, mind a nőknél, mind a férfiaknál, határozott negatív csoportidentitás jeleit mutatják az erre a reklámra adott reakciók.
 - Férfiak:
 - „Ez már jobb, hihetőbb sokkal, ez már jobban fogja.”
 - „Oda kívánczok egyből lakni, ahol ő takarít.”
 - „Ezzel már lefeküdnék én is.”
 - Nők:
 - „Jól áll a kezibe, tapasztalt, többször is használta.”
- Az online csoportok egyöntetűen kritikusán reagálnak erre a reklámra, bár a roma csoportban van néhány pozitív megnyilvánulás is.

3. táblázat: A porszívós reklám megítélése az egyes csoportokban.

Csoportok	Pozitív attitűd		Negatív attitűd		Megosztott attitűd	
	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő
Roma férfiak személyes		X	X			
Roma nők személyes		X	X			
Többségi vegyes nemű személyes	X					X
Roma vegyes nemű online			X			X
Többségi vegyes nemű online			X	X		
Vegyes etnikumú és nemű online				X	X	

Medence

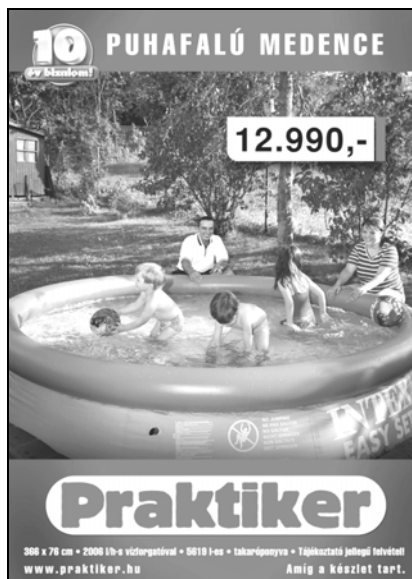
A

- A személyes csoportokban a roma férfiaknál markáns negatív identitás jeleit lehet tapasztalni (ők a többségi változat után látták a roma családot):
 - „Na, a roma család!”
 - „Szerintem a fehér sokkal jobb.”
 - „A nőnek az öltözködése nem stimmel, a férfin meg egy hosszú ujjú ing, ami föl van hajtva nyáron.”
 - „Nincs ezzel semmi bajom, de jobban áll a fehéreknek.”
 - „A fehér vidámabb, szabadabb.”

-
- A roma férfiak negatív identitásának hű tükörképét adják a többségi előítéletek:
 - „Ja, itt roma családot látunk.”
 - „Nem is olyan vidámak, a feleség se, meg a férj se.”
 - „4 gyerek van, tehát több gyerek van, mint a másikon.”
 - „Valahogy zavartabb így, nem tudom, azért-e, mert romák vannak rajta.”
 - „Nekem meg úgy tűnik, mintha ezek ilyen külföldiek lennének itt Magyarországon.”
 - A többségi online csoport ugyanezt az attitűdöt mutatja:
 - „Nem magyar család. Itthon én kicsit világosabb bőrű emberekkel reklámoznék.”
 - „Ez az arab vagy milyen család nem passzol, vagy lehet, csak szokatlan.”
 - „Polgárosult cigány család, elég sötét.”
 - „Igen, a színük alapján nem illenek a környezetbe.”
 - Az online roma csoport viszont ennél a reklámnál a pozitív identitás jeleit mutatja:
 - „Középosztálybeli család egy családnapja.”
 - „Jó, de lesznek, akik belekötnek a származásukba, és hogyha nagy a család, akkor romák, ugye.”
 - „Szerintem a többségi társadalmat meglepi.”
 - „Már épp itt volt az ideje.”
 - „Ez valahogy jobb, étellelibb.”
 - „Egyel több gyerek.”
 - „Aktívabb.”
 - „Vidámabb.”
 - „Talán meghittebb is.”
 - A roma-többségi vegyes csoport összességében pozitívan fogadta ezt a reklámot, mind a roma, mind a nem roma résztvevők, bár némelyik roma résztvevőben maradt némi ambivalencia:
 - [Nem roma] „Ez is hiteles.”
 - [Nem roma] „Ismét az az érzésem, külföldi szereplők, de ez nem zavar.”
 - [Roma] „Az első megszokottabb, de én egy ilyen reklámnak is örülnék.”
 - [Roma] „Miért üres a medence közepe, kicsit üres így a kép. Egyébként nem lenne rossz.”

B

- A személyes roma csoportokban itt is hangsúlyt kap a negatív identitás. A roma férfiakból szívszorítóan tör elő a vágy arra, hogy jobb életük legyen, hogy úgy élhessenek, ahogy az ő sztereotípiájuk szerint a „fehérek”:
 - „Szimpatikus a család, béke van a szívükben, a pali elég jól kereshet, szeretnék így élni én is.”
 - „Hiteles a vidámság, én is ilyen vidám lennék, ha így élnék.”
 - „Hiteles, mert a gyerekek nem pénzért nevetnek.”
- A roma nők személyes csoportjában még kifejezettebb a negatív identitás:
 - „Ez a család sokkal jobban reklámozza a terméket.”
 - „A másikon is harmónia van, de nem jó irányban.”
 - „Ez színekben is élénkebb, vidámabb.”
 - „A roma képen kívülre szorulnak a gyerekek, nem igazán birtokolják.”
- Az online csoportokban a roma csoport egy kicsit kritikus ezzel a „fehér” változattal szemben, a többségi és a roma–többségi vegyes csoportban dominál az attitűd, hogy nincs különbség, mindkettő pozitív.
 - Online roma csoport:
 - „Itt olyan megjátszós fejet vágnak.”
 - „Mindkettő jó, végül is mindkettő egy család.”
 - „Édesek, és jó a kép, családcentrikus.”
 - „Zavaró, hogy a felnőttek ruhában vannak.”
 - Online többségi csoport:
 - „Attól, hogy szőke a kisgyerek, nem jobb/nem rosszabb a kép.”
 - „Nekem ugyanannyira jött be, mint a másik.”
 - „Hazajött, és rohan a családhoz pancsizni, ugyanúgy, ahogy az előzőn.”

- Az online roma-többségi csoportban annyi a különbség a romák és nem romák között, hogy a romákból előjön a vágyódás:
 - [Nem roma] „Ez abszolút hihető.”
 - [Roma] „Medencében játszó gyerekek, ha nem panelban lagnék...!”
 - [Roma] „Ez jó, egyből vennék egyet, ha lenne hozzá helyem.”

4. táblázat: A medencés reklám megítélése az egyes csoportokban.

Csoportok	Pozitív attitűd		Negatív attitűd		Megosztott attitűd	
	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő	roma szereplő	nem roma szereplő
Roma férfiak személyes		X	X			
Roma nők személyes		X	X			
Többségi vegyes nemű személyes		X	X			
Roma vegyes nemű online	X			X		
Többségi vegyes nemű online			X			
Vegyes etnikumú és nemű online	X	X				

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEFOGLALÁSA

Amint az várható volt, a sztereotípiáknak nagy jelentőségük volt a reklámok roma, illetve nem roma változatainak megítélésében mind a roma, mind a többségi csoportokban. Mind a roma, mind a többségi résztvevők érzékenyen reagáltak arra, hogy a reklámozott termék és a hozzá kapcsolódó tevékenység mennyire ütközik a romákra vonatkozó sztereotípiával, vagy mennyire tekinthető összeillőnek. Ahogy vártuk, a legerősebb ütközést a fűnyíró reklámja váltotta ki, míg a medencét és a mobiltelefonot nem találták disszonánsnak.

A romákkal kapcsolatos előítéletek nagyon nyíltan megnyilvánultak a személyes csoportokban is, főként a roma férfiak csoportjában és a többségi csoportban. A fűnyíró fogadtatására ebben a tekintetben a már-már brutális nyíltság volt jellemző, mégpedig a cigányokkal szemben táplált legerősebb előítélet tekintetében: nem dolgoznak. Ez a mozzanat a roma férfiak csoportjában markáns autosztereotípiát eredményezett, ahogy azt az idézetekből is láthattuk. Azonban a roma férfiak körében volt a véleményeknek egy olyan vonulata is, ami nem az autosztereotípiával volt kapcsolatos, és eltért a többségi véleményektől. Ez pedig annak a gondolatnak a kifejezése volt, hogy a cigányok életmódjával nem illik össze a fűnyíró, mert „ők nem úgy dolgoznak, mint a fehérek” – azaz, a fehér munka után hazamegy, és van ideje, ereje füvet nyírni. A cigány nem ilyen rendszeresen dolgozik, és amikor hazamegy, nincs már ereje ilyesmire. A két nézőpont humoros egységét

fejezte ki az egyik roma férfi javaslata a fűnyíró reklám disszonáns voltának feloldására. Ő elfogadhatónak talált volna egy olyan változatot, hogy a cigány fiatalember nem dolgozik a fűnyíróval, hanem kezében gitárt tartva ráteszi a lábát. Egy másik pedig úgy mentette volna meg azt az elgondolást, hogy cigány ember szerepeljen reklámban, hogy ezzel a fiatalemberrel mobiltelefont reklámozott volna.

A többségi csoport a másik három terméknél határozottan elfogadó volt, különösen a medence esetében tolerálták, hogy romák vannak a reklámban, de a mobiltelefont reklámozó idős férfit is elfogadták – jobban, mint a romák –, főként azért, mert az ő szemükben a joviális, jól öltözött, tekintélyt sugárzó férfi nem kapcsolódott a cigányokról alkotott sztereotípiájukhoz. Volt a többségi résztvevőknek egy markáns alcsoportja, akik nem hangoztattak nyíltan előítéleteket, de nem is fogadták el a koncepciót. Ők olyan, látszólag technikai, tartalmi kifogásokkal éltek, amelyek, ha közelebbről nézzük, nyilvánvalóan csupán az ellenérvés racionalizációját szolgálták. Például, amikor az egyik résztvevő azért kritizálja a fűnyíróreklám roma változatát, mert a fiatalember hosszú nadrágban van, márpedig szerinte az ember nem nyír hosszúnadrágban fűvet. Természetesen minden épeszű ember hosszúnadrágban nyír fűvet. Vagy ilyen megnyilvánulásnak tekinthető az a gyakran elhangzott kifogás (mind a fűnyíró, mind a porszívó roma változata esetében), hogy nem jól fogja, azaz, látszik, hogy nem szokott vele dolgozni.

Különleges és megdöbbentő volt a roma nők csoportja. Talán itt érdemes az összetételükre kitérni, mert abból kiderül, hogy státus tekintetében igen változatos csoport volt: 30 éves, főiskolára jár, férjével számítástechnikai üzletet vezet, negyvenes éveiben járó munkavezető egy üzemben, negyvenes, iskolázatlan munkanélküli, három gyerekkel, huszonéves call-centeres, harmincas eladó, huszonéves, nyolc osztályt végzett munkanélküli, éppen gyereket vár, huszonéves üzletvezető helyettes. Ez a csoport teljesen normális aktivitással végig elemezte a reklámkonceptiókat úgy, hogy még csak véletlenül sem utaltak arra, hogy a reklámok párokat alkotnak, és a párok egyik tagján roma szereplők reklámoznak! A másik öt csoportban, teljesen érthető módon, ez a körülmény hamar hangot kapott. A nők igen nagy arányban éltek azzal a racionalizációs stratégiával, amire már idéztem példát, de talán érdemes itt is megismételni néhányat:

„Inkább fiatalokkal kéne a mobilt.”

„Erőltetett, nem természetes.”

„A lány nem éppen porszívózós.”

„Kívülre szorultak a gyerekek, nem igazán birtokolják.” [a medencét]

A csoport végén megkérte őket a moderátor, hogy a párok közül válasszák ki, amelyik jobban tetszik nekik, és amelyiket alkalmasabbnak találják az adott termék reklámozására. A medence esetében a hét résztvevőből egy választotta a roma változatot azzal indokolva, hogy azon négy gyerek van, és az nagyobb családot jelent, a többi hat a fehér változatot választotta. A másik három reklám esetében egyetlen nő sem választotta a roma változatot! Ez súlyosabb negatív identitást tükröz, mint a klaszszikus fehérbabás/négerbabás kísérlet az 1940-es évek Amerikájának déli államai-

ból (Clark és Clark, 1947; Síklaki, 2010). S végül, úgy tűnt, elfojtással, perceptuális elhárítással van dolgunk. Amikor ugyanis megváltak a választás eredményei, és ezzel véget is ért a csoport, utolsó mozzanatként a moderátor nyíltan rákérdezett, hogy milyen érzést váltott ki belőlük, hogy roma és nem roma szereplős változatban látták ezeket a reklámokat. A viselkedésük meglepetést árult el, újra kezdték nézni az előttük heverő reklámokat, mintha eddig nem vették volna észre ezt a körülményt.

A személyes és az online, tehát anonim csoportok összehasonlításának az a legfontosabb tanulsága, hogy egyfelől a személyes csoportokon nem kell, sajnos, attól tartani, hogy a résztvevők túlságosan törekednek a politikailag korrekt beszédre, és kerülnek az előítéleteik nyílt hangoztatását – ez a többségi és a roma férfi csoportra vonatkozik, mint láttuk a roma nők egészen különlegesen reagáltak a helyzetre. Másfelől, hogy az online anonim szituáció nem eredményezett durva, kulturálatlan megnyilvánulásokat. Sőt, éppen az anonim többségi csoportban fordult elő, hogy egyik – többségi – résztvevő vitába szállt egy másikkal, amikor az előítéletes megjegyzést tett. Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy az anonim helyzetben kevésbé érvényesült a konformitás iránti csoportnyomás (vö. Síklaki, 2006b). A roma–többségi online csoport vége felé egy többségi résztvevő rákérdezett az egyik társára, hogy cigány-e, s az igenlő választát követően más roma résztvevők is felfedték csoport hovatartozásukat. A téma etnikai szempontból kényes volta sem vezetett azonban oda, hogy megváltozzon a kulturált és egymást tisztelő stílus a beszélgetésben. Fontos hangsúlyozni, hogy az ilyen meghíváson alapuló, moderált, virtuális szobában virtuális együtt jelenléttel járó online helyzet egészen más szociálpszichológiai miliőt és normákat eredményez, mint pl. egy nyílt online fórum.

Összegzésül, mit mond ez a pilotkutatás arról, hogy romák és többségiek miként fogadják a hétköznapi használati eszközök roma szereplőkkel reklámozásának gondolatát? A romák alapvetően pozitívan állnak hozzá. Erre utaltak spontán megjegyzések is, még az ingeranyagok megismerését megelőzően, és ezt tükrözték a konkrét tervekre adott vélemények is. Arra azonban vigyázni kell esetükben is, hogy a termék ne legyen disszonáns a cigányokról élő sztereotípiák szempontjából, mert a romák körében úgy tűnik, erősen élnek autosztereotípiák. Biztató, hogy a többségi résztvevők sem utasították el magát az elvet, s ők is a sztereotípiával való disszonanciára voltak csak érzékenyek. Azoknál a termékeknél – medence, porszívó, mobiltelefon –, amelyeket nem éreztek disszonánsnak, sajátos reakciót tapasztalhattunk. A reklámok világa számukra egészen elkülönül azoktól a kontextusoktól, amelyekben az előítéleteik megnyilvánulnak, s bár felismerik a reklámozó szereplő etnikai hovatartozását, egyszerűen nem gerjednek fel bennük az előítéletek. Markáns példával szolgált az a résztvevő, aki a fűnyírót cigány fiatalemberrel szerepeltető reklám hatására hosszasan fejtegette a szokásos előítéletet, aminek a végkövetkeztetése az volt, hogy a cigányok életművészek, mert munka nélkül megélnek, alig tíz perccel később a porszívót cigány lánnyal reklámozó változatot tartotta jobbnak, úgy vélte, annak hatására szívesebben vásárolná meg a terméket. A direkt kérdésre, hogy nem

zavarja-e, hogy a szereplő cigány, azt válaszolta, hogy maga sem tudja, miért, de itt nincs jelentősége. De hasonló reakciókkal találkoztunk a mobiltelefon és különösen a medence esetében, mely utóbbit a többségi résztvevők közül ugyanannyian preferálták a roma, mint a fehér változatában. Érdemes volna végezni egy nagyobb szabású, reprezentatív kutatást, s ha az is hasonló eredménnyel járna, akkor ösztönözni kéne a cégeket integrált reklámok alkalmazására.

IRODALOM

- BARBAN, A. M. (1969): The Dilemma of „Integrated” Advertising. *The Journal of Business*, Vol. 42. No. 4., 477–496.
- BARBOUR, R. S., KITZINGER, J. (eds.) (1999): *Developing Focus Group Research. Politics, Theory and Practice*. Sage, London
- BERNÁTH G., MESSING V. (1998): „Vágóképként, csak némában” – Romák a magyarországi médiában. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest
- CLARK, K. B., CLARK, M. P. (1947): Racial Identification and Preference in Negro Children. In: T. Newcomb & E. L. Hartley (eds.) *Readings in Social Psychology*. Hold, New York, 169–178.
- GORDON, W., LANGMAID, R. (1997): Kvalitatív piackutatás. Gyakorlati kézikönyv. HVG, Budapest
- GOULD, J. W., SIGBAND, N. B., ZOENDER, C. E., JR. (1970): Black Consumer Reactions to „Integrated” Advertising: An Exploratory Study. *The Journal of Marketing*, Vol. 34. No. 3., 20–26.
- GREENBAUM, T. L. (1998): *The Handbook of Focus Group Research*. 2nd ed. Sage, London
- HENNINCK, M., DIAMOND, I. (2000): Using Focus Groups in Social Research. In: Amina Memon & Ray Bull (eds.): *Handbook of the Psychology of Interviewing*. John Wiley & Sons, New York, 113–143.
- KRUEGER, R. A. (1988): *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. Newbury Park, CA: Sage
- MORGAN, D. L. (1988): *Focus Groups as Qualitative Research*. Sage, London
- SÍKLAKI I. (2006a): Vélemények mélyén. A fókuszcsoporthoz, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere. Kossuth Kiadó, Budapest
- SÍKLAKI I. (2006b): Az online kvalitatív közvélemény- és piackutatás módszertani kérdései. *Jel-Kép*, 2. szám, 59–74.
- SÍKLAKI I. (2010): *Előítélet és tolerancia*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- VICSEK L. (2006): A fókuszcsoporthoz. Osiris, Budapest
- WHITTLER, T. E. (1991): The Effects of actors’ Race in Commercial Advertising: Review and Extension. *Journal of Advertising*, Tuesday, January 1.
- ZAJONC, R. B. (1968): Attitudinal Effects of Mere Exposure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, (2, part 2), 127.

STEREOTYPES, ADVERTISEMENT, IDENTITY**A FOCUS GROUP STUDY ON THE RECEPTION
OF INTEGRATED ADVERTISEMENT****(SUMMARY)**

A focus group research was conducted to assess the reception of the idea of advertising consumer goods with Roma people, both by majority, and by minority Roma persons. Realistic press advertisements were created for advertising goods somehow related to important aspects of the majority stereotypes about the Roma. The ads were produced in pairs: the same product was advertised by a Roma, and by a majority character. The discussion was conducted as a usual advertising concept test. The most important result was that this kind of advertising is accepted by both majority and Roma people, except when the products associations are diametrically opposing a central element of the Roma stereotype (aversion of labour). Incidentally the research discovered rather strong auto-stereotypes by the Roma participants, and very serious negative group identity by the Roma female participants.

Kende Judit

ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar,
Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Központ
kende.judit@ppk.elte.hu

ÓVODÁSOK ELŐÍTÉLETEI: A CSOPORT SZEREPE KISGYEREKEK ELŐÍTÉLETEINEK ÉS SZTEREOTÍPIÁINAK ALAKULÁSÁBAN

A tanulmány kisgyerekek etnikai előítéleteinek és sztereotípiáinak első magyar vizsgálatát mutatja be. Az 4–7 éves óvodások (n=129) közepesen erős előítéletei és sztereotípiái romákkal, kínaiakkal és feketékkel kapcsolatban leképezik a felnőtt társadalom előítéleteit, azonban társas kapcsolataikat nem befolyásolják attitűdjeik. A csoport szerepe látszik a legfontosabb tényezőnek az előítéletek erősségének és a sztereotípiák tartalmának alakulásában.

BEVEZETÉS

Az etnikai előítéletek, különösen a romákkal és zsidókkal kapcsolatban tartósan erősek a fiatalok körében Magyarországon (Erős és Fábián, 1999), (Ligeti, 2006), (Murányi és Szabó, 2007). A szerző elővizsgálatai 6–7 éves óvodás gyerekekkel kis mintán szintén közepesen erős előítéleteket találtak a romákkal és feketékkel szemben (Kende, 2010). Pedig az óvodás évek vége és a kisiskoláskor kiemelt időszak lehetne az előítélet-mentes gondolkodás alakulásában. Az előítéletek fejlődésének szociális kognitív elmélete szerint a gondolkodás fejlődése ebben a korban már lehetővé teszi, hogy a gyerekek lássák az egyéni különbségeket külső csoportok tagjai között, és a külső testi jegyek mellett az egyének belső tulajdonságait is figyelembe vegyék, így 6–7 éves kortól elkezdenek pozitívabbá válni a külső csoportokkal kapcsolatos attitűdök.

Az Amerikai Egyesült Államokban, az Egyesült Királyságban vagy Ausztráliában végzett vizsgálatokban ezekkel a kognitív változásokkal összhangban 6-7 éves korban a korábbi magas szintekről visszaesik az etnikai előítéletesség (Aboud, 2008). Ugyanakkor ellenirányú bizonyítékok is rendelkezésre állnak: például a más nemzetekkel kapcsolatos előítéletek számos európai országban nem enyhülnek ebben a korban (Barrett, Lyons és del Valle, 2004), és a szerző elővizsgálatában sem változott az előítéletesség mértéke 5 és 8 éves kor között (Kende, 2010).

Az eltérő eredmények lehetséges magyarázata a társas kontextus és a normák különbsége. Míg az Amerikai Egyesült Államokban vagy az Egyesült Királyságban sok óvodában, iskolában az előítélet-mentesség a társas norma (Van Ausdale és Feagin, 2001, Connolly, 1998), a szerző kutatásai nem utalnak ilyen normák jelenlétére a vizsgálatba bevont magyar óvodákban, és multikulturális programok sem célozzák meg az óvodás korosztályt.

A társas hatások szerepét nem magyarázzák teljes mértékben a jelenlegi fejlődési elméletek. Bár a felnőttekkel végzett kutatások egyértelműen kimutatták, hogy a társas normák fontos tényezői az előítéleteknek (Crandall és Stangor, 2005), és a legtöbb fejlődési elmélettel foglalkozó szerző egyetért abban, hogy a társas hatások befolyásolják az előítéletek fejlődését, a társas hatás forrásaival és folyamataival kapcsolatban számos nyitott kérdés van (Quintana és McKown, 2008).

A kortársak hatása különösen ellentmondásos kérdés, mivel az eddigi kutatások egymással ellentétes eredményekre vezettek. Aboud és Doyle (1996b) a közeli barátok hatását elhanyagolhatónak tartják, mivel baráti párok feketékre és fehérre vonatkozó attitűdjeinek vizsgálatkor kevés szignifikáns korrelációt találtak. Emellett barátságban nem álló csoporttagok attitűdjei is szignifikánsan korreláltak egymással. Ugyanakkor szintén Aboud és Doyle (1996a) vizsgálatában közeli barátok etnikai csoportokról folytatott beszélgetése során az előítéletesebb barát előítéletesége csökkent.

Két, az előítéletek fejlődésével foglalkozó megközelítés helyez nagyobb hangsúlyt a kortársak szerepére, mindkettő a saját etnikai csoporttal való azonosulás következményeként kezeli a külső csoportokkal kapcsolatos attitűdök alakulását. A szubjektív csoportdinamika fejlődését leíró modell (Abrams és Rutland, 2010) és a társas identitás fejlődési elmélet (Nesdale, 2008) is az etnikai identitás formálódásához és a szubjektív azonosuláshoz köti az előítéletek fejlődését: a gyerekek azonosulnak saját csoportjukkal és ennek megfelelő alakítanak ki attitűdöket más csoportokkal szemben.

Azonban ezek az elméletek sem szolgálnak előrejelzésekkel azokra a helyzetekre, amikor a gyerekek vegyes etnikumú intézményi csoportja szolgál referencia-csoportként az etnikai attitűdökre nézve. Bár a társas fejlődési elméletek egy másik ága részletesen feltárja, hogyan hozzák létre együtt a gyerekek közös társas normákat, és hogyan szolgálnak a barátok és magas társas hatékonysággal bíró gyerekek modellként a többi csoporttag számára (Mérei, 1998, Hawley, Little, és Pasupathi, 2002), ezek a csoportdinamikai tényezők eddig nem kaptak szerepet az előítéletek kialakulásának magyarázatában.

Fontos hozzátenni, hogy amennyiben a normák szerepét hangsúlyozzuk az előítéletek elsajátításában, a felnőtt társadalom attitűdjeivel is egyezés várható, hiszen a barátok, népszerű gyerekek attitűdjei részben a felnőtt társadalomból származnak. Ebben a kutatásban a gyerekek három etnikai csoporttal kapcsolatos attitűdjeit vizsgáltuk: a romákra – a legnagyobb magyarországi etnikai kisebbségre –, valamint a feketékre és a kínaiakra – két egyértelműen látható kisebbségre – vonatkozó attitűdöket mértük. Az eredmények értelmezéséhez figyelembe kell venni a tágabb társadalom attitűdjeit is a csoportokkal kapcsolatban.

A cigányokkal és kínaiakkal kapcsolatos attitűdöket a TÁRKI kutatásaiban hasonlíthatjuk össze. Ezek alapján a társadalmi távolság skálán a válaszadók nagyobb arányban különböznek a kínaiakkal szemben és kevésbé elleneznek a közös munkahely, szomszédság vagy családi kapcsolatok kialakulását, míg ugyanezen kap-

csolatok kialakítását jobban elleneznék cigányokkal. A rokonszenvi skálán is valamivel szimpatikusabbnak minősítették a kínaiakat a cigányokhoz képest (kínaiak 3,98, cigányok 3,55 1–9 skálán) (Enyedi, Fábián, Sík, 2004).

A cigányokkal és feketékkel kapcsolatos attitűdökben (Székelyi, Örkény és Csepeli, 2001) szintén a cigányokkal kapcsolatban mutatnak erősebb ellenérzéseket a felnőtt vizsgálati személyek. Az idézett vizsgálatban jelen kutatásba bevont mindhárom etnikai csoporttal kapcsolatban mértek társadalmi távolságot és rokonszenvet. Ezek szerint cigányok szomszédba költözését 20,5%, míg a kínaiakét 46,5, a feketétét pedig 50,8% fogadná el. A rokonszenvi választásoknál is pozitívabban értékelték a kínaiakat és a feketéket a cigányoknál (1–9 skálán az átlag 4,84 a feketék, 4,94 a kínaiak és 3,19 cigányok esetében). A sztereotípiák tartalmát tekintve egy 2007-ben elvégzett reprezentatív vizsgálat szerint a cigányokat lustáknak, piszkosaknak, erőszakosaknak, butáknak, harsányaknak és mulatósaknak tartják (Medián, 2007). A feketékkel és kínaiakkal kapcsolatos sztereotípiák tartalmáról nem állnak rendelkezésre reprezentatív adatok.

Mіндеzeket a tényezőket figyelembe véve a kutatás célja a gyerekek etnikai attitűdjeinek feltárása mellett a társas hatások leírása volt. Tetten érhető a csoport hatása a gyerekek attitűdjeiben? Feltételezhetjük, hogy a gyerekek tanulnak egymástól a kisebbségi csoportokról? Hogyan jelennek meg a felnőtt társadalom attitűdjei a gyerekek körében?

MINTA

A vizsgálatot 129 óvodás gyerekekkel végeztem 9 óvodai csoportban. 63 fiú (48,8%) és 66 lány (51,2%) vett részt, életkoruk átlaga 5 év 9 hónap (SD=9 hónap) volt, a legfiatalabb gyerek 3;11 a legidősebb 7;3 éves volt. A gyerekek etnikumával kapcsolatban a minta feléről, 73 gyerekről van adat. Közülük 46 gyerek volt nem roma többségi, saját identitása és a pedagógus szerint is, 11 gyerek volt saját identitása szerint roma (közülük 9 a pedagógusok szerint is roma; 2 gyerek a pedagógusok szerint nem roma) és 16 gyerek a pedagógus szerint roma, bár saját maguk nem számoltak be erről a vizsgálat során.

MÓDSZEREK

A gyerekek előítéletességét, sztereotípiáit, etnikai csoportokkal kapcsolatos tapasztalatait, diszkriminatív szándékát, valamint identitását és társas kapcsolatait tesztekkel és félig strukturált interjúk segítségével tártam fel. A vizsgálat minden esetben külön helységben, két ülésben történt. A kérdések tárgya a roma, fekete és kínai kisebbség volt, a romákkal kapcsolatos attitűdöket a teljes mintánál vizsgáltam, míg a feketékkel kapcsolatos attitűdöket 4 óvodai csoportban és a kínaiakkal kapcsolatos attitűdöket 5 óvodai csoportban.

Az előítéletesség mérésére használt teszt Frances Aboud Multiracial Attitude Measure (MRA) tesztjének adaptált változata volt (Aboud, 2003). A teszt felvételekor a gyerekek saját nemükhöz tartozó gyerekek fényképeikhez társítanak tulajdonságokat. A fotókat párban kapják, egy többségi etnikumhoz tartozó és egy kisebbségi etnikai csoporthoz tartozó gyerek fényképét látják egyszerre, és 7 pozitív és 7 negatív tulajdonságot párosítanak a fényképekhez. A választás megengedi, hogy ne csak egyik vagy másik fényképhez, hanem mindkettőhöz vagy egyikhez se társítsák a tulajdonságokat, mivel a kényszerválasztás magában hordozná annak lehetőségét, hogy a saját csoport iránti pozitív elfogultság összekeveredik a mérésnél a külső csoporttal szembeni negatív elfogultsággal (Kowalski, 2003). A teszt eredményének összesítésekor a fényképekhez társított pozitív és negatív tulajdonságok aránya a döntő. Az eredmény egy -7 és $+7$ közötti skála, amelyen a $+7$ jelzi a legerősebb elfogultságot egy etnikai csoporttal szemben, azaz hogy az összes negatív tulajdonságot a kisebbségi etnikai csoporthoz tartozó gyerekekhez párosították, míg az összes pozitív tulajdonságot a többségi csoportba tartozó gyerekekhez. A -7 jelzi a legerősebb elfogultságot egy etnikai csoport mellett, és a 0 körüli érték semleges viszonyt mutat.

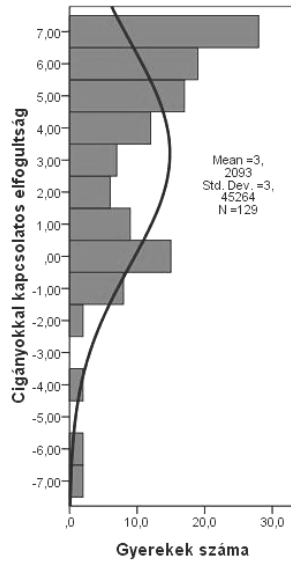
A félig strukturált interjú a gyerekek etnikai csoportokkal kapcsolatos sztereotípiáira, személyes tapasztalataira és diszkriminatív szándékára kérdez rá, valamint a saját óvodai csoportjában etnikai kisebbségekhez tartozó gyerekek megnevezését kéri.

Az identitás tesztben 22 családdal, etnikummal, vallással, nemmel, óvodai csoporttagsággal kapcsolatos tulajdonságot választanak magukra nézve igaznak vagy hamisnak (Akiba, Szalacha és Coll, 2004 alapján). A szociometriai tesztben 3 tételnél 3-3 gyerekre vonatkozó rokonszenvi és ellenszenvi választásokat tesznek a résztvevő gyerekek.

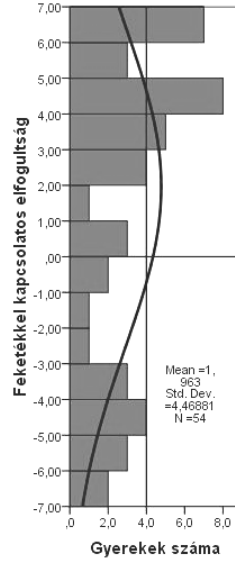
Két óvodai csoportban fél év elteltével megismételtem a teljes vizsgálatot.

EREDMÉNYEK

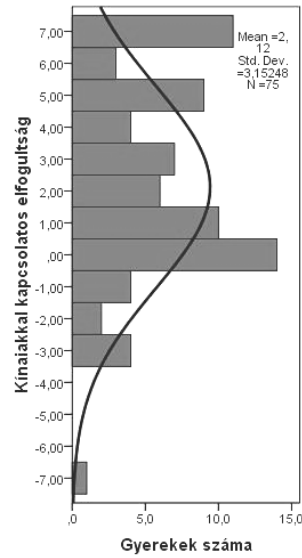
Az elfogultság a romákkal szemben volt a legerősebb (*1. ábra*), a maximum 7 pontból 3,2 volt a százhuszonkilenc résztvevő gyerek elfogultságának átlaga ($SD=3,45$), míg a feketékkel és a kínaiakkal kapcsolatos átlagos elfogultság alacsonyabb volt, rendre 1,96 és 2,12 pont. A *2. és 3. ábrán* jól látható, hogy a feketékkel kapcsolatban polarizáltabbak voltak az attitűdök ($SD=4,46$), míg a kínaiakkal kapcsolatban kisebb volt az elfogultság szórása ($SD=3,25$), gyakoribbak voltak a semleges attitűdök.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

A három etnikai csoporttal kapcsolatos elfogultság szorosan együtt járt: a romákkal és kínaiakkal kapcsolatos elfogultság $P=,547$ ($p=,000$), míg a romákkal és feketékkel kapcsolatos elfogultság $P=,595$ ($p=,000$) korrelációt mutatott.

A gyerekek kisebbségekkel kapcsolatos sztereotípiáiról és tapasztalatairól összesen száznegyvenhárom interjú készült százhuszonegy gyerekkel. Ezek alapján a sztereotípiák tartalma összességében meglepően gazdag és inkább negatív volt. Ötvennégy esetben a romák és feketék csoportja képezte az interjú tárgyát és hatvanhét gyerekkel a romákkal és kínaiakkal kapcsolatos sztereotípiákról és tapasztalatokról beszélgettem, huszonkét gyerekkel két alkalommal is.

A romákkal kapcsolatban nyolcvankilenc gyerek (közülük huszonegy gyerek két interjú során is) említett spontán tulajdonságokat, összesen kétszáznyolcvan tulajdonságot, melyek közül százötvenhat negatív volt. A feketékkel kapcsolatban huszonnyolc gyerek mondott tulajdonságokat, összesen ötvenháromat, ezek közül huszonhat negatív volt. A kínaiakkal kapcsolatban ötvenkilenc gyerek közölt az interjú során tulajdonságokat (közülük tizenhét interjúban is részt vettek), összesen kétszáztizennyolc tulajdonságot, melyek közül harmincnegyzet negatív volt.

A romákkal kapcsolatos tulajdonságok elsősorban az antiszociális viselkedésre (káromkodás, verekedés) és a bűnözésre (lopás, rablás) vonatkoztak pl. F. D.: „Hát nyitva volt az ajtó, beosont és ellopta a pénzt meg az iratokat.” vagy I. S.: „Roszszak. Lopnak. Hazudnak össze-vissza. Nem szeretem a barnákat.” A semleges és pozitív tulajdonságok elsősorban a zenére, táncra vonatkoztak: pl. D. D.: „cigányzenét hallgatnak és mindig táncolnak”. Ezen túl a gyerekek gyakran említették, hogy a romák koszosak, rongyosak pl.: G. A. „A cigányok barnák. Meg koszosak.”

és O. E.: „Szakadt, tépett, rongy meg ilyenek [a ruhája].” Továbbá több gyerek gondolta, hogy a rossz gyerekeket elviszik a cigányok.

A feketékkel kapcsolatos tulajdonságok inkább a másságra – más ételek, más nyelv, más lakhely – vonatkoztak, de az agresszív viselkedés is gyakran megjelent a tulajdonságok között.

A kínaiakkal kapcsolatban az ételek, a kínai piac és a más nyelv, más külső voltak a leggyakrabban említett tulajdonságok. pl. CS. V.: „Más ételt esznek és máshogy beszélnek.” és T. S.: „nem így áll a szemük, hanem így följebb”. Külön az ételekről, pl. SZ. SZ.: „szoktak enni rizset, sok rizset.” és I. S.: „Tésztát esznek, meg csípős húst, csípős levest, meg mindenféle szörnyűséget.”

A kor, nem és etnikum összefüggésében vizsgálva az elfogultsági MRA pontszámokat, a kor nem volt hatással a gyerekek attitűdjeire egyik etnikummal kapcsolatos attitűdöknél sem. A fél évvel későbbi utánkövetésnél sem volt szignifikáns különbség a gyerekek előítéleteinek erősségében.¹ Ugyanakkor egy szempontból különbözött a két nem a mintában: a lányok erősebben elfogultak voltak a feketékkel szemben.

Az etnikum és az elfogultság között közepesen erős összefüggés volt: a kisebbségi etnikai csoportokhoz tartozó gyerekek mindkét vizsgált etnikai csoporttal kapcsolatban kevésbé voltak elfogultak: a cigányokkal kapcsolatos elfogultság $\eta=,291$ és a kínaiakkal kapcsolatos elfogultság $\eta=,237$, ami – az etát használva mérőszámként – közepesen erős hatást jelent (Morgan et al., 2007). Mindeközben több gyerek is szerepelt a vizsgálatban, akik nem alakítottak még ki roma identitást, bár szüleik és a pedagógusok szerint is roma családból származnak, és erősen elfogultak voltak a romákkal szemben.

A legerősebb korrelációk az óvodai és szociometriai csoporttagság és az előítéletek erőssége között voltak. Az óvodai csoporttagság esetén mindhárom etnikai csoporttal kapcsolatban közepes erős volt az összefüggés az egy csoportba járó gyerekek attitűdjei között (a romákkal kapcsolatos elfogultság $\eta=,285$, a feketékkel kapcsolatos elfogultság $\eta=,341$ és a kínaiakkal kapcsolatos elfogultság $\eta=,295$). A szociometriai csoportokhoz tartozás járt együtt leginkább az attitűdökkel: a romákkal kapcsolatos elfogultság $\eta=,623$, míg a feketékkel kapcsolatos elfogultság $\eta=,341$ (rendre nagyon erős és erős hatás) (Morgan et al., 2007). A baráti kapcsolatok tehát jobb bejósolónak bizonyultak akár a nemnél, akár a kornál, akár az etnikumnál.

A sztereotípiák tartalmában is nagyfokú egyezés volt az óvodai és szociometriai csoportokon belül a hatvanegy gyerek körében elvégzett elemzés szerint. Ezek a gyerekek összesen 13 szociometriai csoportba tagozódtak, mégis a romákról említett összesen 68 tulajdonságból 14 alkalommal egy-egy tulajdonságot ugyanazokból a szociometriai csoportokból említettek többen is, a feketékkel kapcsolatban össze-

¹ A romákkal kapcsolatos elfogultság $P=,032$ nem szignifikáns; feketékkel kapcsolatos elfogultság $P=,168$ nem szignifikáns; kínaiakkal kapcsolatos elfogultság $P=,104$ nem szignifikáns.

sen elhangzott 53 tulajdonság közül pedig 10 említés azonos szociometriai csoportból származott.

Ezen túl az óvodai csoportok koherens, és egymástól eltérő profillal rendelkeztek abban, hogy a romákat és feketéket mennyire tekintik „másnak”, sztereotípiák tartalmában és a diszkriminatív szándékban is.

Ugyanakkor a legerősebben elfogult gyerekek között is többen voltak, akiket társas kapcsolataikban nem befolyásolt elfogultságuk: megneveztek barátaik között olyan gyerekeket is, akiket romaként azonosítottak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A 9 vizsgált óvodai csoport mindegyike saját normákkal rendelkező kisebbségi csoportokról: koherens képük volt a sztereotípiákat, előítéleteket és diszkriminatív szándékot is beleértve, és ezek szignifikánsan különböztek egymástól. A gyerekek attitűdjei és sztereotípiái a felnőtt magyar társadalom attitűdjeivel és sztereotípiáival is összhangban voltak. Mind az etnikai csoportok egymáshoz viszonyított megítélése, mind a sztereotípiák tartalma hasonlított a felnőtt társadaloméra.

Mindezekén túl az óvodás csoportba és a szociometriai csoportba való tartozás függött össze legerősebben az előítéletesség mértékével és a sztereotípiákkal, a szociometriai csoport és az előítéletesség mértéke között jóval erősebb együttjárás volt, mint akár a saját etnikai identitás és az előítéletesség mértéke között. Ugyanakkor az észak-amerikai és brit vizsgálatokban gyakran dokumentált életkori változások nem jelentek meg ebben a mintában: nem változott az életkorral az előítéletesség.

Ezek az eredmények együttesen arra utalnak, hogy a gyerekek közösen alakítják etnikai csoportokkal kapcsolatos attitűdjeiket és a vegyes etnikumú óvodai csoport és szociometriai csoport referenciacsoporthként működik. Nem csak az etnikai identitás kialakulásával összhangban fejlődnek a gyerekek külső csoportokra vonatkozó attitűdjei, de az identitás fejlődésével párhuzamosan a más etnikumú társak hatására is.

Azonban a vizsgálat alapján a normák közös alakításának pontos folyamatát nem lehet tetten érni. Mivel a gyerekekkel egyéni interjúk készültek, nem tudni, hogyan hatnak egymásra, milyen helyzetek és hogyan alakítják attitűdjeiket. Ennek feltárására további vizsgálatok szükségesek, melyekben ezek a lehetséges helyzetek kerülnek modellezésre. Ezen túl a vizsgálat nem reprezentatív mintán készült, így a magyarországi helyzetről nem lehet általánosságban következtetéseket levonni.

Ugyanakkor a jelenlegi eredmények alapján is egyértelmű, hogy célszerű az előítélet csökkentésénél, multikulturális programoknál nagyobb hangsúlyt helyezni a csoportdinamikára. Amennyiben a gyerekek nézeteiket közösen alakítják, a változtatásnál is a csoportot, mint egészet érdemes figyelembe venni.

IRODALOM

- ABOUD, F. E. (2003): The formation of ingroup favouritism and outgroup prejudice in young children. *Developmental Psychology*, 39., 48–60.
- ABOUD, F. E. (2008): A social-cognitive developmental theory of prejudice. In: Quintana, S. M & McKown, C. (Eds.): *Handbook of race, racism, and the developing child*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc. 55–71.
- ABOUD, F. E., DOYLE, A. B. (1996a): Does talk of race foster prejudice or tolerance in children? *Canadian Journal of Behavioural Science*, 28. (3)., 161–170.
- ABOUD, F., DOYLE, A. (1996b): Parental and peer influences on children's racial attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*, 20., 371–383.
- ABRAMS, D., RUTLAND, A. (2008): The development of subjective group dynamics *Intergroup attitudes and relations in childhood through adulthood*. New York, NY: Oxford University Press; US. 47–65.
- AKIBA, D., SZALACHA, L. A., COLL, C. T. G. (2004): Multiplicity of Ethnic Identification During Middle Childhood: Conceptual and Methodological Considerations *Culture and developing selves: Beyond dichotomization*. San Francisco, CA, US: Jossey-Bass. 45–60.
- BARRETT, M., LYONS, E., DEL VALLE, A. (2004): The development of national identity and social identity processes: Do social identity theory and self-categorisation theory provide useful heuristic frameworks for developmental research?. In: Bennett, M., Sani, F. (Eds.): *The development of the social self* New York, NY: Psychology Press. 159–188.
- CONNOLLY, P. (1998): *Racism, Gender Identities and Young Children: Social Relations in A Multi-Ethnic*. Inner-City Primary School. London: Routledge
- CRANDALL, C. S., STANGOR, C. (2005): Conformity and Prejudice. In: Dovidio J. F., Glick, P., Rudman, L. A. (Eds.): *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport*. Malden: Blackwell Publishing, 295–309.
- ENYEDI Z., FÁBIÁN Z., SIK E. (2004): Nőtték-e az előítéletek Magyarországon? In: Kolosi T., Tóth, I. G., Vukovich, G. (Eds.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest., TÁRKI. 375–399.
- ERŐS F., FÁBIÁN Z. (1999): Az etnikai előítéletek kialakulásáról. Tekintélyelvűség és szociális környezet. *Educatio*, 8. (2)., 235–247.
- HAWLEY, P. H., LITTLE, T. D., PASUPATHI, M. (2002): Winning friends and influencing peers: Strategies of peer influence in late childhood. *International Journal of Behavioral Development*, 26. (5)., 466–474.
- KOWALSKI, K. (2003): The emergence of ethnic and racial attitudes in pre-school aged children. *Journal of Social Psychology*, 6., 677–690.
- <http://www.median.hu/object.ad137cad-29f5-4fd8-8a3a-b28531f9d8d7.ivy>
- MÉREI F. (1998): *Közösségek rejtett hálózata*. Budapest, Osiris Kiadó

- MORGAN, G. A., LEECH, N. L., GLOECKNER, G. W., BARRETT, K. C. (2007): *SPSS for introductory statistics: Use and interpretation (3rd ed.)*: Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers
- MURÁNYI I., SZABÓ I. (2007): Középkorúak előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio*, 16. (1)., 38–49.
- KENDE J. (2010): *Óvodások előítéletei: a csoport szerepe kisgyerekek előítéleteinek és sztereotípiáinak alakulásában*. Előadás a MPT Nagygyűlésén, Pécs
- LIGETI G. (2006): Sztereotípiák és előítéletek. In: Kolosi, T., Tóth, I. G., Vukovich, G., (Eds.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI. 373–389.
- NESDALE, D. (2008): Social identity development and children's ethnic attitudes in Australia. In: Quintana, S. M., McKown, C. (Eds.): *Handbook of race, racism, and the developing child* Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc; US. 1–15.
- SZÉKELYI M., ÖRKÉNY A. CSEPELI GY. (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3., 19–46.
- QUINTANA, S. M., MCKOWN, C. (2008): Introduction: Race, racism, and the developing child. In: Quintana, S. M., McKown, C. (Eds.): *Handbook of race, racism, and the developing child*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Inc; US. 1–15.
- VAN AUSDALE, D., FEAGIN, J. R. (2001): *The first R: How children learn race and racism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield

PREJUDICE IN KINDERGARTEN CHILDREN:
GROUP IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S PREJUDICE
AND STEREOTYPES

(SUMMARY)

The study describes the first research of young children's ethnic stereotypes and prejudice in Hungary. The 4–7 year old kindergarten children have moderately strong prejudice and stereotypes of Roma, Chinese and Black people which mirror the prejudice of the general, adult population, though their social relations are not influenced by their attitudes. Group processes seem to have the strongest impact on the strength of prejudice and stereotype content.

Vidra Zsuzsanna

MTA Szociológiai Kutatóintézet

vidrazsuzsa@gmail.com

Feischmidt Margit

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

feischmidt@mtaki.hu

AZ ISKOLAI SZEGREGÁCIÓTÓL A KÜLÖNBSEGVAK ÉS/VAGY A KÜLÖNBSEGTUDATOS POLITIKÁIG¹

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy megvizsgáljuk milyen fő elméleti felvetések mentén alakultak a deszegregációról folyó viták elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, és azokhoz milyen, az évtizedes tapasztalatokon alapuló empirikus megfigyelések és következtetések kapcsolódtak. Elsősorban a „szintudatos” és a „színvak” koncepciókat és a körülöttük kialakult vitákat érintjük. Ezután, a magyarországi iskolai szegregációról és integrációs politikákról szólnunk, majd egy nemzetközi kutatás keretében végzett kvalitatív módszereken alapuló vizsgálat eredményei közül mutatunk be néhányat, melyek reményeink szerint részben megvilágítják, részben pedig kontextualizálják a „szintudatos” és a „színvak” politikáról szóló elméleti és gyakorlati kérdéseket. Írásunkban a „szintudatos” és „színvak” helyett a „különbségtudatos” és „különbségvak” kifejezéseket használjuk, legalábbis a magyar tapasztalatok és példák esetében, érzékeltetve a problematika észak-amerikai és hazai közegében fennálló különbséget.

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT AZ USA-BAN

Az Egyesült Államokban a „color-blindness” (színvaktság) fogalma a társadalmi és iskolai deszegregáció hosszú történelmi folyamatában az egyik legfontosabb jogi és filozófia koncepció. Alapjában progresszív fogalomnak számított, amennyiben a jogegyenlőséget hangsúlyozta a társadalmi szegregációban kulcsszerepet játszó faji különbségek ellenében. A színvaktságnak ugyanakkor kétféle értelmezése alakult ki. Egyrésztől fontos lépésnek tekintették az egyenlőség megteremtése érdekében, mivel alapvetése, hogy egyik csoport sem részesül előnyben semmilyen más csoporttal szemben. Másrésztől, kialakult a fogalom kritikája is, mely azzal érvel, hogy a színvak politikák alkalmazása ignorálja az amúgy meglévő, csoporthoz tartozás alapján (rassz, etnicitás stb.) kialakult társadalmi különbségeket és az azokhoz kapcsolódó egyenlőtlenségeket. Tehát, a ki nem mondott és el nem ismert különbségek inkább csökkentik, mintsem növelik az esélyegyenlőség megteremtésének lehetőségét.

Az elméleti vitákat kiegészítették és át is rendezték a deszegregációs politikák nyomán kialakult iskolai gyakorlatok empirikus vizsgálatainak eredményei. A színvaktság alkalmazása a tanításban lényegében azt követeli a tanároktól, hogy ne ve-

¹ EDUMIGROM: Ethnic differences in education and diverging prospects for urban youth in an enlarged Europe. A comparative investigation in ethnically diverse communities with second-generation migrants and Roma. A konzorcium vezetője: Zentai Vioal, Szalai Júlia, Messing Vera. A magyar kutatócsoport tagjai: Neményi Mária, Dupcsik Csaba, Erős Ferenc, Feischmidt Margit, Kende Ágnes, Molnár Emília, Vajda Róza, Vidra Zsuzsanna. <http://www.edumigrom.eu>

gyék észre, vagy ignorálják a diákok közötti etnikai/faji vagy bármilyen más különbségeket. Ennek oka, hogy az iskola az oktatási funkcióra kell, hogy koncentráljon, amit – ennek az álláspontnak a képviselői szerint – akkor és úgy tud ellátni legeredményesebben, ha nem foglalkozik azokkal a társadalmi különbségekkel, amelyeket a diákok magukkal hoznak. Úgy tudja egyforma kompetenciákkal ellátni a gyerekeket, illetve egyenlő esélyeket biztosítani számukra az iskolán belüli és az azon túli versenyben, ha minden más, nem közvetlenül a tanulási teljesítménnyel összefüggő kérdésben egyformaként kezeli a tanulókat.

Társadalomkutatók és főként szociálpszichológusok kezdték el vizsgálni a deszegregáció nyomán alkalmazott színvak pedagógia hatásait a tanár–diák kapcsolatokra és a diákok teljesítményére. Az egyik első fontos megállapítás ezekben a kutatásokban az volt, hogy az integrációs oktatáspolitikai erőfeszítések a legtöbb esetben valóban a színvakság alkalmazásához vezettek az iskolákban (Jervis, 1996; Pollock, 2004; Rist, 1978; Schofield, 2001). A színvakságnak azonban, mint azt a vizsgálatok kiemelték, „ára van”. A színvak iskolákban is azt találták, hogy sok tanár előítéletes, akár úgy is, hogy ennek nincsen tudatában (Marx, 2002; Wynne, 1999). Ezek az előítéletek negatív elvárásokkal társulnak, amelyek negatívan hatnak a diákok teljesítményére (Steele és Aronson, 1995). Az esetek nagy részében a látens előítéletesség okán az etnicitást deficitként értelmezik a tanárok az iskolai teljesítmények tekintetében, tehát adott csoportokhoz preconcepciókon alapuló képzeteket társítanak (Larson és Ovando, 2001). Jellemző, hogy a kisebbségi gyerekeket, megint csak nem tudatosan, szigorúbban kezelik, mint többségi társaikat (Schofield, 1986). Az általános megállapítások sorában pedig a legfontosabb, hogy a színvak és multikulturális közeg összehasonlításakor azt találták, hogy az előbbi – a színvak – sokkal nagyobb mértékben idéz elő előítéletes attitűdöket, mint az utóbbi – multikulturális vagy szintudatos (Bonilla-Silva, 2003; Richeson és Nussbaum, 2004). Magyarán, akár tudatosan vállalt színvakságról van szó, akár csupán a máságról való beszéd elkerüléséről, a különbségek ignorálása a diszkrimináció valamilyen megnyilvánulásához vezethet. Bonilla-Silva (2003) ezt a jelenséget nevezi színvak rasszizmusnak.

A DESZEGREGÁCIÓ MÖGÖTTI KONCEPCIÓK ÉS A MEGVALÓSÍTÁS GYAKORLATA MAGYARORSZÁGON

A magyarországi tapasztalatok tárgyalásához előljáróban ki kell térni a kisebbségpolitika, támogatás-, és integrációs politika kapcsolatára. Az 1993-as nemzeti és etnikai kisebbségek jogait garantáló törvény tekinthető az egyik, a kulturális különbségek kezelésére alkalmazott első megközelítésnek. A törvény jogalanyai közé a nemzeti kisebbségek mellett a magyarországi romák is beletartoznak, tehát az állam a romák esetében is elismeri a csoport kulturális különbségét és az ahhoz fűződő jogait. Azonban, a kisebbségi törvényben lehetővé tett kulturális autonómiafor-

mák alkalmazása – kisebbségi önkormányzatok, kisebbségi oktatás – a romák esetében, akiknél a társadalmi marginalitás és szociális problémák jelentik a legfőbb kihívást, nem az egyetlen eszköz, amivel az állam a csoport „másságát” valamilyen módon megközelíti. Ezek sorában az 1990-es évektől különböző területeken és különböző formákban bevezetett integrációs politikákat kell megemlíteni, amelyek a társadalmi hátrányok leküzdését (voltak) hivatottak elősegíteni.

Ezekben az intézkedésekben megfigyelhető a különbségvak és a különbségtudatos megközelítés váltakozó használata. Az egyik elképzelés szerint az integrációs politikának különbségvaknak kell lennie, hiszen célja a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, a szegénység kezelése, tekintet nélkül az érintettek etnikai, nemzeti stb. hovatartozására. Ez az álláspont azt is feltételezi, hogy a különbségvak intézkedések automatikusan elérik és érinteni fogják a szegények között felülreprezentált romákat is.

Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan mindig is létezett a romák integrációját támogató politikai diskurzus, amely azt hangsúlyozza, hogy szükség van etnikai alapon célzott közpolitikára: „A romapolitika versus szegénységpolitika dilemmát egyik kormány sem tudta következetesen feloldani. (...) A kettős szemlélet a szabályozásban és finanszírozásban is tükröződött. A megközelítési módok egymásnak feszülése, valamint a részleges és időben is változó megoldások sokszor akadályozták a kormányzati intézkedések folytonosságát, fenntarthatóságát, rontották eredményességét.” (Pulay és Benkő, 2008, 10. o.).

Az európai uniós források megjelenésével változott részben a helyzet, hiszen a fejlesztési támogatások kritériumrendszerében világosan megfogalmazott cél a roma lakosság elérése nevesítve és számszerűsítve. Az állami, nem uniós források felhasználásánál azonban továbbra is megfigyelhető a kétféle megközelítés együttes alkalmazása.

Az iskolai szegregáció felszámolására 2002 és 2010 között hozott intézkedések és törvények nem etnikai, hanem szociálisan rászorultsági alapon határozták meg az integrációs politika célcsoportját, és hátrányos helyzetűekről beszéltek. A következőkben áttekintjük a legfontosabb deszegregációs oktatáspolitikai lépéseket, és kitérünk azok megvalósítására és hatásaira annak érdekében, hogy felvázolhassuk azt a kontextust, amiben a különbségvakság és különbségtudatosság értelmezhető. Ennek kapcsán egy-egy rövid esettanulmány felvillantásával kísérünk meg néhány állítást megfogalmazni arra nézvést, hogy a különféle iskolai és pedagógiai gyakorlatok milyen kimeneti eredményeket mutatnak a „másság” kezelésében, más szóval, a fent említett külföldi kutatási tapasztalatok érvényesülnek-e, és ha igen, milyen módon a magyarországi közegben.

A 2000-es évek elején jelent meg az első PISA jelentés, melynek lesújtó eredményei nyomán a 2002-ben hatalomra került kormányzat politikai programjának részeként belekezdett az iskolai hátrányok és az ehhez szorosan kapcsolódó szegregáció felszámolásába. Létrehozták a Hátrányos Helyzetű és Roma Gyermekek Integrációjáért Felelős Miniszteri Biztos Hivatalát, majd az Országos Oktatási In-

tegrációs Hálózatot (OOIH), illetve az Integrációs Pedagógiai Rendszert (IPR), amely az integrációs lépések szakmai és módszertani feltételeit és kereteit tartalmazta. Ugyanakkor rendeletben szabályozták, hogy a hátrányos, majd később halmozottan hátrányos helyzetű tanulók tekintetében milyen létszamarányokra és eltérésekre vonatkozó feltételeknek kell megfelelni ahhoz, hogy kiegészítő normatívára legyen jogosult az adott intézmény. Mint említettük, az integrációs intézkedésekhez nem etnikai, hanem szociális alapon jelölték ki a célcsoportot annak érdekében, hogy a legrászorultabb rétegek elérése biztosított legyen.

Fontos elemként bevezetésre került 2006-ban az Esélyegyenlőségi Program, mely biztosította, hogy állami és uniós pályázatok elbírálása során az esélyegyenlőségi szempontokat pontozzák a bírálók. A szabályozások sorában az uniós csatlakozás előtt meghozott egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvénnyel kívánta a kormányzat megerősíteni az integráció jogi környezetét. Majd a 2007-es körzethatárokról szóló módosítás (mely kötelezővé tette az oktatási intézmények számára a körzetbe tartozó halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek felvételét) jelentett fontos lépést az integrációs politikai terén. Az állami rendeletek és intézmények mellett, uniós források felhasználásával (HEFOP: esélyteremtés, ROP: iskola felújítások, TÁMOP: képességkibontakoztatás) történtek meg azok a szakmai és egyéb fejlesztések, amelyek az integrációs politika végrehajtását szolgálták.

Az eredmények és hatások tekintetében kiemelendő, hogy folyamatosan nőtt az IPR-t bevezető és a képességkibontakoztató normatívát igénybe vevő intézmények száma. Ugyanakkor egy felmérés, amely az IPR bevezetésének évében készült, a 2004/2005-ös tanévet elemezte (Havas és Liskó, 2005) és azt találta, hogy növekedett az iskolák közötti szegregáció mértéke. Majd egy későbbi kutatásban (Kertesi és Kézdi, 2009) a 2006-os kompetenciamérések eredményeinek elemzése is hasonló megállapításra jutott.

A 2004/2005-ös kutatást néhány évvel később megismétlő szociológusok (Havas Gábor és Zolnay János) azt emelik ki, hogy azokon a helyeken, ahol az IPR-t és ezáltal az integrációt bevezették és alkalmazták, a tanulási feltételek és a továbbtanulási esélyek növekedtek (Ónodi és Molnár, 2010). Hasonlóan pozitív hatásokról beszélnek azok a szerzők, akik az integrált iskolában vizsgálták roma és nem roma tanulók önértékelését, jövőképét: az együtt oktatott diákok esetében jellemzőbb a pozitív önkép, ami ösztönzőleg hat a továbbtanulás tekintetében is (Kézdi és Surányi, 2008).

Az integrációs politika pozitív hatásai tehát mindenképpen kimutathatók a tanulók teljesítménye és továbbtanulási, kitörési esélyeik szempontjából, azonban az iskolák közötti szegregáció mértékét nem tudta számottevően befolyásolni. Ennek számos strukturális és oktatásirányítási oka van. Az integrációs politikát olyan ellenhatások között kellett megvalósítani, amelyek folyamatosan csökkentették azok lehetséges hatásait. Ezek sorában meg kell említeni például az iskolák számára elérhető normatíva folyamatos csökkenését. Ezzel egy időben plusz normatívák be-

vezetésével ösztönözte a kormányzat az intézményi társulások létrehozását, miközben nem lépett életbe olyan ellenőrző rendszer, ami a társulások tagintézményei közötti szegregációt megakadályozta volna. Továbbá a 6–8 osztályos gimnáziumok működtetése is sok helyen a szegregációs tendenciákat erősítette, illetve az alapítványi és egyházi intézmények működtetése is, melyekre nem vonatkoztak az integrációs szabályok. A körzethatárról szóló rendelet is nagyrészt hatástalan maradt, mivel azt az intézmények sokszor elszabotálták. A fejlesztési pályázati pénzek sem voltak minden esetben hatékonyak (pl. a HEFOP pályázatokra kevés volt a jelentkező; a ROP esetében nem a legrászorulóbbakat támogatták, illetve sokszor „gettóiskolák” felújítása történt).

Mivel rendszerszinten nem sikerült megoldani az integráció kérdését, a helyi oktatáspolitikának nagyon nagy szerepe volt abban, hogy hol milyen módon valósult meg az integráció, vagy megvalósult-e egyáltalán. Egyes iskolák vagy települések dönthettek úgy, hogy deszegregálnak, vagy dönthettek úgy, hogy nem veszik figyelembe az integrációs elvárásokat. A helyi oktatási piacon, ahol a szülők elvárásai dominálnak, az önkormányzatok nyomás alatt állnak abban a tekintetben, hogy meghoznak-e egy népszerűtlen intézkedést, vagy sem. Tehát például megszüntetnek szegregált iskolákat és elosztják a tanulókat más intézményekbe, vagy inkább engednek a szülők ellenállásának.

KÜLÖNBSÉGVAK ÉS A KÜLÖNBSÉGTUDATOS INTÉZMÉNYEK – TEREPTAPASZTALATOK

A fenti okok következtében deszegregációs szempontból nagyon sokféle szituációval találkozhatunk. Az EDUMIGROM kutatás keretében végzett terepmunkáink során szervezeti kultúra és pedagógiai gyakorlat szempontjából három iskolatípust különböztettünk meg: szegregáló, különbségvak és különbségtudatos. Az alábbiakban bemutatjuk, hogy ezeket az iskolatípusokat mi jellemzi, milyen eljárások, iskolai gyakorlatok határozzák meg, hogy az adott intézmény hogyan viszonyul a „mássághoz”, amit elsősorban az odajáró roma gyerekek irányában tanúsított gyakorlatokban ragadhatunk meg.

A kutatás egyik fő kérdése arra kereste a választ, hogy miként határozza meg az általános iskolás végzős diákok etnikai, társadalmi identitását, tanulmányi eredményeit és a továbbtanulásra, jövőjükre vonatkozó elképzeléseit a tágabb társadalmi környezetet és az iskolát jellemző különbségtételi technikák, diskurzusok és egyéb, az integrációt vagy éppen az elkülönítést, szegregációt segítő eljárások. A kutatás kitért mind a tágabb társadalmi környezet, mind az iskola világának vizsgálatára.

Két településen folytattunk terepmunkát: mindkettő a szocialista iparosítás során fontos, munkaerőpiaci szempontból felszívó hatással rendelkező város, mely a rendszerváltás után az ipar és bányászat leépülésével fokozatosan elszegényedett. Az iskolák társadalmi környezetének vizsgálata kiterjedt a helyi oktatáspolitiká saja-

tosságainak – iskola-összevonások, viszonyulás a deszegregációs politikákhoz – feltárására. Ugyanakkor interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések segítségével a családokat is vizsgálta a kutatás megélhetés, lakóhely, kulturális és nyelvi sajátosságok („integráltság foka”) tekintetében is. Az iskolákban tanuló gyerekekkel az iskolán kívül is készültek interjúk és megfigyelések, amelyek a szabadidős tevékenységeket írták le.

Az iskola világának vizsgálata az intézmény „szellemiségét” kívánta megragadni egyrészt a tanórák minőségének – a tanítás módszereinek és azok hatásosságának – a feltárásával a megfigyelés módszerével, másrészt a tanárok „mássághoz” fűződő attitűdjeinek és az arról szóló diskurzusainak (a különbségtétel fajtái) az értelmezésével. További interjúk és csoportos beszélgetések pedig a gyerekek interakcióit, az azokhoz fűződő interpretációkat és diskurzusokat, az iskoláról és saját magukról alkotott véleményeket nézte.

Ebben a tanulmányban elsősorban az iskola világáról megfigyelteket mutatjuk be, és arra keressük a választ, hogy milyen kapcsolat van a tanárok attitűdjei, pedagógiai és tanítási módszereik, az iskola szellemisége stb. és a gyerekek etnikai és társadalmi helyzetéről és identitásáról alkotott tanári percepciók között. A három iskolatípus bemutatásával arra is válaszolni kívánunk, hogy ez a terepmunkán alapuló kutatás mennyiben támasztja alá a főként amerikai mintán történt megfigyelésekből leszűrt következtetéseket és milyen ország-specifikus eltérések fogalmazhatók meg.

Mindkét vizsgált településen bizonyos mértékben, akár saját jogon, akár pénzügyi motiváció hatására, figyelembe vették az országos integrációs törekvéseket. Ennek ellenére, az iskolán belüli szegregáció vagy diszkrimináció valamilyen formája lényegében mindenütt jelen volt: osztályokba sorolás képesség, teljesítmény alapján (tagozatos osztályok), eltanácsolás, kibukás/kibuktatás stb.

Szegregáló iskolatípus

Szegregáló iskolatípust ott találtunk, ahol a település iskolapolitikájának egyik meghatározó, és az iskola későbbi működése szempontjából döntő jelentőségű lépése az iskolaösszevonás volt. Ez az intézkedés, amely amúgy sok településen megtörtént és legtöbbször gazdasági megfontolás állt az intézkedés háttérében, sokkolta a tanári kart. Az önkormányzat döntése alapján a felszámolásra került „cigány iskola” összes tanulóját a város egyik, erre kijelölt iskolájának kellett beintegrálnia. A tanárok ezt egy felülről rájuk erőszakolt intézkedésként élték meg, miközben félték a szülők reakcióitól, attól, hogy ennek hatására elviszik gyerekeket, ami elbocsátásokat vonhat maga után. Tartottak továbbá magától az új „gyerektől”, azoktól a hátrányos helyzetű, főként roma gyerekektől, akik a bezárt iskolából érkeztek. Félelmeik ellensúlyozása érdekében különféle technikákat alkalmaztak, többek között az összevonás előtti állapot látszólagos fenntartására törekedtek, úgy, mintha misem történt volna: a roma és nem roma gyerekeket elválasztották, külön osztályokba járatják, és a többségi szülők úgy érezhették, hogy

semmilyen változás nem történt. Ebben az esetben a látszólagos integrációt („cigány iskola” bezárása) az iskolán belüli szegregáció követte.

Ennek a helyzetnek a hatásait lehetett megfigyelni a tanárok attitűdjein. Az egyik ilyen jellemző viszonyulás a „cigány” és „magyar” egymást kizáró kategóriáként való használata, mely egyfajta dichotóm világképet tükröz. A tanárok beszéd módjukban „cigány” és „normál” tanulóokra osztották a gyerekeket, radikális különbséget tételezve a magyar és a cigány kultúra között. Érvelésükben gyakorta biológiai alapúvá és ezáltal teljesen determinisztikussá is vált ennek a különbségnek az értelmezése. Ebben a keretben az iskolának semmi esélye a családi és szülői, illetve kulturális háttér kompenzálására, amely értelmezés egyben önfelmentésként is szolgált a legtöbbször kudarcos pedagógiai munkára:

„El kell ismerni, a cigány vér, az cigány vér (...) a genetikai meghatározottság előbbre való mint a baráti kör, mert az abból következik”. (Az iskola egyik tanára)

A gyerekek interakcióit, viszonyait vizsgálva azt találtuk, hogy közöttük az etnicitás lett a legmeghatározóbb identifikációs és különbségtételi eljárás. A roma gyerekek esetében pedig a legjellemzőbb a sérelmi identitás kialakulása, tehát, hogy minden vélt vagy valós sérelemért a származásuk miatti diszkriminációt tették felelőssé. Mindez ugyanakkor együtt járt a csoport összességének zárásával is: a roma gyerekek elsősorban roma gyerekekkel barátkoztak iskolán belül és iskolán kívüli szituációkban is.

Különbségvak iskolatípus

A különbségvak iskolatípus esetében ugyancsak megfigyelhettük a tanári karban jelenlévő egzisztenciális félelmeket, mint motivációs háttérrel, mivel az iskolában előfordultak elbocsátások a közelmúltban. Fontosabbnak bizonyult azonban, hogy ebben az iskolában a tanári karnak nem volt tapasztalata a helyi, iskolán belüli és a tágabb környezetből, a társadalomból begyűrűző problémák megvitatására, helyzetek elemzésére és konfliktusok kezelésére. Bizonyos tekintetben az elöregedés, tehát a fiatal tanári utánpótlás hiánya is meghatározónak bizonyult az intézmény szellemiségében. A kutatás során az is kiderült, hogy a vezetés régóta alulmotivált új pedagógiai módszerek bevezetésére, ami ugyancsak nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a problémákat az iskola nem képes megfelelően kezelni.

A tanárok attitűdjeit két fő típusba tudtuk sorolni. Az egyik a sztereotipikus gondolkodás kulturális és etnikai kérdésekben, melyet saját tapasztalataik sem írtak felül. Ezt az attitűdöt a determinisztikus hatás elfogadása is jellemzi: „*Tanulatlan cigány család gyerekének sorsa determinálva van.*” A másik a közöny a „másság” iránt. Tehát a különbségeket, legyenek azok bármilyen eredetűek is, nem veszik észre a tanárok, és azoknak nem tulajdonítanak jelentőséget. Ennek fontos következménye, hogy a sztereotíp és rasszista megnyilvánulásokra sem érzékenyek, pél-

dául azokban az esetekben, amikor a gyerekek között hangzanak el rasszista megnyilvánulások.

A gyerekek viselkedését figyelve azt tapasztaltuk, hogy az osztályok közötti konfliktusok – ellentétben a szegregáló iskolatípusban megfigyelttel – nem etnicizálódnak. A különbségek inkább gender, szubkultúra stb. kategóriákban értelmeződnek. Másfelől a csoportok, baráti hálók jellemzően etnikailag vegyesek és általában a „cigányság” nincs tematizálva. Azonban, amikor előkerül, akkor jellemzően a viccelődés vagy „beszólás” formáját veszi fel, amit nevezhetünk ritualizált kommunikációnak is:

„Beszólnak, én visszaszólok, és akkor megy a bunyó. Múltkor is arra amerre lakom, egy utcával lejjebb vagy kettővel, ment egy tag, és akkor elkezd, »Mi van, te cigány!«, csak így szó nélkül, én meg hozzá sem szóltam. Odamentem, »Kit szólítottál te cigánynak?« és akkor onnan már ment a dolog. Hát suliban ez már alap. Mindenki beszél mindenkinek, de így csak hülyeségeket. (...) Hát itt is odaszól, hogy, »Mi van, te cigány?« így viccesen. Na én ezt úgy fogom fel, hogy ezt viccből mondja. Ha pedig komoly, akkor odajön, így elkezd lökdösni, mint például múltkor is, és kész. Akkor már én is beindulok.» (Az iskolába járó gyerek)

A roma gyerekek identitás-stratégiáit elemezve azt találtuk, hogy van, aki tud élni az „eltűnés” (asszimiláció) lehetőségével, ami azért is könnyebb talán, mivel jelentős a vegyes házasságok száma. Ugyanakkor van, aki nem tud (vagy ritkább esetben nem is akar) „eltűnni”, mint cigány. Ezek a gyerekek a társadalomban mindenütt a másságukkal szembesülnek, még hozzá legtöbbször negatívan, diszkriminációs helyzetekben. Ezzel szemben az iskolában folytonosan a hasonlóságukra tevődik a hangsúly, más szóval az intézmény elsősorban a rejtőzködés stratégiáját támogatja. Magyarán az iskola különbségvakságánál fogva megpróbálja a gyerekek „mátságát” nem látni, ezzel nem foglalkozni, ugyanakkor ez oda is vezet, hogy a társadalomban őket ért sérelmekkel sem tud és akar mit kezdeni.

Különbségtudatos iskolatípus

Mint említettük, az összes iskolatípusnál megfigyelhető az iskolán belüli elkülönítés valamilyen formája. Ebben az iskolában is találkoztunk tagozatos és nem tagozatos osztályokkal. A gyerekek szelekciója a tanulási képességek szerint történik már a beiskolázáskor. Ez ugyanakkor nagyrészt, de nem teljesen, egybeesik a szociális háttérrel: a gyengébb „képességű” tanulók általában rosszabb háttérű és alacsonyabb szociális státuszú családból jönnek. Az etnicitás csak annyiban játszik szerepet a szelekcióban, hogy a hátrányosabb helyzetű „rosszabb tanulók” között nagyobb arányban vannak roma gyerekek, de semmi esetre sem az etnikai háttér az osztályba sorolás alapja.

Ebben az iskolában az elkülönítés azonban együtt járt egy igen erős és tudatos misszióval, amely egyszerre kívánta felvállalni a tehetség gondozás és esélyteremtés feladatát, tehát két, legtöbbször egymást kizárónak tűnő alapelvet. Az iskola

szervezeti kultúrájának történelmi hagyománya van, amelyet tudatosan tart fenn a tanári kar, és ami a mai napig hatással van az intézmény életére. Ez az iskola mindig is egy hátrányos helyzetű, külterületi iskola volt, ahova kezdetben elsősorban a környék sváb nemzetiségű gyerekei jártak. Erre vezethető vissza az a szervezeti hagyomány, amely a szociális és kulturális különbségekkel való bánásmódot természetes feladatnak tekinti. A pedagógiai program ugyanakkor előremutató abban a tekintetben, hogy kiemelt fontosságúnak tartja a szülőkkel való kooperációt, a felmerülő konfliktusok minden fajtájának (tanári karon belüli, tanár–szülő, tanár–diák, diák–diák közötti) ki- és megbeszélését, kezelését. Ezzel egy időben folyamatos a pedagógiai innováció. A kutatásunk szempontjából pedig kiemelkedő jelentőségű az a megfigyelés, hogy a tanári és pedagógiai munka során a roma kultúrát és „másságot” nyíltan kezeli az iskola.

Ezekből az alapelvekből kiindulva tudatosan próbálják kompenzálni a két eltérő összetételű (tagozatos és nem tagozatos) osztály közötti különbségeket. Nagy hangsúlyt fektetnek a gyerekek tehetségének felismerésére és támogatására (pl. sportban). Sok újszerű pedagógiai módszert (kooperatív tanulás, csoportos munka stb.) vezettek be és ezeket egyformán alkalmazzák a két osztályban, és elmondható, hogy az ún. „rosszabb” osztályban is igen sikeresek ezek a metódusok. A szülőkkel való kommunikációt prioritásként kezelik, és az alapelv az, hogy minden osztályban lehet találni olyan szülőket, akikkel az iskola megtalálja a hangot; őket mozgósítják és vonják be az iskola életébe, és rajtuk keresztül a többi szülő felé is könnyebben tudnak nyitni.

Mint említettük, ebben az iskolatípusban explicit módon beszélnek a cigányságról. Ennek egyik eleme, hogy tudatosan törekszenek pozitív identitásmenták megteremtésére, pl. kulturális identitás ápolására szakkörökben, vagy a cigányság történetének beemelése a történelemoktatásba. Ezzel egyidejűleg a negatív, diszkriminációs események megbeszélése, feldolgozása is teret kap az iskola életében. Erre példa a Magyar Gárda megjelenése a városban, amely félelmet keltett a roma gyerekek körében. A tanárok észlelték ezt, és beszélgetést kezdeményeztek a gyerekekkel, azzal a céllal, hogy a félelmeket, tévképzeteket elhárítsák.

A tanárok beszédmódjában a cigányság helyzetének értelmezésekor elsősorban a szociális érvelés volt a jellemző, tehát a hátrányos helyzetet, a munkanélküliséget, illetve a diszkriminációt tették felelőssé a cigány gyerekek hátrányaiért:

„Volt egy olyan példa, amit soha nem felejték el. Itt történt a Gagarin úti pékségben (cigány által sűrűn lakott utca) nem is a Vörösmarty utcában (főutca). Egy roma, ipari gyakorlaton levő fiatal, aki kereskedést tanult, fehér kesztyűben szolgálta ki a vevőket. Úgy mérte a kenyeret. (...) Ezt soha nem felejttem el, szegény fiú.” (Az iskola egyik tanára)

A gyerekekkel készült interjúk és fókuszcsoportos beszélgetések azt mutatták, hogy ebben az iskolában is megtalálhatók olyan jelenségek, mint a különbségvak iskolában, azonban sokkal ritkábban és kevésbé erőteljesen. Ilyen például a sérelmi

narratíva és öngyűlölet, melyeket azonban főként a tágabb külvilághoz kötöttek a gyerekek. A társas kapcsolatokat elemezve, etnikailag vegyes baráti csoportokat találtunk. Ugyanakkor a „cigány” kategória negatív formában való használata (sértő beszólás, ugratás a másik kárára stb.) nem volt jellemző a gyerekek közötti kommunikációban.

KONKLÚZIÓK

A 2000-es évek első felétől bevezetésre került deszegregációs politikák nem támogatták a különbségtudatos megközelítést részben a korábbi rossz tapasztalatok (pl.: etnikai felzárkóztatásból szegregáció lett; az etnikai oktatás sokszor „etnobiznisz”-szé válik stb.) miatt. A „halmozottan hátrányos helyzetű” kategória bevezetése deetnicizálta a szegregáció problémakörét annak érdekében, hogy valóban a legrászorulóbbakat érintsék a deszegregációs és integrációs lépések. Kérdés azonban, hogy ennek eredményeként, amennyiben a teljes deszegregáció megvalósulna, meghozná-e az esélyegyenlőség áhított célját.

Az EDUMIGROM kutatás ismertetett eredményei azt mutatták, hogy a „legalább nem szegregáló” iskolákban a különbségvak hozzáállás a domináns. A külföldi tapasztalatokkal egybehangzó módon, a magyarországi példák is azt támasztják alá, hogy ez a módszer vagy szemléletmód a negatív tanári attitűdök és a negatív etnikai identitások megerősödéséhez vezet. Ezzel szemben a különbségtudatos eljárás-mód együtt jár egyéb, fontos elemekkel, mint pl. a pedagógiai-módszertani innováció, konfliktuskezelés tudatos módjai, nyitottság az iskolát körülvevő társadalmi közegre stb. A különbségtudatosság nemcsak a pozitív identitás megerősítését szolgálja, tehát nemcsak „etnikai oktatásra” összpontosít, hanem a kisebbségi diákok negatív, diszkriminációs tapasztalatainak és a többségi diákok előítéletességének iskolai szintű kezelését is felvállalja.

A tanulmányunkban három típussal írtuk le a két településen tapasztalt viszonyulási módokat a tanulók társadalmi és kulturális különbségeihez. Ezek közül az együttnevelés esélyeit, az egyéni méltóságot és a társadalmi szolidaritást tartósan csak a különbségtudatos alternatíva tudja biztosítani. A „másság”-gal való foglalkozás és szembenézés, beleértve a konfliktusok és a negatív tapasztalatok feldolgozását és kezelését, úgy tűnik elengedhetetlen része az integráció és ezen keresztül az esélyegyenlőség elérésének. Azt tapasztaltuk, hogy amennyiben ez az elem nincs jelen, az a látens előítéletek, a negatív identitások és a csoportközi feszültségek növekedéséhez vezethet.

IRODALOM

- BONILLA-SILVA, E. (2003): *Racism without racists: Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States*. Lanham, MD: Roman & Littlefield.
- HAVAS G., LISKÓ I. (2005): *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
- JERVIS, K. (1996): How come there are no brothers on that list?: Hearing the hard questions all children ask. *Harvard Educational Review*, 66., 546–576.
- KERTESI G., KÉZDI G. (2009): Szegregáció az általános iskolában. Számítások a 2006. évi országos kompetenciamérés adatain. In: Fazekas K., Lovász A., Telegdy Á. (szerk): *Munkaerőpiaci Tükör*, MTA-KTI
- KÉZDI G., SURÁNYI É. (2008): *Egy sikeres iskolai integrációs program tapasztalatai. A hátrányos helyzetű tanulók oktatási integrációs programjának hatásvizsgálata 2005–2007*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest
- LARSON, C., OVANDO, C. (2001): *The color of bureaucracy: The politics of equity in multicultural school communities*. Florence, KY: Wadsworth/Thomson Learning
- MARX, S. (2002, April): *Entanglements of altruism, whiteness, and deficit thinking*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, New Orleans, LA.
- ÓNODY-MOLNÁR D. (2010): *Az iskolában nem bukott meg az integráció. Egy kutatás eltorzított következtetései – Nem annyira ellenséges a közvélemény, ahogy azt állítják*. Interjú Havas Gáborral és Zolnay Jánossal. Népszabadság 2010. szeptember 21.
http://www.nol.hu/belfold/20100921-az_iskolakban_nem_bukott_meg_az_integracio
- POLLOCK, M. (2004): *Colormute: Race talk dilemmas in an American school*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- PULAY GY., BENKŐ J. (2008): *A magyarországi cigányság helyzetének javítására és felemelkedésére a rendszerváltás óta fordított támogatások mértéke és hatékonysága*. Állami Számvevőszék
- RICHESON, J. NUSSBAUM, J. (2004): The impact of multiculturalism versus color-blindness on racial bias. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40. (3.), 417–423.
- RIST, R. C. (1978): *The invisible children: School integration in American society*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- SCHOFIELD, J. W. (1986): Causes and consequences of the colorblind perspective. In: Gaertner, S., Dovidio, J. (Eds.) *Prejudice, discrimination and racism: Theory and practice*. New York: Academic Press, 231–253.

- SCHOFIELD, J. W. (2001): The colorblind perspective in school: Causes and consequences. In: Banks, J. A., C. A. McGeeBanks (Eds.): *Multicultural education. Issues & perspectives* Wiley (4th ed.) New York, 247–267.
- STEELE, C. M., ARONSON, J. (1995): Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 797–811.
- WYNNE, J. (1999, April): *The elephant in the living room: Racism in school reform*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, Montreal, Quebec, Canada

FROM SCHOOL SEGREGATION TO DIFFERENCE –
BLIND AND/OR DIFFERENCE-CONSCIOUS POLITICS

(SUMMARY)

In this paper we investigate the main theoretical assumptions in the debates on school desegregation in the United States. Parallely, we explore what empirical observations and conclusions based on decades-long experiences were linked to these debates. We primarily touch upon questions related to the concepts of colour-consciousness and colour-blindness. Then we focus on school segregation and desegregation policies in Hungary and present some findings of an international research project using qualitative methods. Through our data we hope to enlighten and contextualize the theoretical and practical questions related to colour-conscious versus colour-blind policies. In our paper we use the terms difference-conscious and difference-blind instead of colour-conscious and colour-blind, at least in the Hungarian examples, in order to illustrate the difference of the problem in the North American and the Hungarian context.

Raphael Vago

Department of History, The Stephen Roth Institute
for the Study of Contemporary Anti-Semitism
Tel Aviv University
vago@post.tau.ac.il

AZ ELŐÍTÉLETEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK OKTATÁSA ÉS KUTATÁSA – EGY IZRAELI TÖRTÉNÉS SZEMÉVEL¹

A konferencia résztvevőinek többnyire szociálpszichológiai szemléletével szemben én meglehetősen kívülálló vagyok: mi történészek a múlt rekonstruálásával foglalkozunk. A múltat forrásainkból, dokumentumokból, narratívákból építjük fel és kevésbé támaszkodunk empirikus tanulmányokra és „terepen” végzett kutatásokra. Nyelvezetünk és eszközeink nem a társadalomtudományokból, hanem a bölcsészektől származnak.

Írásomban a tel-avivi egyetemen nyert saját személyes tanári tapasztalatomra támaszkodom, ahol többek közt az antiszemitizmus története, a holokauszt és a mai antiszemitizmus kutatásának témáit oktatom. Megfigyeléseimet nem támasztják alá esettanulmányok és empirikus adatok, ezért előadásomban időnként előfordulhat, hogy általánosítások helyettesítik az alaposabb elemzést.

Ahelyett, hogy egyetlen fontos aspektusra vagy tézisére összpontosítanék, szeretnék inkább megosztani Önökkel néhány kérdést és dilemmát, amelyekkel nekünk, zsidóknak és izraelieknek, szembe kell néznünk, amikor az előítéleteket és sztereotípiákat kutatjuk vagy oktatjuk.

Az első probléma vagy kérdés, amivel foglalkozom az, hogy mi egy judeocentrikus nézőpontból közelítünk-e a zsidó léthez? Nem homályosítja-e el ez a nézőpont azt a képességünket, hogy az elfogultságokat, előítéleteket és sztereotípiákat egyetemes szemszögből nézzük? A második témám az előítéletek oktatásának és tanításának jelenkori helyzete és irányzatai lesz. A harmadik részben pedig arról lesz szó, miként értékeljük a zsidókat és Izrael Államot célzó sztereotípiák és előítéletek mai megjelenési formáit.

Ami az első kérdést illeti, a holokauszt óta – és bizonyos értelemben már előtte is – két eltérő értelmezés jelent meg. Az egyik, meglehetősen széles körben elterjedt nézet szerint, „bármi is történt velünk a történelem során, az azért történt, mert zsidók vagyunk”. Robert Wistrich könyvének a címét felhasználva, az antiszemitizmus a „legrégebbi gyűlölet”, és így a holokauszt a legmagasabb – azaz inkább a legalantasabb – foka volt az emberiség zsidókkal szembeni gyűlöletének: mindig is ők voltak és maradtak az „abszolút mások”. Ez a megközelítés nemcsak a holokauszt egyedi jellemzőit hangsúlyozza, de a zsidó történelem kivételességét is, és a holokausztot a már a Krisztus előtti idők óta jelenlévő ősi, zsidókkal szembeni gyűlölet egyenes következményeként fogja fel. Ennek a zsidóellenes gyűlöletnek a tragikus vonala nyomon követhető az európai kultúrában: a keresztény antiszemi-

¹ Hálával tartozom a kedves meghívásért és az Izrael Állam Nagykövetségével közösen tartott rendezvényért, amely remélhetőleg az izraeli és magyar kutatók közötti további kapcsolatok és közös projektek nyitányául szolgál.

tizmus megjelenésében, a zsidók angliai és spanyolországi kiűzetésében (1492), az 1648-as pogromhullámban, a 10. és 20. század közötti cári Oroszországban és a polgárháborúban, valamint a vérvádakban (Magyarországon például a tisaeszlári perben), és a náci erőszak és fasizmus megjelenésében, amely a „végső megoldásba” torkollt.

A másik értelmezés szerint a zsidó történelmi tapasztalat – specifikumai mellett – olyan általánosan használt magyarázó elvekkkel is leírható, mint a vallási, etnikai és társadalmi előítéletek, a „másik” sztereotipizálása és az örök – gazdasági, társadalmi feszültségek és válságok idején felerősödő – igény a bűnbakokra. Ezeknek az előítéleteknek és gyűlölködéseknek nem csupán vallási, etnikai és társadalmi háttérét érdemes elemeznünk, de pszichológiai és pszichoanalitikus okaikat is.

Méginkább kiélezve a két álláspont közötti különbséget, úgy tehetjük fel a kérdést: az antiszemitizmus az emberi közösségek jó vagy rossz működéséből következő „mátság” iránti szembenállásának a klasszikus példája-e? Vagy az antiszemitizmusnak annyi specifikus jellemzője van, hogy nem lehet, sőt, nem is szabad összehasonlítani az előítélet és elfogultság emberi tapasztalatainak más megjelenési formáival? A zsidó történetírás azt hangsúlyozta ezzel kapcsolatban, hogy a modern történelemben előfordult faji vagy etnikai előítélet számos esetével összevetve, csak a zsidókkal szemben alkalmazták egy nép kiirtásának „végső megoldását”, amely mindenkire vonatkozott, tekintet nélkül korra, nemre, foglalkozásra, csupán azért, mert egy „pusztulásra ítélt és alsóbbrendű fajhoz” tartozott.

Az első felfogás – amely a holokauszt utáni első izraeli zsidó generációra volt leginkább jellemző – az antiszemitizmust a zsidó nemzetet ért tragédiák sorának tekinti. Ez az Első és a Második Templom lerombolásával és a zsidók szülőföldjükről történt elűzésével vette kezdetét, a nyugati civilizáció története során a zsidók üldözésével és az erőszak különböző megnyilvánulásaival folytatódott, és a holokauszttal végződött. Így tettek kísérletet arra, hogy történelmi perspektívában értsék meg a zsidó sorsot. Egyre nagyobb mértékben használták fel ugyan a történészek és társadalomtudósok újabb módszereit, de szinte kizárólag a zsidó esetre alkalmazták ezeket, nem pedig arra, hogy összevegyék a zsidók történetét az idegenellenesség, a csoportközi előítéletek és feszültségek más megnyilvánulásaival. A zsidók esetét tehát nem úgy mutatták be, mint a csoportközi feszültségek és előítéletek egyik „esettanulmányát”, hanem mint magát az „Esetet”.

Bár bizonyos mértékig felhasználták a csoportközi feszültségek és erőszak más példáit is, de mindenekelőtt azoknak a zsidók esetétől való különbözőségének a kiemelésére. A zsidó eset egyedi jellemzőinek a hangsúlyozása nem az idegenellenesség és előítélet más megnyilvánulásainak a figyelmen kívül hagyását jelentette, és nem is annak tagadását, hogy vannak mások „mások” is szemben „velünk”, mint az egyetlen „mással” az arénában, hanem a judeoközpontú nézőpont eredménye volt, amelynek – legyünk tárgyilagosak – megvoltak és megvannak az érdemei és jelentősége. Ennek a nézőpontnak a jelentősége abban állt – amit természetesen lehet vitatni –, hogy felépítette a „mi történt a zsidókkal” történelmi narratíváját vagy

metanarratíváját, hogy ébren tartsa a zsidó múlt és a holokauszt örökségét és világosan meghatározza, kik voltak az elkövetők és az áldozatok.

Igen érdekes téma az antiszemitizmusnak és annak gyilkos végállomásának a zsidó és izraeli történelembe és történetírásba való beillesztése, amely napjainkban számos tanulmány témája. A kép természetesen sokkal összetettebb és bonyolultabb, semhogy azt most ilyen röviden bemutathatnám (lásd egy nemrég megjelent összefoglalást a kutatás jelenlegi helyzetéről, Bankier és Michman, 2008).

A szóban forgó problémát nagyon jól fogalmazta meg 2008-ban az ismert publicista, Christopher Hitchens: „erkölcsei idióta, aki azt gondolja, hogy az antiszemitizmus csak a zsidókat fenyegeti. A civilizáció története valami egészen mást mutat: a judeofóbia a barbárság és a bukás csalhatatlan előjele, és az azt hirdető államok vagy mozgalmak öngyilkosságra vannak ítélve, miként azt a katolikus Spanyolország és a náci Németország példái megmutatták.”²

Hitchens arra a nézetre hivatkozik, hogy „ha elárulod társadalmad antiszemitizmusának szintjét, akkor meg tudom mondani, hogy milyen nagy a társadalmadban a feszültség, a frusztráció és a bűnbakkeresés szintje, miként próbálsz menekülni a frusztrációtól társadalmadban bűnbakok kijelölésével, majd meggyilkolásával”.

A zsidó és izraeli történetírás fokozatosan eltávolodott a „mi történt a zsidókkal és mit tettek velünk, hogy tették tönkre életünket” fő kérdésétől egy másik kérdés elemzése felé. „Mi lett a következménye saját társadalmadra ennek a szörnyű előítéletnek? Hogyan válik bumeráנגgá a másikat célzó mérge, hogyan fajul el és gyengül meg az a társadalom, amely a gyűlölködést politikájává tette?” Végül miként vezet a gyűlölet és halál kultusza saját bukásához? Másként fogalmazva, mit mond a csoportközi előítélet és az antiszemitizmus az elkövetőkről és a be nem avatkozókról, akik nem tesznek semmit, és nem emelnek szót az előítélet különböző megnyilvánulásai ellen? És hogyan hat ez rájuk? Ez egy rendkívül fontos megközelítés, hiszen a csoportfeszültségek és előítéletek tanulmányozásának meg kell mutatni a hanyatlás és bukás azon folyamatát, amely a társadalmukban élő „másokkal” szembeni gyűlöletkeltés és erőszak politikáját támogatókra vár.

Ez vezet el a második témánkhoz, a csoportközi előítélet és feszültség jelenségeivel foglalkozó mai oktatási és tanítási irányzatokhoz.

Az elmúlt években fokozatosan megváltozott az izraeli gondolkodás és szemlélet, eltávolodtunk a szinte kizárólagosan judeocentrikus megközelítéstől, amely az antiszemitizmust a gyűlölet szinte egyedi formájának, a holokausztot pedig ennek a gyűlöletnek a végeredményének tekinti. Egy olyan megközelítés felé haladunk, amely szélesíti az összehasonlítás perspektíváját, lehetővé teszi a népiertés, az előítéletek, idegenellenesség formáinak és különféle kifejeződéseinek a jobb megértését. Ez a szemlélet kitágítja az oktatási és kutatási perspektívákat, és úgy célozza meg az antiszemitizmus és a holokauszt tanulmányozását, hogy ugyan hangsúlyoz-

² Christopher Hitchens: „Can Israel Survive for Another 60 Years?”, Slate, 2008. május 12.

za a zsidó történelem egyedi jellemzőit, de emellett tanulmányozza és megmutatja az egyetemesen levonható tanulságokat is. Yehuda Bauer, a holokauszt és antiszemitizmus kiváló izraeli kutatója, a holokausztot „példa nélküli”-nek nevezi. De mivel megtörtént, már van rá példa, tehát megtörténhet újra. Vagyis bárki, bárhol ismét áldozattá válhat: a zsidók elleni gyűlölködés végeredménye, a „végső megoldás” más esetekben is alkalmazható. Ugyanakkor ez a népiirtás a legtragikusabb, mérete, kiterjedése, fanatikussága és az alkalmazott módszerek ipari jellege miatt.

Az izraeli oktatási és kutatási intézményeket gyakran éri bíráló, mert „túlságosan” a holokausztra összpontosítanak (megkérdezhetjük, mennyi a „nem túlságos”). Azonban szem előtt kell tartanunk, hogy a Yad Vashem-et és az emlékezés, kutatás és oktatás más központjait azért alapították, hogy a zsidók elleni diszkriminációra és gyűlöletre és ezek következményeire összpontosítsanak, továbbá, hogy megőrizzék a zsidó történelmi emlékezetet, és kialakítsák a megemlékezés rítusait. Mindazonáltal az utóbbi évek új fejleményeiben egyértelműen megfigyelhető az oktatás és kutatás sokszínűbbé válása, bár néhány bíráló szerint ez még mindig túl kevés, és túl későn történik. A továbbgondolás érdekében megjegyzem azonban, hogy Izraelben – más országoktól eltérően – nincs szükség vitára az antiszemitizmus és a holokauszt szerepéről és helyéről az oktatásban és a tanításban, sem az előítélet, rasszizmus, idegenellenesség és csoportfeszültségek szélesebb összefüggéséről.

Több példával is illusztrálhatom az oktatás és kutatás változását. A Yad Vashem például találkozót szervezett a holokauszt és a ruandai népirtás túlélőinek. A rendkívül érzelemfűtött beszélgetés és szeminárium összehozta a különböző nemzedékek, földrészek, kultúrák és történelmi események áldozatait. Az izraeli Open University a különböző népirtásokról indított tanfolyamokat, amelyek tananyagok és dokumentumok segítségével mutatják be a romákat, az örményeket, az amerikai földrész bennszülötteit, valamint Kambodzsa, a sztálini Oroszország és a Balkán etnikai tisztogatásait. Válaszul a megnövekedett kutatói érdeklődésre, a Tel-Avivi Egyetem 2003-ban nemzetközi konferenciát tartott a romákról, amelynek előadásait – Roni Stauber és jómagam szerkesztésében – a CEU Press adta ki Budapesten „A roma kisebbség Európában” címmel 2007-ben. Hasonlóan, a Tel-Avivi Egyetem Stephen Roth Intézete a Jelenkori Antiszemitizmus és Rasszizmus Tanulmányozására nem csak az antiszemitizmus megnyilvánulásait kutatja és követi figyelemmel, hanem kutatói szemináriumok szervezésével és egyéb tevékenységekkel a rasszizmus – történelmi és mai – megnyilvánulásainak tanulmányozását is támogatja³.

A mai főiskolai tankönyvek és egyetemi kurzusok is kiszélesítették témáikat, és a csaknem tisztán történelmi szemléletet kiegészítették a politikai és társadalmi összefüggések elemzésével. Elmozdultak a társadalomtudományos megközelítés irányába, a „másik” különféle megjelenési formáinak sztereotípiái és képzeleteinek

³ Lásd a Stephen Roth Institute for the Study of Contemporary anti-Semitism and Racism (Tel-Aviv University) publikációit és jelentéseit.

elemzése felé, és a sztereotipizálás hátterében álló társadalmi feszültségeket és válságokat is vizsgálják. A tárgyalt kérdések a zsidó lét tapasztalataiból származnak, vagy a zsidó tapasztalattal hasonlítják össze más csoportok tapasztalatát, de az elemzés célja általánosabb szintű: a társadalmi feszültségek, a szélsőségek megjelenésének különféle formái, tovább a különféle társadalmakban megjelenő etnocentrizmus vizsgálata. Semmi kétség nem fér ahhoz, hogy az izraeli diákok mai nemzedéke már sokkal inkább tudatában van a más kisebbségeket és társadalmi csoportokat érő előítélet és erőszak különféle típusainak természetével.

Nem csak az a feladatunk, hogy feldolgozzuk a zsidó tapasztalatot a múlt és a mai napig jelenlevő antiszemitizmus árnyékában, de szembe kell néznünk a mai Izrael kihívásaival is.

Az izraeli társadalomnak az 1948-as államalapítás óta önmagának is együtt kell élnie több súlyos törésvonallal és megosztottsággal, amelyekben nyilvánvalóan jelen vannak a csoportközi feszültségek és előítéletek. A zsidó társadalmon belül mindig is léteztek a keleti országokból származó szefárdok és a nyugatról jött askenáziak közötti feszültségek és előítéletek különféle formái. Hasonlóan a vallási közösségek között is vannak feszültségek, mindenekelött az ultraortodox és a szekulárisok között, de önmagukban a vallási közösségeken belül is, mint a szefárdok és askenáziak között, amelyben nem csupán az eredet számít, hanem a különböző vallásos alcsoportok támogatása is. Jelen van a „bal” és a „jobb” közötti mély politikai polarizáció, amely az izraeli társadalmat megrázó eseményben érte el csúcspontját: Rabin kormányfő 1995-ben történt meggyilkolásával. Mára nagyrészt már elhalványult az izraeliek közötti „etnikai” megosztottság, amely az 1948 utáni korai nemzedékek életében még nagyon is jelent volt. Az Izraelben születettek, a szabra nemzedék szaporodásának köszönhetően a származási hely és a régi kulturális szakadékok már nem játszanak szerepet. Ugyanakkor ezen feszültségek egy részét felváltották a volt Szovjetunió glasznosztj korszakának idején bevándorolt több mint egymillió „orosz” zsidót és az etióp zsidókat érő előítéletek.

Mindehhez adjuk hozzá a növekvő türelmetlenség és rasszizmus aggasztó új megnyilvánulásait, amelyek a nagyrészt illegális afrikai bevándorlókat célozzák, akik Izraelbe beszivároghva munkát és menedéket keresnek, hasonlóan a főként Ázsiából érkező külföldi munkásokhoz, akiknek a terebélyesedő családjuknak oktatásra, lakásra és jóléti ellátásra van szüksége, és akik integrálódni szeretnének az izraeli életbe és társadalomba.

Természetesen a feszültségek oldására vagy megszüntetésére nincsenek egyszerű megoldások, és az izraeli média és a közbeszéd bőségesen foglalkozik is a kérdéssel. Az izraeli közéletben gyakran bukkannak fel a „rasszista”, „fasiszta”, „elmaradott”, „veszélyes a társadalomra” megbélyegzések. Az oktatási kormányzat behatóan foglalkozik a zsidók csoportjai közötti feszültségekkel, például, amikor egy felekezeti iskola megtagadta etióp gyerekek felvételét. Hangsúlyozzák a más csoportok kultúrájának toleranciáját és tiszteletét is. A civil kezdeményezések is fontos szerepet játszanak, nem csak a zsidó csoportok közötti feszültségek enyhíté-

sében, hanem a külföldi munkások, menedékkérők és illegális bevándorlók támogatásában is.

Kevés eredményt lehet felmutatni az ortodox és ultraortodox táborok, továbbá köztük és a társadalom világi rétegei között viszonyban. Általánosságban az izraeli társadalom nagy része, különösen a nagyvárosok, mint Tel-Aviv világi lakossága akkor ütközik az ultra-ortodoxokkal, amikor belép a szinte csak általuk lakott negyedekbe, vagy a vallásos csoportoknak a világi életmód különböző megjelenési formái ellen szervezett tömegtüntetésein. Hasonlóan konfliktus forrása, amikor a vallási helyszínek állítólagos megszenteltségének ellen tiltakoznak, például útépitéskor, vagy éppen a közelmúltban, amikor egy nagyobb kórházhoz egy szárnyépületet toldottak, és ez állítólag egy ősi zsidó temetőn fekszik.

Vannak jelek arra is, hogy az izraeli fiatalabb nemzedék körében növekszik az intolerancia és rasszizmus, és hogy helyénvaló annak bírálata, hogy nem kezelik megfelelően ezeket a problémákat. Mégis, úgy tűnik, hogy a különböző megoldásokat feltételező többrétegű problémákra eső közfigyelem elvezethet a konfliktusmegoldás formáihoz. Elég egy pillantást vetni az izraeli médiára, hogy meggyőződjünk arról, hogy milyen fontos helyet kap ezeknek a kérdéseknek a feltárása és megvitatása. A kisebbségi lét zsidó múltjának példáit, amikor a zsidók voltak a diszkrimináltak és üldözött „mások”, olyan légkör megteremtésére használják fel, ahol az emberi jogok megsértésének mai kérdéseiről őszintén lehet vitatkozni. A vallásos táboron belül, valamint a világi–vallásos párbeszédben, a zsidó nézőpontból kiinduló vita a judaizmusnak a „mások” irányában tanúsított alapattitűdjeire összpontosít, és a tolerancián alapuló értékek terjesztését célozza.

Az arab–izraeli feszültségek különféle formái az oktatás, az előítéletek csökkentés, és a csoportközi feszültségek szempontjából is napjaink igen nehéz problémája. Nincs szükség arra, hogy belemenjünk a szinte örök vitába, hogy „ki kezdte” és „kit terhel felelősség”. Ezért felületes, szinte haszontalan volna ennek most elismételni az izraeli és palesztinai milliók életére kiható válság megoldásának narratíváit és politikai véleményeit, útjait és eszközeit. Annak érdekében, hogy ne essünk a politikai viták csapdájába, a napi realitások és a velük való bánásmód néhány jellemzőjét választottam ki bemutatásra.

Bár viták és bíráló hangok kíséretében, de egyre inkább megjelennek a tananyagokban az arab-palesztin történet különböző oldalai, például az Izrael megalapításakor kialakult menekült probléma kapcsán. A diákok a narratívák mindkét változatával megismerkednek, ami a médiában és az oktatók körében is nézetkülönbségeket keltett. Mindazonáltal, a különböző nézőpontok és politikai viták fölött időközben kialakult egy alapkonszenzus, hogy szükség van az Izraelben élő nem-zsidó kisebbségek, különösen az izraeli állampolgárságú arab népesség életkörülményeinek a jobb megértésére. A feszültségek és összetűzések jelen vannak, észrevehető a zsidók arabokkal szembeni rasszizmusának a megnyilvánulásaiban. Hasonlóképpen, az arab népesség is ellenséges a zsidókkal és a számukra a „zsidó államban” megtestesülő zsidó jellemmel szemben. Ugyanakkor személyes tapasztalataim alapján hangsú-

lyoznom kell, hogy az egyetemünkön tanuló arab diákokat teljesen egyenrangúként kezelik, akik közül sokan politikailag igen aktívak és bírálják a palesztinokkal szembeni izraeli politikát, és tiltakoznak az izraeli arabokat szerintük sújtó diszkriminációk miatt (például a foglalkozási lehetőségek, a lakáshoz jutás területén). Nagyon gyakran a baloldali zsidó diákok arab társaik oldalán állnak, és az órákon nem jelenik meg csoportközi feszültség. Továbbá, úgy tűnik, bár erre megint csak nincs empirikus, statisztikailag alátámasztott bizonyítékom, hogy a zsidó és arab diákok közötti kommunikáció alapvetően pozitív, a viszonyok és attitűdök megfelelőek, ami gyakorta – ez a személyes benyomásom – meglepi a kívülről jövő látogatókat. Saját, a modern világtörténelemről szóló kurzusaimon az arab diákok gyakorta illetik kritikával az izraeli politikákat, ám ezek az attitűdök nem vezetnek kiélezett feszültségekhez, eltekintve a bejósolható vitáktól és zajos szópárbajoktól, amelyek nem annyira a zsidó–arab, mint inkább a „bal” és „jobb” törésvonal mentén zajlanak.

Az 1992-es oslói folyamat óta a palesztin hatóságokkal folytatott tárgyalásokon Izrael követeli azoknak a tananyagoknak a betiltását a Palesztin Hatóság területén, amelyek antiszemiták és gyűlöletkeltőek a zsidókkal és Izraellel szemben. Ezek igen elterjedtek a palesztin oktatási rendszerben és a médiában. Jó példa volt erre a Palesztin Hatóság televíziójában 2002. november 4-én közvetített pénteki ima: „Allah a zsidókat öntelteknek, gögőseknek, arrogánsoknak, zabolátlanoknak, hűtleneknek, árulóknak, csalárdoknak és ravaszkodóknak festette le (...) amiért Allah majmökká és disznókká változtatta őket.”⁴

Hiába értek el az izraeli–palesztin vegyes bizottságokban haladást, az egyeztetéseket leállították válaszul a békefolyamat megrekedésére. De úgy tűnik, hogy mindkét oldal felismeri, hogy foglalkozni kell az előítéletekkel és a sztereotípiákkal, és ez a békefolyamat alapvető és elmaradhatatlan része. Az izraeli médiában gyakran vitatéma is a tankönyvekben és tananyagokban előforduló negatív előítéletek problémája.

Azt követően, hogy arab és zsidó fiatalok először voltak együtt auschwitzi látogatáson, az arab diákok, egyetemi hallgatók és tanárok egyre nagyobb számban látogatnak el Yad Vashembe. A sajtóvisszhangokból kiderül, hogy ezek a látogatók új szemlélettel gazdagítják a programok résztvevőit. A Yad Vahsem Holocaust Emlékintézet új projektje arab tanároknak szervez szemináriumokat, ami Dorit Novak, a Yad Vahsem oktatója szerint „kemény kihívás”. „Sikerült, ha nem is ajtót, de ablakot nyitnunk. Ki kell tárnunk az ajtót és megkezdeni ezt a párbeszédet” – mondta⁵.

⁴ Palestinian Media Watch, 2002. november.

⁵ Lásd Diaa Hadid: Israel Struggles to teach Holocaust to Arabs. Associated Press. 2010. december 13.

Harmadik kérdésünk némileg eltér a másik kettőtől, az Izraellel szembeni előítéltre vonatkozik, amelynek megjelenése evidensen antiszemita, és amelyet gyakorta „új antiszemitizmusnak” szoktak nevezni. Miként írhatjuk le az Izrael bírálata és a zsidóellenes előítélet közötti viszonyt? Nyilvánvaló, hogy Izrael politikájának a bírálata nem feltétlenül jelent előítéletet, elfogultságot és antiszemitizmust. Mindazonáltal a kontextus és bizonyos jellemzők alapján következtethetünk az antiszemitizmus és az Izrael-ellenes megnyilvánulások közötti kapcsolatra. Izrael démonizálása, az állam legitimitásának kétségbevonására tett kísérlet, Izrael bojkottja vagy Izrael cselekedeteinek kettős mércével mérése nyilvánvalóan az elfogultság bizonyítékaként fogható fel. Ezeknek nincs köze az izraeli kormány vagy az izraeli nép attitűdjéhez. Izrael megbélyegzése, hogy „náci politikákat” folytat, vagy azzal, hogy a történelem utolsó ördöge, vagy annak kijelentése, hogy a náciizmus áldozatai az elkövetők örökébe léptek, nyilvánvaló kísérletek arra, hogy a náciizmussal szembeni elutasítást és gyűlöletet a cionizmus eszméjére, Izrael államra, és a zsidó államban élő népre ruházzák át. Amióta Izraelt, 1948-ban mint zsidó államot határozták meg, Izrael létjogosultságának bármely tagadása a zsidóknak, mint népközösség létjogosultságának a tagadása. Amikor tagadják Izrael létjogosultságát, amikor népét bünyözőkként bélyegzik meg, akkor az érvek nem államhatárokról szólnak, hanem magáról a létjogosultságról. Amikor Irán elnöke nyíltan tagadja a holokausztot, mint „zsidó hazugságot” és megígéri a „cionista entitás” végét, akkor ugyanazt a zsidók elleni mély gyűlöletet kelti, mint azok, akik kitalálták a „végső megoldást” a zsidók ellen. A vérvádak, hogy az „izraeliek csecsemőgyilkosok” és szervezkeskedők a zsidók elleni történelmi gyűlölködés primitív és durva átruházása a mai közel-keleti konfliktusra.

Amikor a régi zsidó sztereotípiákat a mai izraeliek és zsidók cselekedeteire alkalmazzák, amikor a „Cion bölcseinek jegyzőkönyvé”-hez hasonlatos összeesküvés elméletek kapnak lábra a piacok állítólagos zsidó befolyásolásáról és pénzügyi uralmáról, vagy amikor az hangzik el, hogy a Moszad a dörzsölt és fondorlatos zsidók meghosszabbított karja, nos, mindez egyértelműen mutatja, hogy az antiszemitizmus Izrael létjogosultsága tagadásának az eszköze. Úgy tűnik azonban, hogy több mint hat évtizeddel a holokauszt után Nyugaton egy baráti vacsorán politikailag korrektebb azt mondani, hogy „azok az átkozott izraeliek”, miközben úgy értik, hogy „azok az átkozott zsidók”.

Nem kétséges, hogy Izraelben az előítélet, rasszizmus és idegenellenesség formáinak oktatása és kutatása minden résztvevő számára hatalmas kihívás. A zsidó történelem óriási terhe, az antiszemitizmus jelenvalósága és a szomszédjainkkal való konfliktusok napi realitásai mind rányomják bélyegüket szemléletünkre és nevelési módszereinkre.

(Fóti Tamás fordítása)

IRODALOM

BANKIER, D. D., MICHMAN, D. (eds.) (2008): *Holocaust Historiography in Context*. Yad Vashem, Jerusalem

HOW DO WE RESEARCH AND TEACH PREJUDICES AND STEREOTYPES –
AN ISRAELI HISTORIAN'S PERSPECTIVE

(SUMMARY)

As a historian I was rather an outsider in this conference, since historians are reconstructing the past, and building from sources, documents, narratives; and history – unlike your area –, is less based on empirical studies and field research. Our language and tools are from the fields of humanities and not of social sciences. However the perspective of this presentation is based on personal experience in teaching, among others, the history of anti-Semitism, the Holocaust, and researching present day anti-Semitism at Tel-Aviv University. My observations are not backed by field studies and empirical data. Thus, some generalizations in this presentation may serve as a substitute to a more rigorous analysis. Instead of focusing on one major aspect or thesis, I would like to share with you some of the issues and dilemmas that we, as Jews and Israelis are facing in teaching, researching prejudices and stereotypes.

David Senesh

Levinsky College of Education,
Tel Aviv, Izrael
david.senesh@gmail.com

A PÁRBESZÉD HELYREÁLLÍTÁSA A KONFLIKTUS DISKURZUSBAN¹

Az ellenségek közötti diskurzust az öngazolást szolgáló hasítások és a projekciók jellemzik, amelyek aztán az ellenségeskedés és agresszió további forrásaivá válnak. Az öngazoló torzítások, a tudatlanság, és a szegregáció hosszú időre a kiinduló pozícióikhoz láncolhatják a feleket, vagy akár az erőszak további fokozódásához vezethetnek, aminek tragikus árát mindenki egyformán megfizeti. A többértelműséggel szembeni intolerancia és az érdekezérelt öngazolás eleve túláltalánosításokhoz, előítéletekhez, sztereotípiákhoz és bűnbakképzéshez vezetnek. Az egyén vagy a csoport identitása kialakulásának folyamatában is megfigyelhetjük ezt a jelenséget, a negatív vonások elhárításának kezdeti és meglehetősen primitív kísérletét, a másokra vagy másokba történő projekciót. A hasítás feloldása érdekében, továbbá azért, hogy helyreálljon és integrálódjon az emberi kapcsolatok komplex képzete, amely egyszerre tartalmazza a jót és a rosszat, szükség van arra, hogy az ellenfelek ismerjék fel és ismerjék el egymás összes pozitív és negatív vonását. A cikkben ennek a fejlődési folyamatnak két nagyon különböző példáját mutatom be.

Az ellenségek közötti diskurzust az öngazolást szolgáló hasítások és a projekciók jellemzik, amelyek aztán az ellenségeskedés és agresszió további forrásaivá válnak. Tekintet nélkül a különböző viszályok történelmi és szociológiai eredetére, a konfliktusok olyan folyamatok által jönnek létre és erősödnek fel, amelyek – legalábbis rövid távon – mindkét félnek előnyösnek tűnhetnek. A felek általában igyekeznek a legoptimálisabb eredményt elérni, és gyakran az irreális „mindent vagy semmit” elvet alkalmazzák. Megtörténhet, hogy ilyenkor az egyének, de még nagyobb csoportok is reménytelenül ellenséges álláspontok foglyaivá válnak. Amikor elutasítják a tárgyalást a konfliktus hatékony kezeléséről vagy megoldásáról, akár arra is hajlandóknak mutatkozhatnak, hogy rettenetes árát fizessenek emberéletben és anyagiakban egyaránt, esetleg jólétüket is feláldozzák. Sajnos az öngazoló torzítások, a tudatlanság és a szegregáció túlságosan is hosszú időre a kiinduló pozícióikhoz láncolhatják a feleket, vagy akár az erőszak további fokozódásához vezethetnek, aminek tragikus árát mindenki egyformán megfizeti.

A többértelműséggel szembeni intolerancia és az érdekezérelt öngazolás eleve túláltalánosításokhoz, előítéletekhez, sztereotípiákhoz és bűnbakképzéshez vezetnek. Ezek a folyamatok – amelyek a negatív tulajdonságokkal felruházott csoportokat marginalizálják és ellehetetlenítik – azonban kedvezőek az uralkodó csoport számára. Növelik az uralkodó csoport világszemléletével és érdekeivel való azonosulást, valamint a kohéziót. Erősítik továbbá a csoporttal való identifikációt, és hozzájárulnak státusa megszilárdulásához. A többségi uralkodó csoport jól körülírt

¹ A helyreállító igazságszolgáltatással kapcsolatos, kanadai őslakosok között végzett kutatás alapján, a Canadian Studies in Israel (Research, 2003, FEP 2006) ösztöndíjak támogatásával.

értékeihez és viselkedéséhez való igazodásukkal az emberek megfosztják magukat individualitásuktól, és azt az egyformaság hamis tudatával cserélik fel.

Az egyén vagy a csoport identitása kialakulásának folyamatában is megfigyelhetjük ezt a jelenséget. A kétéves, „nem-nem korszakban” lévő kisgyerekek is a tagadással határozzák meg önmagukat először, elhatárolva magukat mindenki mástól. Az érett személyiség kialakulása azonban sokkal tovább tart. Erikson (1954/2002) pszichoszociális fejlődésmélete szerint a serdülőkorra jellemző az identitás bonyolult, néha viharos kialakulásának kezdete, és ez a folyamat aztán a fiatal felnőttkorig eltart. Ekkor ismételten megfigyelhetjük az előző nemzedékekkel való összeütközést és a lázadást, aminek célja a formálódó személyiség megkülönböztetése másoktól. Ráadásul ahhoz, hogy az identitás új mintái megjelenhessenek, időnként szükségessé válik a korábbi identitástól való eltávolodás, annak elhagyása vagy akár lerombolása is.

A korai gyerekkorban a negatív vonások elhárításának kezdeti és meglehetősen primitív kísérlete a másokra vagy másokba történő projekció. A személyiség kialakulásában ezt a szakaszt Melanie Klein (1946) „paranoid-skizoid pozíciónak” nevezi. Bion (1961) szerint pedig a csoport kialakulásának kezdeti szakaszára jellemző, hogy a tagok a paranoid „harcolj vagy menekülj” elvet alkalmazzák. Ezekben a működésmódokban közös az, hogy a pszichológiai tér a „teljesen jóra” (én) és a „teljesen rosszra” (mások) hasítódik, és ennek mindkét esetben tárgyirigység és üldözésszerű szorongás az eredménye. Tehát az egyén-, és a csoportfejlődés első fázisaiban hasonlóan történik a szorongás elhárítása, továbbá az is, hogy az önmagunkról kialakított teljességgel pozitív képet úgy teremtjük meg, hogy másokat leértékelünk, és rosszindulattal ruházunk fel.

A hasítás feloldása érdekében, továbbá azért, hogy helyreálljon és integrálódjon az emberi kapcsolatok komplex képzete, amely egyszerre tartalmazza a jót és a rosszat, szükség van arra, hogy az ellenfelek ismerjék fel és ismerjék el egymás összes pozitív és negatív vonását. Ehhez mindkét félnek keresztül kell mennie a „gyász” folyamatán, feladva a nagyszerűség, a mindenhatóság vagy éppen az örök áldozat erkölcsi pozíciójának elkeseredett védelmét. Melanie Klein (1946) következő „depresszív pozíciójában” mindazon – gyakran tudatalatti és többnyire negatív – vonások elismerése és visszakövetelése történik, amelyek korábban másokra projektálódtak. Ez nehéz és nyomasztó lehet, de csak így integrálhatjuk hitelesen saját énlünk leszakított részeit és alakíthatunk ki életképes kapcsolatokat másokkal.

A következőkben ennek a fejlődési folyamatnak két nagyon különböző példáját mutatom be, amelyhez a végén egy személyes történetet is hozzáteszek. Az első eset egy izraeli gimnazista diákcsoportjában történt, akik éppen egy lengyelországi útra készültek, hogy a „Lelkiismeret Útja” program keretében egykori koncentrációs táborokat keressenek fel. A második példa egy izraeli–palesztin párbeszéd csoportból származik, ahol a csoportot megosztó határvonalakat az egyik résztvevő egy pillanatra átlépte, és ez az egész csoportot előre vitte. Mindkét példa arról szól, hogy az eredményes nevelési és politikai folyamat elősegítheti a kölcsönös, jobb

megértést, mérsékelheti az ellenségességet, és közelebb viheti a csoportot célja eléréséhez, vagyis a konfliktusok kezeléséhez és megoldásához. Miközben a csoport egy adott konfliktus megoldásával foglalkozik, képessé válhat arra, hogy felismerje alapvető hiányosságait, helyreállítsa saját kohézióját, és a helyzet jó és rossz vonásait egyaránt tartalmazó képet alakítson ki.

AZ ELSŐ ESET

Elterjedt gyakorlat Izraelben, hogy a 11–12 osztályosok lengyelországi útra mennek, hogy felkeressék az egykori koncentrációs táborokat a „Lelkiismeret Útja” keretében, és így elmélyítsék a holokausztról szerzett történelmi ismereteiket. Erre az érzelmileg megterhelő utazásra szokás úgy tekinteni, mint az izraeli társadalom beavatási rítusára. Ugyanakkor az utazás hatására – melléktermékként – feléledhetnek a nacionalista érzelmek, a „mások” iránti harag, legyenek azok neonácik, általában a nem-zsidók vagy az arabok. A holokauszt borzalmaival való szembesülésre készülve, az iskola vezetése példás magatartást követel meg a diákoktól. A holokauszt túlélőinek leszármazottaiként teljességgel elfogadhatatlannak tartják azt a gondolatot, hogy saját csoportjukon belül is felütheti fejét az önteltség, a csalárdság vagy erőszak. Pedig ennek elfogadása kitűnő nevelési alkalmat kínálna olyan holokauszttal kapcsolatos emberi problémák megvitatására, amelyeket általában csak az elkövetőkre vetítenek ki, akiket gyakran dehumanizálva mutatnak be.

Az indulás előestéjén az egyik diákról kiderült, hogy egy gyermek csínyét követett el. A diák csak akkor vállalta el a tettet, amikor az igazgató azzal fenyegetőzött, hogy ha nem találják meg az elkövetőt, akkor lefűjja az egész utazást. A csoport nyomására ő végül beismerte, hogy ő tette a tanári asztalra a szemétként talált száraz cipót a provokáló „bon appetite” felirattal. A szabályok megsértésére hivatkozva őt azonnal kizárták a csoportból, ami később elhamarkodott döntésnek bizonyult.

Azzal, hogy a szerencsétlen diákot gonosznak és tiszteletlennek kiáltották ki, viselkedését nem lehetett többé annak tekinteni, ami valójában volt: egy tudatalatti kísérlet arra, hogy megfoghatóvá tegye az ismeretlent. Az érzelmileg megterhelő utazás közeledtével kifejezte az egész csoport szorongását, mégpedig egy – rosszul elsült – tréfával próbálta oldani a feszültséget. Ezzel azonban megsértette a tanárt, nevetségessé téve őt az osztály előtt, ráadásul felrúgta a hivatalos szabályokat is. Ugyanakkor a tett szimbolikusan kifejezte a diák tudatalatti vágyát is, hogy egy falat kenyert adjon az éhezőknek. Azzal, hogy az igazgató nyomás alá helyezte a csoportot, hogy adják ki a tettet, a holokauszt idején megtörtént hasonló árulások emlékét idézte. Mindent összevetve, ez a tett úgy is értelmezhető lett volna, mint azoknak az érzelmi problémáknak a kifejeződése, amelyeket a csoportnak a holokauszt borzalmaiba vezető utazása váltott ki, hiszen olyan nehéz témákkal kellett birkóznium, mint az éhezés, engedelmisség, félelem és lojalitás. Ha az igazgató és a tanárok felismerték volna a kialakult válságban rejlő hatalmas értéket, akkor még akár

úgy is elérhették volna nevelési céljukat, hogy sort sem kerítenek a Lelkiismeret Útjára. Sajnos, elszalasztották ezt a lehetőséget, a csoport vegyes érzelmekkel kelt útra az otthon maradt diák nélkül. Ő az induláskor átadott a barátainak és a tanároknak egy maga sütötte süteményt, a megbékülés nagylelkű gesztusaként. Némi tanulsága talán mégis csak lett a történeteknek...

Visszatekintve, ezt a szerencsétlen döntést elkerülhették volna, ha a szokásos fegyelmelési procedúra helyett a „helyreállítás” módszerét alkalmazzák, ez az összes résztvevő számára pedagógiai előnyökkel járt volna. Felismerhették volna a jót és a rosszat saját csoportjukon belül, és pedagógiailag hasznos módon nézhetek volna szembe saját viselkedésük következményeivel. Adva volt egy viszonyrendszerüket érintő válság, amelynek segítségével mélyebb betekintést és jobb megértést nyerhettek volna azoknak a kegyetlenségeknek a történetébe, amelyekkel éppen szembe-sülni készültek.

A MÁSODIK ESET

A második példában, amely egy politikai párbeszédet folytató csoportban történt, kiderült, hogy az empatikus odafigyeléssel és az együttérzéssel mindkét fél emberesebbé válhatott és így azonosulhatott egymással. A palesztin–izraeli tárgyaló csoport tagjaként megfigyeltem, hogy a csoportkohézió megteremtése érdekében a csoportok tagjai egyrészt az izraeli megszállás és elnyomás kellemetlen tényeit, másrészt a palesztin terrorizmust azoknak a szélsőségeseknek tulajdonították, akiknek nem voltak képviselőik a csoportban. Ez nyilvánvalóan egy elhárító mechanizmus volt az egész csoport részéről, amelyet azért alkalmazott, hogy kikerülhesse a robbanásveszélyes témákat, amelyek különben magának a csoportnak a szét-eséséhez vezetett volna.

Egyik alkalommal a csoport egyik izraeli nőtagja közvetve felvetett egy meglehetősen veszélyes témát, amikor az izraeli hadseregben szolgáló vőlegényéről beszélt. Az elnyomásról beszélt, ahogy az a hétköznapjaikban, a családjukban megjelenik, és odáig ment, hogy elmondta, kétségei támadtak, hogy van-e jövője közös családi kötelességüknek. Egy idősebb palesztin asszony (aki egyébként családtanácsadással foglalkozott) részvétlenül nézett rá és így szólt: „Kedves fiatal hölgyem, könnyörögve kérem magától, hogy előbb tisztázza a hatalmi viszonyokat maga és a jövőbeni férje között, mielőtt a népeink közötti béke megteremtésével próbálkozik...”

Ez a rendkívül váratlan és határozott megjegyzés mindnyájunkra nagy hatással volt. Egyszerre úgy tűnt, hogy a szeretet és a törődés felülkerekedett a politikai haragon, és az elnyomottak képviselője helyezkedett a gondoskodó pozíciójába az elnyomóval szemben. A csoport hirtelen meghaladta a politikai megosztottság szokásos határait és megteremtette a közös emberinek a tudatát. Ettől a pillanattól kezdve ebben a csoportban a konfliktusról folytatott beszélgetés már nem a politikai jelszavakból és az idealizmus elvont fogalmaiból állt, hanem a fal mindkét oldalán előforduló valódi élethelyzetekről. Ez a felrázó megjegyzés a csoporton belü-

li érési folyamatnak volt köszönhető, ekkor érkeztek el közösen a *depresszív pozícióba*, és kiderült, hogy az igazság nem található kizárólagosan a fal egyik vagy másik oldalán sem. Ez hozzásegítette a csoportot ahhoz, hogy a jobb megoldások keresése érdekében jobban odafigyeljen a politikai helyzet összetettségére.

Ez a két példa – még ha látszólag eltérnek is egymástól – bizonyítják a beszélgetés helyreállító hatalmát a politikai konfliktusokban. Talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy ha megszabadulunk az előítéletekben és sztereotípiákban megtestesülő korábbi projekcióktól és túláltalánosításoktól, akkor a társadalom toleránsabbá válhat.

Ezen a ponton meg szeretném mutatni, hogy miként lehet ízekre szedni a végtelen rosszakaratot valami újnak a felépítése érdekében. Az alábbiakban röviden elmondanám a néhai nagynéném, az Izraelben nemzeti hősként tisztelt Szenes Hanna történetét. A második világháború vége felé érkezett Magyarországra, hogy a nácik által kiirtásra ítélt zsidókat menekítsen ki az országból.

Hanna, Szenes Béla, a neves magyar drámaíró lányaként egy jómódú asszimilált zsidó családba született. Amikor az antiszemitizmus növekvő áradata elérte Magyarországot a második világháború előestéjén, Hanna a brit fennhatóság alatt álló Palesztinába ment. A háború vége felé, amikor az európai zsidóság kiirtásának nagyságrendje kezdett nyilvánosságra kerülni, a brit hadsereg önkéntes ejtőernyősének jelentkezett a még megmaradt magyar zsidók mentésére.

Át is lépte a határt nem sokkal a Magyarország német megszállása utáni napokban, amikor megkezdődött a zsidók elpusztítása. Szerencsétlenségére azonnal elfogták és egy magyar bíróság hazaárulás vádjával halálra ítélte. Ő még a szörnyű kihallgatások és kínzások után is különbséget tudott tenni azok között, akik elárulták Magyarországot és együttműködtek a nácikkal, és azok között, akiket elárultak és áldozatukká tettek. Pere idején emberként, honfitársaiként szólt a bírákhoz, igazságérzetükre hivatkozott és fejükre olvasta, hogy a nácikkal való együttműködésükkel elárulták a többi magyar embert. Ezzel újrarajzolta a választóvonalat a jó és a rossz között. Az embereket erkölcsi döntésük és nem nemzeti vagy vallási hovatartozásuk szerint sorolta be egyik vagy másik kategóriába. Ez tette lehetővé félév-századdal később a magyar kormány számára, hogy végre elismerje bátorságát, annak ellenére, hogy formálisan az ország akkori ellenségéhez tartozott. Többé már nem árulónak, hanem nemzeti hősnek tartják. Azzal, amilyen hősiesen bánt bírálival, utat nyitott ahhoz, hogy nemzeti hőssé váljon.

Elmondhatjuk tehát, hogy a jó és a rossz egyetemes mércéjét nem homályosíthatják el a politikai és kulturális szűrők. Amikor az emberek tisztán látnak, akkor felül tudnak emelkedni regionális viszályokon és múlandó törésvonalakon, és bár hangozzék naivnak, egy jobb világot építhetnek.

(Fóti Tamás fordítása)

IRODALOM

- BION, W. R. (1961): *Experiences in Groups*. London: Tavistock
- ERIKSON, E. E. (1954/2002): *Gyermekkor és társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest
- KLEIN, M. (1946): Notes on some schizoid mechanisms. In: *Envy and Gratitude and Other Works, 1946–1963*, The Free Press, New York, 1–24.

RESTORING DIALOGUE IN CONFLICT DISCOURSE

(SUMMARY)

Discourse among adversaries is characterized by splits and projections that serve self justification and fuel further hostility and aggression. Ignorance and segregation may fixate the parties in their initial positions, or even lead to violent escalation in search of a forced solution. Intolerance to ambiguity and self-serving justifications result in the formation of a priori overgeneralizations, prejudice, stereotyping and scapegoating. Such ordeal might be also conceptualized dynamically and developmentally on both individual and group levels as a rather primitive attempt to ward off negative aspects of oneself by projecting them unto or into the other. In order to defuse the split and accept the complexity of human relationships that are both good and bad, it is imperative for the adversaries to get to know and recognize the full range of positive and negative aspects of one another. In this presentation I describe this process of maturation in two very different examples.

Chava Baruch

Yad Vashem Intézet,
Jeruzsálem, Izrael

HOLOKAUSZTOKTATÁS ÉS A RASSZIZMUS ELLENI KÜZDELEM

A holokauszttoktatás legfontosabb célja megismertetni azt a folyamatot, amelynek során egy gyilkos ideológia nevében, lépésről-lépésre, áltudományos biológiai elméletre hivatkozva taszítottak ki embereket előbb a társadalomból, majd később az élők sorából is. A cikk a holokauszttoktatás legnagyobb kihívására keres választ: hogyan tanítsunk a holokausztról, és mit tanuljunk belőle úgy, hogy emberségre neveljünk, és hogy megértsük a rasszizmusban rejlő szörnyű veszélyt, amely minden embert érinthet.

LEHET-E A TÖRTÉNELEMBŐL TANULNI?

Az első kérdés, amely felvetődik mindenkiben, aki valamilyen módon a történelemmel foglalkozik, legyen akár kutató, akár tanár, hogy lehet-e a történelemből tanulni? Ezt a kérdést úgy is fel lehet tenni, hogyan lehet a történelmi események tapasztalatait aktuálissá tenni. A holokauszt, mint történelmi esemény oktatása, amely ma nemzetközi szinten elfogadott feladat¹, még inkább kiélezi ezt a kérdést.

Egyfelől elfogadhatjuk azt az álláspontot, miszerint az ember nem tanul a történelemből, vagy azért, mert nem akar, vagy azért, mert nem képes erre. Ezt a felfogást támasztja alá, hogy ma is vannak háborúk és népirtások. Ebben az esetben viszont elkerülhetetlen felvetni azt a további kérdést, hogy miért kellene akkor egyáltalán tanulni a múlttól.

Másfelől, izraeli tanári körökben megfogalmazódott az a gondolat, miszerint lehet, hogy nem szabad egy olyan történelmi eseményt, mint a holokausztot az oktatás tárgyává tenni, hiszen oly szörnyű traumáról van szó, amelyre talán nem is léteznek emberi szavak.

Tanárként mégis figyelmen kívül kell hagynunk ezeket a kétségeket annak reményében, hogy talán mégis lehet tanulni a történelemből. Ekkor azonban nem elégedhetünk meg a száraz információk átadásával, hanem a történelmi események értelmezését, és azoknak a saját hétköznapijainkra való hatását kell megvizsgálni.

MIÉRT KELL A HOLOKAUSZTRÓL TANÍTANI?

A holokauszt egy olyan történelmi esemény, amely megingatta az egész emberi civilizáció erkölcsi alapjait. De éppen ezért kell továbbra is tanítani és tanulni belőle. Méghozzá olyan módon, hogy felhívjuk az ifjú generáció figyelmét a napjainkban

¹ Lásd a „The Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research” elnevezésű szervezet tevékenységét <http://www.holocausttaskforce.org/about-the-itf.htm>

is létező olyan jelenségekre – például a rasszizmusra –, amelyek hasonló borzalmakhoz vezethetnek.

A holokausztoktatás legfontosabb célja megismertetni azt a folyamatot, amelynek során egy gyilkos ideológia nevében, lépésről-lépésre, áltudományos biológiai elméletre hivatkozva, taszítottak ki embereket előbb a társadalomból, majd később az élők sorából is. A náci, rasszista ideológia kihasználta az emberek előítéleteit, a más csoportok tagjaitól való félelmeit, és hozzászoktatta őket az „ellenséges idegen” diszkriminálásához, amíg végül az emberek elfogadták azok megsemmisítését is.

HOGYAN TANÍTSUNK A HOLOKAUSZTRÓL?

A fentiek értelmében a holokausztoktatás legnagyobb kihívása az, hogy hogyan tanítsunk, és hogy mit tanuljunk belőle úgy, hogy emberségre neveljünk, és hogy megértsük a rasszizmusban rejlő szörnyű veszélyt, amely minden embert érinthet, és amely a legfőbb motorja volt a holokauszt gépezetének.

Ezekre a kihívásokra összpontosít a jeruzsálemi Yad Vashem Intézet, amelynek célja nem csak a holokauszt emlékezetének megőrzése, hanem annak oktatása is. Az intézetben működik egy nemzetközi oktatóközpont, ahol diákok, katonák, izraeli és külföldi tanárok – közöttük sok magyarországi tanár is – a holokauszt eseményeit tanulmányozzák.

Az évek folyamán szerzett pedagógiai tapasztalatok alapján arra a következtésre jutottunk, hogy a történelmi információ megértéséhez mélyebb, behatóbb kérdésekkel is szembesülni kell. E célból állítottuk fel az új történelmi múzeum mellett a „Nagy kérdések központját”, ahol a modern technika segítségével², többek között, az alábbi kérdésekre lehet választ keresni:

- Hol volt Isten a holokauszt idején? Ezt a kérdést, például, Izrael volt főrabbi-ja, Iszrael Lau egy másik kérdéssel válaszolja meg. Szerinte a kérdés nem az, hogy hol volt Isten, hanem az, hogy hol volt az ember a holokauszt idején? Ez az utóbbi kérdés arra is utal, hogy egy ilyen rettenetes traumát nem lehet csak a történelmi tények segítségével feldolgozni, hanem többféle megközelítésre is szükség van. Iszrael Lau rabbi válasza arra a felismerésre utal, miszerint a holokauszt nem csak a vallási hitet, hanem az emberbe vetett hit alapjait is megingatta.
- Megtörténhetett volna a holokauszt Hitler nélkül is? Ennek a kérdésnek az alapja, hogy mennyiben függ a történelem az egyéntől, illetve a közösségtől. További, hasonló kérdés, milyen arányban áll az államfők szerepe a társadalmi folyamatok hatásával szemben egy-egy történelmi esemény kialakulásában? Ez a kérdés még inkább kiéleződik a nürnbergi perekben elhangzottak

² Történészek, teológusok, tanárok és túlélők válaszaival ismerkedhetnek meg a látogatók.

hallatán, amikor a náci rezsím vezető alakjai egyre csak Hitler parancsai mögé bújva háritották el személyes felelősségüket.

- Hogyan történhetett meg mindez emberileg? Ebben a kérdésben azokban a humanus értékek erejében való csalódás fogalmazódik meg, amelyek az újkor jelképévé válva biztosították volna az emberiség fejlődését, büszkén megkülönböztetve azt a „sötét középkortól”. Bebizonyosodott, hogy művelt „úriemberek” is képesek kegyetlenül viselkedni. Sőt, éppen az ő hozzáértésükre volt szükség ahhoz, hogy a nácik a modern technológiát az állami apparátus eszközeként népiirtásra használják fel. Miért cselekedtek így? Milyen hajtóerők álltak tetteik mögött? Rasszista ideológia, csordaszellem, félelem, opportunizmus, xenofóbia, sztereotipikus gondolkodásmód, előítéletek és a mindezekkel manipuláló politika?

A Yad Vashem tanítási felfogása szerint minden pedagógusnak három kérdést kell tisztázni magában mielőtt a holokauszttal foglalkozna: miért kell ezt a témát tanítani, mit kell róla tanítani és hogyan kell erről tanítani a legújabb generációnak?

A válasz a „miért“-re valójában meghatározza a tanítás tartalmát és módját is. Ha valaki minden meggyőződés nélkül, csak a hivatalos előírás miatt foglalkozik a holokauszt témájával, nagyon kevés esélye lesz hitelességre, és nem lesz hatása tanítványaira. Tudvalevő, hogy sokan azzal háritják el a téma fontosságát, hogy már unják a zsidók érzékenységét, túlzásait, állandó áldozat szerepüket, és azzal vádolják őket, hogy hasznot húznak ebből. Sőt, a kommunizmus áldozatai nevében nem csak a holokauszt áldozataival való egyenlőséget, hanem elsőbbséget is követelnek. Az áldozat státuszáért való versengés emberileg érthető, de a szenvedésben értelmetlen versenyezni. Történelmi szempontból elengedhetetlen a tények pontos ismerete, mind a kommunista rendszerről, mind a holokausztról. A holokauszt nem azért fontos, mert főleg zsidók voltak az áldozatai, hanem azért, mert az egész európai, humanista értékrendet kérdőjelezte meg.

LEHET-E KÜZDENI A HOLOKAUSZTOKTATÁSSAL A RASSZIZMUS ELLEN?

Amennyiben elfogadjuk, hogy igenis szükséges a holokausztról tanulni és tanítani, és ha belátjuk, hogy az emberi természet ma sem változott, és az ma is manipulálható, akkor pedagógusként nem utasíthatjuk el azt a kihívást, amelyet a holokauszt oktatása jelent, még akkor sem, ha nem mindig tudunk felmutatni látványos eredményeket. Így, az előbbieken felvetett kérdésekkel ma is szembe kell néznünk, ha nem akarjuk, hogy a holokauszthoz hasonló üldöztetés és népiirtás máshol, más emberek csoportjával újra megtörténjen.

Ha ezeket a humanista értékeket fel akarjuk építeni újra az ifjú generációval, és helyre akarjuk állítani az emberbe vetett hitet, akkor a holokauszt alatt élő szemé-

lyek – áldozatok, be nem avatkozók, elkövetők, embermentők – történeteit elemezve olyan kérdésekre világíthatunk rá és olyanokat vitathatunk meg, amelyek a mai életünkre is vonatkoznak. Hol a határ a vicc és az uszítás között? Hol vannak a szólásszabadság határai a demokráciában? Mi volt vonzó a totalitárius rendszerben, és miért fogadták el azt a tömegek? Volt-e döntési lehetősége az egyénnek? Miként ismerhetjük fel az előítéletes gondolkodás jeleit, és milyen veszélyekkel jár az efféle gondolkodásmód? Mi a különbség a tények és a vélemények között? Honnan erednek sokszor téves véleményeink és előítéleteink, és mennyiben függnek össze saját önképünkkel és identitásunkkal?

Mindezt annak érdekében tesszük, hogy széles látókörű, befogadó embereket tudjunk nevelni, akik képesek önálló, kritikus gondolkodásra. Embereket, akiknek nincs szükségük olyan szélsőséges ideológiákra, amelyek első látásra megerősítik ugyan identitásukat, de amelyek végül is olyan kitaszító és diszkrimináló politika eszközévé válnak, amelyeknek az azokat elfogadó emberek saját maguk is áldozatul eshetnek.

Összességében véve két nézőpont – a „mi és ők” és az „én és te” – között kell különbséget tenni.

A holokauszt oktatásnak meg kell mutatnia, hogy a náci rendszer hogyan használta ki a náci ideológia nevében az emberek hovatartozási szükségletét. A „mi és ők” között egy állítólagos „vér szerinti, biológiai különbség” alapján tettek különbséget. Állampolgár csak az lehetett, aki a német néphez tartozott. A német néphez csak az tartozhatott, akinek ereiben német vér folyt és zsidó nem tartozhatott a német néphez.³ E felfogás alapján, az egyénnek nem volt semmilyen jelentősége a csoporton kívül, sőt eleve a csoport határozta meg az énjét, élete céljait, illetve annak tartalmát. A csoport identitását pedig a „Führer” határozta meg.

A humanista befogadó és elfogadó felfogás alapja az «én és te». Ez a világszemlélet az egyént és az egyéniséget azzal a feltétellel tartja tiszteletben, ha az a más vagy a másikat is legalább annyira figyelembe veszi, mint saját magát. „A második [szféra, melyben a viszony világa támad] életünk az emberek között. A viszony nyilvánvaló, és nyelvben testet ölt. Te-t adhatunk és befogadhatunk” – írja Buber. „Az Én-Te alapszót csak egész lényével mondhatja az ember. Önmagam egész lényévé koncentrációja és összeolvadása soha nem történhet általam, és soha nem történhet nélkülem. A Te által leszek Én-né. S, hogy Én-né leszek, mondom: Te. Minden valóságos élet – találkozás.”⁴

³ Az NSDAP programjából, 1920. február 24. In: Susanne Urban (szerk.) „*Doch die Geschichte endete anders...*” *Arbeitsmaterialien zum Novemberpogrom 1938 („Kristallnacht”)*, Jerusalem 1999, 38. o.

⁴ Martin Buber: *Én és Te*, Európa Könyvkiadó, Budapest. 1991. <http://stelliumpress.hu/sap4/buber01.pdf> 2. és 3. o.

E két felfogás természetesen árnyaltabb és sokkal összetettebb, de pont ezért kell megértetni az emberek életére való kihatásukat, kisarkításukban bújó veszélyeiket, remélve azt, hogy a tanítványok megértik, melyik felfogást érdemes választaniuk.

HOLOCAUST EDUCATION AND COMBATING RACISM

(SUMMARY)

The most important aim of Holocaust education is to unfold the history of the Holocaust: in the name of an ideology, justifying it with a pseudo-scientific theory, people were first excluded from society then they were killed. The presentation seeks the answer the biggest challenge of Holocaust education: how should we teach the Holocaust and what students should learn from it, in order to understand the terrible danger of racism, which concerns every human being.

B. Nagy Éva

Magyar Gallup Intézet Kft. Oktatási Központ
b.eductra@chello.hu

MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS MÓDSZEREK. AMI RAJTUNK MÚLIK ...

„Az iskola az ország jövője kicsiben”
Tehyi Hsieh

Mit tehetünk emberként és szakemberként egy békésebb közösségért egy multikulturális társadalomban? Két példát szertnék bemutatni. Követve Benjamin Chetkow-Yanoov modelljét, amely szerint ha a társadalom olyan elvek mentén működik, mint a részvétel, a megbékélés, tagjaira az önfogadás és az egészséges önazonosság jellemző, képesek bízni másokban és úgy érzik, alapvető igényeik nem szenvednek csorbát, a sokféleséget kedvelt színfoltnak látják. A KIP, azaz a Komplex Instruktív Program olyan interkulturális tanulási-tanítási módszer, amelyet a Stanford Egyetem szakértői munkacsoportja fejlesztett ki. A KIP olyan bizalomra és bátorításra épülő osztálytermi munkát biztosít, amelynek középpontjában a státuszkezelés elve áll. Mindkét forrás három kulcsfogalmat hangsúlyoz: a kommunikáció magas szintjét, az együttműködést és az aktív részvételt.

Erőszak, cigányozás, zsidózás, idegengyűlölet, mintha szalonképes lenne ma közterületen, osztályteremben és baráti, családi körben. Évekkel ezelőtt döbbsen álltam a békéscsabai vasútállomáson egy eladásra kínált póló előtt, amelyen a felirat: „Magyar vagyok, nem külföldi!” Azóta sok helyen láttam még árulni, és láttam fiatalokon is. A környezet igen gyakran cinkosan vagy közömbösen néma. Sokan a szemüket, fülüket és szájukat befogó majmokra emlékeztetnek. Félnék, cikinek tartják, közömbösek, vagy talán egyetértenek a véleményét, ítéletét hangosan kimondóval. Nem beszélve arról, hogy a Parlamentbe jutott a Jobbik.

A pedagógus is ennek a társadalomnak a tagja, nem jobb, nem rosszabb az átlagnál. Az elvárás vele szemben mégis sokkal magasabb, elkötelezettséget, erkölcsi normákat illetően, hiszen egyik kulcsszereplője a jövő alakításának oktató-nevelő munkáján keresztül. Munkájának hatása nemzedékeket érint. Mit tehet az elkötelezett, munkáját hivatásnak érző pedagógus ilyen társadalmi környezetben?

Talán elsődlegesen azt, hogy EMBER, „mert örül, hogy lát ma itt, fehérek közt egy európaít.”¹ Mintát ad az emberi méltóság tiszteletére, nemre, származásra és életkorra való tekintet nélkül. Pozitív, megerősítő visszajelzést ad a megfelelő magatartásra, és nem megy el szóltanul az elfogadhatatlan mellett közömbösen vagy cinkosan.

Vannak persze különböző programok, projektek, tematikus képzések – például konfliktuskezelés, tolerancia, emberi jogi, békeoktatás, multi- és interkulturális – ezeknek hatékonyságát jelentősen meghatározza a képzők, a trénerek, programvezetők személyisége, elkötelezettsége és legfőképpen hitelessége. Az érzékenyítés

¹ József Attila: *Thomas Mann üdvözlése*. Cserépfalvi: József Attila Összes versei és Műfordításai, 421–422.

és tudatosítás mellett a korrekt ismeretek, az ismeretek bővítése is fontos eleme annak a kihívásnak, hogy a gyermekek, fiatalok élethez, emberekhez és a világhoz való viszonyát alakítsuk.

Saját gyakorlati tapasztalatomból két hatékony és eredményes megközelítést, illetve módszert látok járhatónak, tudva azt, hogy van sok más bevált, működő út ezeken kívül. Az egyik lehetséges út, az a beállítódás megváltoztatása, a hiba és hiányosság keresés, valamint a büntetéscentrikusság felől a tehetség, erősség és pozitívitás megerősítése felé való elmozdulás. Az egyéni jóllét (wellbeing lásd Rath és Harter, 2010), a szubjektív életminőség pozitív mivolta, a jó közérzet a mindennapokban hatalmas erőforrás lehet. Azoknak, akik erre szeretnének elindulni iránymutatóak lehetnek Csíkszentmihályi Mihály (2001, 2008, 2010) könyveinek gazdag, közérthető és sok pedagógiai példát felsorakoztató tartalma. Ha a tehetséget, erősséget azonosítva, a gyermekek, tanulók érdeklődését figyelembe véve építjük fel pedagógiai munkánkat és szolgáljuk az egyéni fejlődést, akkor csökken a motiváció hiányából adódó érdektelenség, unalom, fegyelmeztelenség és konfliktus az osztályteremben.

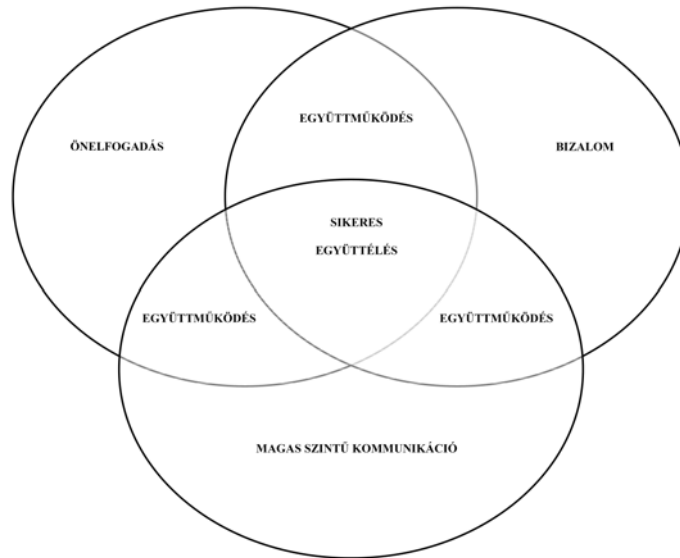
A pozitív pszichológia eredményei, szemlélete megjelent a magyar pedagógiai közbeszédben, de a gyakorlatban nem könnyű áttörést elérni. Ez a közeljövő kihívása és feladata a pedagógusoknak, a humán szakmák képviselőinek.

A BEN-MODELL

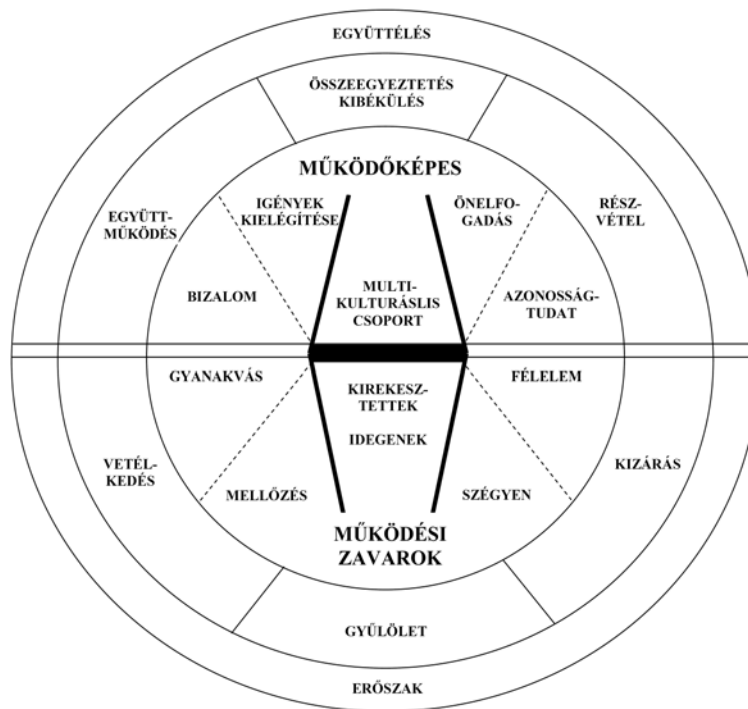
A másik forrás ebben a tekintetben Benjamin Chetkow-Yanoov (1999) *Celebrating Diversity – Coexisting in a Multicultural Society* munkája. A szerző a heterogén összetételű csoportok, közösségek békés együttélésének fejlesztésére a jó minőségű kommunikációt, az együttműködést és a bizalom megteremtését tartja alapvetőnek. (1. ábra)

Meggyőződése szerint akkor lesz egy közösség működő képes, ha az együttélő csoportok közötti hatalmi viszonyok kiegyensúlyozottak, a döntésekben való részvétel mindenki számára lehetséges, és a csoportok szükségletei kielégülnek. A fókuszban az emberek közötti kapcsolat minősége áll. Igaz ez, véleményem szerint az iskolai és osztály közösségekre is. (2. ábra)

Benjamin Chetkow-Yanoov szakmai tapasztalatait Kanadában és Izraelben szerzte és kamatoztatta azt izraeli iskolák reformja során. Munkájára évekkal később is elismeréssel és szeretettel emlékezett egyik kollégája Isztambulban, ahol egy szállodában több napot töltött együtt izraeli és palesztin tanárok egy csoportja, akik a békés együttélés lehetséges útjait keresték közösen. Évente találkoznak más-más országban, hiszen a találkozás szinte lehetetlen az ország különböző részein élők között. Ennek ellenére sok olyan erőfeszítés ismert, amelyek a megbékélést szolgálják (gyermekek közös focicsapata, énekkara, pedagógusok találkozási stb.).

1. ábra: Hatékony eljárások a sikeres együttéléshez (57. oldal). Benjamin Chetkow-Yanoov, DSW: Celebrating Diversity

2. ábra: A dominancia és a békés együttélés jellemzői (30. oldal). Benjamin Chetkow-Yanoov, DSW: Celebrating Diversity

Saját szóhasználattal **Ben-modell**ként emlegetjük Benjamin Chetkow-Yanoov szemléletét, megközelítését. Nincsen benne ördögösség, nehezen érthető és megvalósíthatatlan elvárás. Világos és egyszerűségében mindenki számára követhető utat jelöl. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért nem könnyű a lépéseket összeegyeztetni, közösen megtenni. Bizalmat építeni, igényes, magas szintű kommunikációra nevelni, azt gyakorolni, és együttműködni a lehetséges élet, munka és tanulási helyzetekben. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentésében (1996) az oktatás egyik pilléréként kiemeli a „megtanulni együtt élni másokkal” kérdését, ami a mai oktatás egyik legfontosabb feladata.

„Az oktatásnak tehát – úgy tűnik – két, egymást kiegészítő utat kell követnie. Első szinten a mások iránti érdeklődés felkeltésével, illetve egymás felfedezésével. A második szinten pedig, és végig az élet során a közös tervek iránti elkötelezettség felébresztésével. Ez látszik hatékony módszernek a rejtett konfliktusok elkerülésére vagy megoldására.”²

A Ben-modell és a Jacques Delors-féle jelentés teljes összhangban áll egymással. Az egyik a 21. század oktatására stratégiát fogalmaz meg, a másik modell értékű gyakorlati segítséget ad a stratégia megvalósításához.

A KIP³ SIKERTÖRTÉNETE

A tanítási-tanulási módszerek közül, azt emelném ki, amelyet a kaliforniai Stanford University School of Education munkacsoportja fejlesztett ki 20 éves kutatómunkával, Rachel Lotan és Elisabeth Cohen vezetésével (lásd Cohen és Lotan, 1997). A Komplex Instrukciós Program (KIP) heterogén összetételű osztályokra kidolgozott, együttműködésen alapuló tanítási-tanulási stratégia elsődleges célja, hogy az osztályban – bármilyen okból – marginalizálódott tanulókat bevonja a tanulási folyamatba. Az eredményt a tudatos és professzionális szakmai munka hozza meg, azzal, hogy a figyelem középpontjába állítja a státusz-kezelést. A módszer továbbá a tanulók egyéni képességeit figyelembe véve, sajátos óraszervezési stratégia – együttműködési normák és szerepek – alkalmazásával mérhetően eredményes. A tananyagot – a törvényi előírásokat betartva – átalakítja nyitott végű, kihívó, érdeklődést felkeltő és valós élethelyzetekre fogalmazott csoportfeladatokkal. Komplex még azért is, mert saját mérőeszközt fejlesztettek ki. Röviden tehát több mint egy

² Oktatás – Rejtett Kincs. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről. Osiris Kiadó & Magyar Unesco Bizottság, Budapest, 1977, 76–77. o.

³ Complex Instruction Program / Komplex Instrukciós Program: interkulturális tanulási-tanítási módszer, heterogén összetételű tanulócsoporthoz számára az esélyek egyenlősége érdekében. Kidolgozta: Elisabeth Cohen és Rachel Lotan és munkacsoportja a Stanford Egyetem Tanárképző Intézetében (USA Kalifornia).

óraszervezési eljárás. Az Egyesült Államokban, Európa több országában – 10 éve hazánkban is – és Izraelben alkalmazzák jó eredménnyel.

AZ ELSŐ TALÁLKOZÁS

1997. augusztus 13–17-én a svédországi Söderteljében vettünk részt Kaposvári Anikóval⁴ a Nemzetközi Interkulturális Oktatási Szövetség „Kooperatív tanulás és inklúzió” című konferenciáján. Ezen a szakmai rendezvényen két workshopon is bemutatják a Komplex Instrukciós Programot. A két stanfordi professzor, akik a fejlesztő munkát végezték munkatársaikkal és gyakorló pedagógusokkal, előadásukkal és a gyakorlati bemutatóval mély benyomást tettek rám. Mindvégig az járt a fejemben, hogy ez olyan pedagógiai lehetőség, amely talán enyhíthetné, vagy választ adhatna az iskoláinkban egyre hangosabban megfogalmazott problémákra, különösen a cigány gyerekekkel kapcsolatban felmerülőkre.

Abban az időben a szakmai közéletben éppúgy, mint az országos médiában sokat foglalkoztak az iskolai oktatás és nevelés mindennapjaiban jelentkező súlyos problémákkal, amelyek jelentős részét a cigány gyerekekkel hozták kapcsolatba. Már akkor az volt a meggyőződésem, hogy a problémák az oktatás-nevelés – és természetesen a pedagógusok – előtt álló új kor kihívásaiból erednek (felgyorsult információáramlás, a tanulás újrafogalmazásának kérdése, a 21. századi iskola modellje, multikulturális társadalmak, közösségek általánossá válása stb.). Az új kihívásokra új válaszok kellenek, a tanulás-tanítás kereteit, tartalmát, forrásait és módszereit tekintve is. Szóval, az agyamban valahol mélyen és erősen elraktározódtak a svédországi élmények, valamint halványan megfogalmazódott bennem az az elhatározás, hogy ezt a módszert valahogy haza kellene hozni. Hátha...?

Ezt a gondolatot erősítette meg beszélgetésünk Rachel Lotannal. A stanfordi professzor Temesvárott született, remekül beszél magyarul, és arra bátorított bennünket, hogy vágjunk bele, és ő minden szakmai segítséggel mellettünk lesz.

Ezután két évbe telt, amíg a forrást előteremtettük a nagy kalandhoz. 1999 nyarán Anikóval részt vettünk a Stanford Egyetemen megrendezésre került egy hetes nyári egyetemen, amelyen részleteiben megismertük a KIP-et, elméleti és gyakorlati workshopok, szakmai beszélgetések részesei voltunk a módszerrel már évek óta tanító gyakorló pedagógusokkal az Egyesült Államokból, Olaszországból, Dániából, Svédországból, Hollandiából, Belgiumból és Izraelből. Az elméleti és gyakorlati felkészülés mellett nagyon sok irodalmat, szakanyagot, módszertani segédanyagot, demo videót kaptunk. Ezek lettek a hazai bevezetéshez, adaptációhoz az induló forrásanyagok.

⁴ Kaposvári Anikó Phd. szociálismunkás-szociálpolitikus, pszichodráma szakember, mediátor, tréner.

AZ ELSŐ LÉPÉSEK

Anikóval elköteleződünk az ügy mellett, és megkezdjük az előkészületeket a hazai bevezetéshez. Mindenekelőtt saját használatra, elkezdtem lefordítani a nélkülözhetetlen forrásanyagokat, hogy a módszer iránt nyitott, érzékeny pedagógusokat, iskolákat megismertessük a Komplex Instrukciós Programmal. A másik párhuzamos munka a forrás előteremtése volt, mert már akkor sem volt túl fényes sem az iskolák, sem a pedagógusok anyagi helyzete. Nem lehetett arra számítani, hogy lesz rá fizetőképes kereslet saját forrásból. A 2001/2002-es tanévben nyílt arra lehetőség a USAID egy éves támogatásával, hogy megkezdjük a közös munkát. A munka jogi keretét az Alapítvány az Emberi Jogok és a Béke Oktatásért (EJBO) civil szervezet adta.

A KIP program hazai bevezetése és adaptálása a program megkezdése óta a következőképpen alakult:

1. A **program bemutatása** az érdeklődő iskolák részére 2001. május 15-én a Gallup Oktatási Központja által összehívott megbeszélésen történt. A megbeszélés témája a roma tanulók helyzete a magyar közoktatásban volt. A beszélgetés résztvevői egyet értettek abban, hogy a szemléletváltás mellett elsősorban módszertani megújulásra van szükség a pedagógiai gyakorlatban. E módszertani megújulás egyik kiváló eszköze lehet az EJBO Alapítvány által ajánlott KIP. A jelenlevő iskolaigazgatók és szakértők közül többen jelezték együttműködési szándékukat a módszer bevezetéséhez.
2. A programban részt vevő **iskolák igazgatóinak találkozójára** a Gandhi Gimnáziumban került sor 2001. június 25–26-án. Ezen a találkozón az igazgatókkal az alapítvány munkatársai konkrét stratégiát dolgoztak ki. A konkrét stratégiai terv mellett megállapodás született a KIP gyakorlati bevezetésének lépéseiről, a feltételek biztosításáról, valamint a program ütemezéséről.
3. **Módszertani anyagok előkészítése** – fordítás, szerkesztés, sokszorosítás – a nyár folyamán történt meg.
4. A KIP első **tanárképző tréningjére** 2001. október 11–14-én Pécsen került sor. A képzésen 28 pedagógus vett részt a hat iskolából⁵. A tréning első napján a program általános bemutatása, a bevezetését segítő készségfejlesztő gyakorlatok és játékok szerepeltek. A második napon a KIP sajátos módszertanának elemeit – konkrét tanítási anyagok segítségével – gyakorlati példánkon keresztül ismerték meg a résztvevők.
5. Novemberben további konzultációkra került sor, Hejőkeresztúron öt bemutató óra volt: földrajz, környezetismeret, társadalomismeret (eltérő tantervű osztály), matematika, angol nyelv. Győrben két órát látogattunk: német nyelv és földrajz.

⁵ Óvoda, Általános Iskola és Kollégium, Csapi; Alapítványi Óvoda, Általános Iskola, Edelény; Körzeti Általános Iskola, Hejőkeresztúr; Kossuth Lajos Általános Iskola, Győr; Gandhi Gimnázium, Pécs; Kittenberger Kálmán Általános Iskola, Nagymaros.

A KIP bevezetése tehát megkezdődött az iskolák tanítási gyakorlatában. A tanárok egyértelműen nyitottak voltak az új módszer befogadására, a módszer alapján vezetett tanórák, és a már elkészült szakmai dokumentáció igazolta a módszerhez fűzött reményeket. A tanórákon a tanulók végig aktívak és együttműködők voltak. Láthatóan élvezték a közös munkát, amelyben az alacsony státuszú tanulók is feladathoz jutottak. Az órák mindegyikéről videófelvétel is készült. Az tanítást követő a szakmai megbeszélés megerősítette a tanárokat is és bennünket is abban, hogy a programot szívesen folytatjuk. Kiemelten fontosnak ítéltük meg az intenzív szakmai tapasztalatcserét. Erre és az első tapasztalatok elemzésére, értékelésére a továbbképzés februári közös találkozásán nyílt lehetőség.

A FOLYTATÁS

A KIP módszertan megismerése és gyakorlati kipróbálása időben szakaszosan, folyamatos visszacsatolással történt. A különböző időben történt személyes találkozások – képzés, konzultáció, óralátogatás – lehetővé tették, hogy a pedagógusokban a gyakorlati tapasztalatok alatt megfogalmazott kérdésekre, problémákra közösen adjunk választ. A pedagógusok által kidolgozott óravázlatokat, tanítási egységeket közösen elemezzük.

Az adaptációs munka közös szakmai együttműködésen alapult. Úgy gondolom, hogy ez a közel 5-6 év közös munka nem szokványos a magyar pedagógus továbbképzésben, innovációs munkában. Így formálódott a KIP magyar változata, adaptálása a hazai iskolai keretekhez, gyakorlathoz. A módszer alapelemei, elvei és normái nem sérültek, ugyanakkor új elemekkel is gazdagodtak.

Az egyik új eleme a továbbképzésnek, a *pedagógusok személyes tehetségének, erősségeinek azonosítása* a Gallup által kifejlesztett on-line teszttel volt. Ez az elem azért került be a továbbképzési programba, mert meggyőződésem volt, hogy saját élményen keresztül a tanároknak nemcsak saját önképe javul és/vagy kap megerősítést – hiszen a teszt azokat a tehetségeinket azonosítja, amelyekkel születünk, és amelyekre építve sikeresebbek lehetünk egyéni és szakmai életünkben – hanem ennek segítségével tanítványaiiban is könnyebben meglátja, azonosítja a tehetséget, azt, amiben jó teljesítményre képesek. A teszt pozitív hatása befolyásolhatja a pedagógus tanítványai iránti attitűdjét is.

A másik, általunk beépített elem a *Tranzakció Analízis alapja* volt. Óralátogatások során azt tapasztaltam, hogy a módszert, vagy annak elemeit elsajátító pedagógusok közül többen a kommunikációs stílusukkal – direkt instrukciók, személyre szóló negatív fegyelmezési mód – erősen rontják a módszer természetes hatékonyságát. Éppen a pozitív hatást oltják ki a felülről lefelé történő, tekintélyelvű fe-

⁶ Alacsony státusz a módszer terminológiája szerint, a csoporton belüli státuszt jelenti, amely mögött gyakran a család alacsony társadalmi státusza is jelen van.

gyelmezéssel, kommunikációval. Ezért beépítettük a TA alapismereteit, és gyakorlatokkal is megerősítettük azokat. Szükségesnek tartottam, hogy a pedagógus hivatást gyakorlók tudatossága minőségi változáson menjen át, több területen is, természetesen nemcsak a kommunikációban.

A hat iskola pedagógusaival tehát több éven át volt különböző intenzitású a kapcsolat. Eleinte több alkalommal történt személyes találkozás, óralátogatás, konzultáció, amely folyamat felért egy erős mentorálással. Tiszteletre méltó és ki is emelném, hogy az egy éves USAID forrás felhasználása után nem volt újabbra lehetőség, és ennek ellenére a kollégák folytatták a módszer bevezetését, alkalmazták azt az óráikon. Ez azt igazolja, hogy a módszer gyakorlati tapasztalatai pozitívak, eredményesek voltak. Örömforrása lett a tanulóknak és a tanároknak egyaránt. A tanulói teljesítményre is kedvező hatással járt.

A hat iskolából a legtöbben ma is alkalmazzák a kollégák a módszert. Többen nyertek pályázati pénzt tananyagfejlesztésre például (Győr, Hejőkeresztúr).

A módszer sikerét és a hatékony alkalmazását elsődlegesen és példaértékűen a hejőkeresztúri iskola valósította meg. Ez több tényezőre vezethető vissza:

- Az iskola igazgatója (Kovácsné dr. Nagy Emese) azonnali elköteleződése a program mellett. Saját tanári munkájában azonnal kipróbálta, vezetőként támogatva, bátorította a kollégáit. Bizalmat szavazott nekik.
- A tantestület összetétele szerencsés. Sok a jól felkészült, változásra nyitott, kreatív pedagógus.
- Tőlük vettek a legtöbben részt az első továbbképzésen és az évek alatt szinte kivétel nélkül alkalmazták a tanítási gyakorlatukban a KIP-et.
- A KIP-es tananyagok, óravázlatainak továbbfejlesztésén aktívan dolgoztak.
- Beépítették a helyi pedagógiai programba a KIP interkulturális tanulási-tanítási módszert.
- A módszer hozzájárult az iskola szervezeti kultúrájának változásához.
- A KIP és más pedagógiai innovációk együttesen eredményezték azt, hogy az erősen heterogén összetételű tanulói közösségben alig van fegyelmezési probléma, agresszió, erőszak.

A KÖVETKEZŐ LÉPÉS

Az adaptációs munka lezárult. A kérdés a hogyan tovább? Jobban kedvelem az önként és valódi érdeklődés motiválta, és rugalmas keretek közötti munkát, de a továbblépésre az akkreditáció lehetősége kínálkozott. A mi programunk struktúrája eltér a szokványostól és az amerikaiétól is. A forrásszűke miatt az egy hetes intenzív továbbképzésről le kellett mondani. Ennek több oka is van (költségek, időhiány stb.) Az egy tanéven átívelő három részes képzés látszott szakmailag a legmegfelelőbbnek. A kezdeti muníció (2 nap) már lehetővé teszi a munka osztálytermi kipróbálását. A néhány hónap múlva következő (2 nap) képzés lehetővé teszi a további ismeret-

tek átadását, az addigi saját tapasztalatok megosztását, feldolgozását, visszajelzést, és a következő kihívásokra való felkészülést. A harmadik személyes találkozáskor a gazdag tapasztalatok érdemi szakmai kérdéseket megbeszélését, az óravázlatok igényes elemzését, továbbfejlesztését teszik lehetővé. Elemezzük kiscsoportokban az azonos tantárgyat tanítók fejlesztő munkáját, KIP-es tananyagait, a további szakmai együttműködések lehetőségeit. Mindezek alapján a 60 órás akkreditált képzés mellett döntöttünk. 2004-ben került sor a hivatalos akkreditálásra⁷

A képző csapat az évek során összeszokott, jó hangulatú, igényes munkát végzett, amelynek legfőbb erénye a **gyakorlatcentrikusság** volt és az, hogy **alkalmazható módszert, eszközöket** kaptak a tanárok. Nem volt érdemi marketing munkánk, ismertségünk lassan és esetlegesen alakult az elején. Baranyában, Borsodban, Szabolcs-Szatmár megyében dolgoztunk. Vannak kollégák és iskolák, akikkel van további kapcsolat, de a kezdetek óta sok változás is történt. Megszűntek, összevontak intézményeket, így nem követhető minden nyomon.

Mára a KIP ismertté vált a szakmai közéletben, a mi közel tíz éves közös munkánk eredményeképpen és Kovácsné dr. Nagy Emese és tantestülete kivételes munkája révén. Az iskola honlapja⁸ mindenki számára elérhető, ahol tájékozódhat arról az egyedülálló pedagógiai munkáról és iskolamodellről, amely példaértékű a hazai közoktatási intézmények számára.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik szinte fenntartás nélkül bizalmat szavaztak nekünk, támogattak bennünket, velünk tartottak ebben a pedagógiai kalandban az elmúlt tíz esztendőben. Büszke vagyok arra, hogy a KIP ismertté vált és igazolja az első megérzésemet, hogy helye van a magyar iskolákban, a pedagógiai kultúrában, mert választ ad sok kérdésre, problémára. Nem hiszem azonban, hogy egyedüli üdvözítő módszer. Arról azonban meg vagyok győződve, hogy az egyik legjobb és legeredményesebb a kooperatív tanulási-tanítási módszerek között.

Különlegessége, hogy komplex rendszer. Érinti a tanterv tiszteletben tartásával a tananyagot, a feldolgozás mikéntjét és az értékelést. Elősegíti a nyílt kommunikációt, az együttműködést a tanulók között a kiscsoportos munkával. És javítja a professzionális együttműködés minőségét a pedagógusok között, ami nélkülözhetetlen a sikeres alkalmazás során. Csökkenti a pedagógusok kiégését (ezt izraeli tapasztalatok igazolták lásd Rich, Ben-Ari, 1997), és örömmel, kihívással járó tanulási környezetet teremt a tanulóknak. Mérsékli a fegyelmi problémákat, az erőszakot és agressziót, kedvező hatással van az iskola szervezeti kultúrájára, belső klímájára. Végül, hangsúlyozni szeretném azt a jelentős hatását, hogy pozitív befolyása van a tanulók önértékelésére, tanulási motivációjukra és eredményesen kezeli a csoporton belüli státusz-problémákat. Nem melleleg színesíti a hazai módszertani palettát.

⁷ OM 272/68/2004. A továbbképzést négyen tartottuk: jómagam, B. Nagy Éva általános iskolai tanár, tréner, Nagy Gábor pszichológus, tréner, K. Nagy Emese tanár, iskolaigazgató és Bucz Lajosné tanár, mindketten Hejőkeresztúrról.

⁸ <http://hejokeresztur.hu/ivbela/>

A JÖVŐ

A fejlődés természetes velejárója, következménye a változás. Mint egy zenekar tagjai, akik közül néhányan másképp képzelik el a továbbiakat, van, aki kinőtte az eddigi kereteket, van, aki új felé kacsingat, van, aki szólókarrierjét kívánja építeni, és vannak olyanok, akik új felállásban zenélnék tovább. Nálunk is elérkezett a változás, változtatás ideje. Nem a stanfordihoz hasonlóan alakultak az események, ahol együttesen új minőség és hálózat kiépítése, erősítése érdekében egy CI (Complex Instruction – KIP) Központ létrehozása történt meg, mi külön utakon járunk a jövőben, de egy cél érdekében, a KIP továbbéléseért, továbbadásáért, elsődlegesen a gyerekekért, a jövő generációjáért.

Szakmai életem egyik meghatározó és fordulópontja volt a svédországi konferencia, a találkozás Rachel Lotannal és Elisabeth Cohennel, akiknek pedagógiai és kutatói habitusa, a gyerekek iránti elköteleződése magával ragadott. Megerősítette a hitet bennem, hogy lehet változást elérni, az innováció, az eredmény magával ragadja a pedagógusokat, ha annak alkotó részesei, szereplői lehetnek. Saját tapasztalatom az elmúlt tíz évben is ezt igazolta. A legnyitottabbak, a legérdeklődőbbek a hátrányos helyzetű települések iskoláiban dolgozó pedagógusok voltak. A KIP beleillik az integrációért és az esélyegyenlőségért folytatott erőfeszítések fő irányába, ugyanakkor meggyőződésem, hogy nemcsak a heterogén összetételű osztályok tanulói számára hatékony és hasznos tanulási-tanítási program.

Összefoglalva, azt mondhatom, hogy vannak lehetőségeink, eszközeink, rejtett tartalékaink, a békésebb együttélésre, munkálkodásra, ha van hozzá szaktudás, akarat és emberség.

IRODALOM

- CHETKOW-JANOOV, B. DSW (1999): *Celebrating Diversity. Coexisting in a Multicultural Society*. The Haworth Press
- COHEN, E., LOTAN, R. (1997): *Working for Equity in Heterogeneous Classrooms: Sociological Theory in Action*. Teacher College Press
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2001): *FLOW – Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2008): *A kreativitás. A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2010): *Az öröm művészete. Flow a mindennapokban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Oktatás – rejtett kincs. *A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése* (1997). Osiris Kiadó & Magyar Unesco Bizottság, Budapest
- RATH, T., HARTER, J. (2010) *Wellbeing. The Five Eddential Elements*. Gallup Press, New York

RICH, Y., BEN-ARI, R. (1997): Teacher Beliefs and Instructional Strategies for the Heterogeneous Class In: Ben-Ari, R. (Ed.). *Enhancing education in heterogeneous schools theory and application; studies in memory of Yehuda Amir*. Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press. 281–305.

APPROACHES AND STRATEGIES

(SUMMARY)

What can we do – as individuals or as professionals – for more peaceful communities in a multicultural society? I would like to present two examples. Following Benjamin Chetkow-Yanoov model, when a society functions according to principles such as participation, reconciliation and its citizens have self-respect and a healthy identity, are able to trust each others, and feel their basic needs are being met – diversity will be seen in a favorable light. The intercultural teaching-learning strategy – Complex Instruction Program – developed by the experts of the Stanford University is an opportunity to create trust and encouragement in classroom, based on its status treatment principle. Both examples highlight three key concepts: high quality of communication, cooperation and participation.

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Alkalmazott Pszichológia a pszichológia alkalmazásának minden területéről közöl kutatási eredményeket, helyzetelemző írásokat, tematikus összefoglalókat, módszertani tanulmányokat, kutatási beszámolókat, oktatással, képzéssel, továbbképzéssel kapcsolatos tájékoztatókat, recenziókat és aktuális híreket.

Az Alkalmazott Pszichológia csak eredeti, másutt nem publikált írásokat közöl. A későbbiek során az írás – természetesen az eredeti publikáció adatainak feltüntetésével – másutt (pl. szöveggyűjteményben) is közreadható a Kiadó írásbeli tájékoztatását követően.

A kéziratokat a szerkesztőbizottság a tudományos folyóiratoknál megszokott módon bírálja el. A megjelenés kizárólagos szempontja a munka színvonala. Az elbírálás során felmerülhet olyan igény, hogy a folyóiratban terjedelmi okok miatt csak rövidítve bemutatatható vizsgálati eszközök, adatok, statisztikai számítások leírását a szerző teljes terjedelmükben juttassa el a bírálókhoz.

A folyóiratban közölt tanulmányokért, cikkekért tiszteletdíj nem jár.

A szerkesztőség három kinyomtatott példányban és elektronikus formában is kéri az elkészült kéziratot. A fájlokat floppy, CD-n és e-mailen egyaránt fogadni tudjuk. A szöveg Microsoft Word for Windows szövegszerkesztővel készüljön, a lemezen (vagy küldeményben) DOC vagy RTF formátumban szerepeljen! 12 pontos Times New Roman betűtípus és másfeles sortávolság használatát kérjük. Az ábrákat forrásadatokkal, szerkeszthető formában kérjük leadni.

A tanulmány elején szerepeljen a cím magyarul és angolul, a szerző neve és munkahelye, valamint postai és e-mail címe. A magyar mellett angol nyelvű összefoglalót is kérünk a szerzőktől.

Formai előírások:

- A tanulmány a főcímen és az esetleges alcímen kívül legfeljebb két további címfokozatot tartalmazzon!
- Kérjük a szerzőket, hogy lábjegyzeteket lehetőleg ne alkalmazzanak.
- A hangsúlyos szövegrészeket dőlt betűvel (ne kövér szedéssel) emeljék ki!
- Művekre, szövegekre (illetve részleteikre) szövegközi kerek zárójelben, a szerző(k) vezetéknevének és a publikáció bibliográfiai azonosítására alkalmas évszámának vagy évszámából képzett egyedi jelölésének a megadásával hivatkozzon, pl. (Freeman, 1975), (Gray–McCormic, 1996a)! Amennyiben a főszövegben a *hivatkozás részeként* szerepel a szerzők mindegyikének legalább a vezetékneve (vagy az első és az „és munkatársai” kifejezés), akkor elegendő a zárójelben csak az évszám-azonosítót szerepeltetni. [Pl. Katz és Frost (1992) álláspontja szerint ...] Ilyenkor az esetleges oldal- vagy kapcsolódó publikációs hivatkozást a mondat vagy tartalmi egység végére kell tolni.

- A bibliográfia legyen évszámkiemelő. A mű kiadási évszámából, esetleg évszám-
maiból, fordítási évéből stb. kialakított, a hivatkozásokban szereplő egyedi azono-
sító a címet megelőzve, zárójelben szerepeljen! [HESSE, H. (1943/2000): *Az üveg-
gyöngyjáték.*]
- Az alkotók nevei álló, kiskapitális betűvel írandók. Szerkesztők megnevezésekor
a(z utolsó) név és a zárójel közé újabb kerek zárójelben a „szerk.” vagy az „ed.”
(„eds”) stb. kifejezés ékelődik. Megjelent könyv címe dőlt betűs; cikk, tanulmány,
kézirat stb. címe álló. Könyv esetében mindenképpen meg kell adni a kiadó ne-
vét és a kiadás helyét. Folyóiratban megjelent cikk esetében mindenképpen meg
kell adni a folyóirat rövidítés nélküli címét, a folyóirat számát (arab számokkal),
a cikk kezdő és záró oldalszámát. Kötetben megjelent tanulmány esetében min-
denképpen meg kell adni az álló „In:” kifejezés után a könyv fent jellemzett ada-
tait a korábbiakkal megegyező módon.
- Előadáson, konferencián stb. elhangzott vagy kiosztott anyagot a rendezvényre
való hivatkozással lehet megadni.
- Egyéb adatok (kiadás száma, terjedelem, méret stb.) a bibliográfiában ne szerepel-
jenek!

Példák:

- KOHUT, H. (1977): *The Restoration of the Self*. International Universities Press,
New York.
- ROMAN, M., STASTNY, P. (1987): An Inquiry into Art and Madness: The Career of
Jochen Seidel. *Annual of Psychoanalysis*, 15., 269–291.
- NEMIAH, J. C. (1980): Dissociative Disorders. In: Kaplan, H. I. (ed.): *Comprehen-
sive Textbook of Psychiatry*. William and Wilkins, Baltimore. 1544–1561.
- TAKÁCS E. (1984d): Anyanyelvünk érdemjegyei. 1–2. *Köznevelés*, 40, 35., 15.; 40,
36., 15.
- TAKÁCS E. (1978): A korszerűség és a hatékonyság értelmezése az új tantervek be-
vezetésekor. In: *Pedagógiai kultúránk fejlesztésének módjai*. Vezetői füzetek, 5.
PTK, Budapest. 30.
- WESTENBERG, P. M., BLOCK, J. (1993): Ego Development and Individual Differences
in Personality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 4., 792–800.
- NARDI, K., MARTINDALE, C. (1981): Creativity and Preference for Tones Varying
in Dissonance and Intensity. Paper presented at Eastern Psychological Association
Meeting, New York

A formai követelmények részletesebb leírását megtalálhatja az Alkalmazott Pszicholó-
gia honlapján: www.apa.erg.bme.hu

CONTENT

UNDERSTANDING AND REDUCING INTERGROUP BIAS EDITED: MONIKA KOVÁCS

- KOVÁCS, M.
Introduction 5
- KOVÁCS, M.
The roots of prejudice and the prospects for prejudice reduction:
the social psychological approach 7
- ÖRKÉNY, A., VÁRADI, L.
Social embeddedness of prejudicial thinking – an international comparison 29
- HADARICS, M.
Psychological bases and ideological embeddedness of social equality
related opinions in Hungary and in Western Europe 47
- KREKÓ, P.
Demand for Right-Wing Extremism in Hungary and Israel 73
- BALASSA, SZ., KOVÁCS, A.
Context and contact 99
- SÍKLAKI, I.
Stereotypes, advertisement, identity. A focus group study on the reception
of integrated advertisement 113
- KENDE, J.
Prejudice in kindergarten children: group impact on the development
of children's prejudice and stereotypes 135
- VIDRA, ZS., FEISCHMIDT, M.
From school segregation to difference-blind
and/or difference-conscious politics 145
- VAGO, R.
How do we research and teach prejudices and stereotypes –
an Israeli historian's perspective 157
- SENESH, D.
Restoring dialogue in conflict discourse 167
- BARUCH, CH.
Holocaust education and combating racism 173
- B. NAGY, É.
Approaches and strategies 179